

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ Παῦλος Μ. Μυλωνᾶς, Ἀθήναι

Παραγωγή-Ἐκτύπωση: Ἀντώνης Πουλίδης

ISBN: 960-404-073-1

Ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια:

Γραφεῖο Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Γραφεῖο Π. Μυλωνᾶ, Ἀλεξάνδρα Ἀπ. Καραγεώργου

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

Στοὺς ἀξιαγάπητους καὶ ἀλησμόνητους γονεῖς μου
Μιλτιάδη Κυριάκου Μυλωνᾶ καὶ Ἑλλη Κωνσταντίνου Ζάννου,
χρέος τιμῆς καὶ ἔνδειξη ἀγάπης καὶ εὐγνωμοσύνης.

1

Εἰκ. 1. Θέα ἀπὸ τῆς Ν.Δ. ὑπώρειας τοῦ Ἑλικῶνος πὸν βλέπει πρὸς Ν.Δ. Διακρίνεται ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στὸ βάθος ὁ Κορινθιακὸς καὶ τὰ βουνὰ τῆς βόρειας Πελοποννήσου χιονισμένα.

Fig. 1. View from the S.W. of mountain *Helikon*, looking S.W. One can discern the Monastery and at the background the *Gulf of Korinth* and the mountains of the northern *Peloponnese*, covered with snow.

2

Εἰκ. 2. Θέα πρὸς βορρᾶν, ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὸ χωριὸ *Κυριάκι*. Τὸ συγκρότημα τῆς Μονῆς ἀπλωμένο στὸ εὐρὸν πλάτωμα τῆς πλαγιᾶς καὶ στὸ βάθος ὁ *Παρνασσὸς* χιονισμένος.

Fig. 2. View towards the north, from the road leading to the village *Kyriaki*. To be noticed at first level the Monastery compound and in the distance, Mount *Parnassus*, covered with snow.

Εικ. 3. Χάρτης τής Γεωγραφικής Ὑπηρεσίας Στρατοῦ με τήν εὐρύτερη περιοχή τής Μονῆς. Ἐπισημαίνονται: Δίστομο, Ἄσπρα Σπίτια, Ὑπώρειες Ἑλικῶνος, νῆσος Ἀμπελος, χωρίον Κυριάκι, κ.λπ.

Fig. 3. Map of the area around the Monastery. *Distomo*, *Aspra Spitia*, the foot of the mountain *Helikon*, the *Ambelos* island, the *Kyriaki* village, etc. (map, publ. of Greek Army).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. Κατάλογος άπεικονίσεων 1-89.....σελ.	10
2. Πρόλογος – Εύχαριστίες..... »	15
3. Σύντομη ιστορική εισαγωγή..... »	17
4. Περί Θόλων »	25
5. ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΣΤΕΙΡΙΩΤΗ, Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΝΑΩΝ »	43
Α. Γνωριμία με τὸ θέμα..... »	43
Β. Οί μέχρι σήμερα έπιστημονικές παρατηρήσεις..... »	49
Γ. Ὑπομνήματα..... »	51
Δ. Σύντομη άπαρίθμηση τῶν μεταλλαγῶν τοῦ συγκροτήματος..... »	56
Μεταλλαγές κατά δομικές περιόδους..... »	56
Ε. Πληροφορίες για τὸ άρχικό συγκρότημα..... »	56
ΣΤ. Η ΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ..... »	57
ΣΤ1. Ἡ δημιουργία τῆς πρώτης Λιτῆς..... »	57
ΣΤ2. Παρατηρήσεις στην Λιτή τῆς Παναγίας..... »	60
ΣΤ3. Παρατηρήσεις στὸν Ναὸ τῆς Παναγίας ἢ τῆς Θεοτόκου »	64
ΣΤ4. Παρατηρήσεις στὸν «Χῶρο Λ» »	67
ΣΤ5. Παρατηρήσεις στὰ Ὑπερῶα τοῦ Καθολικοῦ »	70
ΣΤ6. Παρατηρήσεις στην Κρύπη τοῦ Καθολικοῦ »	71
ΣΤ7. Παρατηρήσεις στοὺς άνατολικοὺς τοίχους τοῦ Καθολικοῦ »	71
ΣΤ8. Ἡ πρόταση τοῦ Ε. Στίκα »	73
ΣΤ9. Παρατηρήσεις στὸν κυρίως Ναὸ τοῦ Καθολικοῦ »	73
ΣΤ10. Παρατηρήσεις στὸν Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ »	74
ΣΤ11. Ὑποθέσεις περί Εὐκτηρίου »	75
ΣΤ12. Μετάβαση ἀπὸ τὸ Εὐκτήριο στὸ Καθολικό »	76
ΣΤ13. Παρατηρήσεις στην άνατολική ὄψη τοῦ Καθολικοῦ »	77
ΣΤ14. Ὁ ναὸς τῆς Ἀντίκυρας »	79
Ζ. Νέες προτάσεις χρονολογήσεων..... »	79
Ζ1. Ἡ πρώτη Ἀγία Βαρβάρα »	80
Ζ2. Ἡ διαμόρφωση τοῦ Τάφου σὲ Μνήμα..... »	80
Ζ3. Ἡ δεύτερη (όλοκληρωμένη) Ἀγία Βαρβάρα »	81
Ζ4. Τὸ Εὐκτήριον »	81

Z5.	Ὁ Ναός τῆς Παναγίας ἢ τῆς Θεοτόκου	σελ. 82
Z6.	Ὁ «Χῶρος Λ»	» 82
Z7.	Οἱ νωπογραφίες τοῦ «Χώρου Λ».....	» 83
Z8.	Ο προορισμὸς τοῦ «Χώρου Λ»	» 84
Z9.	Ἡ διαμόρφωση τοῦ «Χώρου Λ».....	» 85
Z10.	Τὰ πιθανὰ χρονικὰ ὄρια ἰδρύσεως τοῦ Καθολικοῦ	» 85
Z11.	Πιθανὲς πρωτοβουλίες τοῦ Αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' τοῦ ἐπονομαζόμενου Μονομάχου	» 88
Z12.	Οἱ τέσσερις δωρητὲς Αὐτοκράτορες.....	» 88
H.	Ἀποτίμηση τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ Καθολικοῦ .	» 89
Θ.	Ρυθμολογικὰ συμπεράσματα.....	» 89
6.	Παράρτημα	» 91
7.	Σημειώσεις	» 93
8.	Παλαιότερες σύντομες περιγραφὲς τῆς Μονῆς	» 99
9.	Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία.....	» 100
10.	Ἀπεικονίσεις.....	» 107
11.	Ἀγγλικὸ κείμενο.....	» 131
12.	Εὐρετήριο.....	» 191

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΩΝ (1-89)

1.	Θέα ἀπὸ τὶς Ν.Δ. ὑπώρειες τοῦ Ἐλικώνα, ποὺ βλέπει πρὸς Ν.Δ.	σελ. 6
2.	Θέα πρὸς βορρᾶν, ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὸ χωριὸ <i>Κυριάκι</i>	» 6
3.	Χάρτης Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, μὲ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μονῆς	» 7
4.	Σχέδια θόλων	» 29
5.	Σχέδια θόλων	» 30
6.	Ἡ Ροτόντα τοῦ <i>Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως</i> στὰ Ἱεροσόλυμα	» 31
7.	Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Φλωρεντίας	» 31
8.	Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου <i>Γεωργίου τῆς Ἔζρα</i> , στὴν ἀρχαία Συρία	» 32
9.	Ὁμοίωμα τοῦ ἀνακτόρου τῆς <i>Bishapur</i> , τῆς Περσίας, τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.	» 32
10.	Ὁ Ναὸς <i>Σεργίου καὶ Βάκχου</i> , στὴν Κωνσταντινούπολη	» 33
11.	Ἐσωτερικὸ τῆς Κρύπτης τοῦ Ὁσίου <i>Λουκά</i> . Διακρίνονται τὰ σταυροθόλια τῆς ὀροφῆς	» 33
12.	Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχικῆς Ἁγίας <i>Σοφίας</i> Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Π. Μιχαήλ	» 34
13.	Ὁ Θόλος τῆς Ἁγίας <i>Σοφίας</i> . Ἀπόδοση μὲ σφαιρικὴ προοπτικὴ	» 34

14. Ἡ ἐπιστέγαση τοῦ μνημείου τῆς <i>Galla Placidia</i> , στήν Ραβέννα	σελ. 35
15. Ὁ δεῦτερος τροῦλλος τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως	» 35
16. Ὁ τροῦλλος τοῦ Πανθέου τῆς Ρώμης	» 35
17. Παρεκκλήσιο τοῦ <i>Umm-ez-Zeitun</i> , στήν Συρία	» 35
18. Ἀνάκτορο τοῦ <i>Sarvistan</i> , στήν Περσία, τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα	» 36
19. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Βαβύλα, στὸ Μιλάνο	» 36
20. <i>Τζαμί Ἀλεπίου</i> , στήν Συρία	» 36
21. <i>Σαμάρρα</i> Μεσοποταμίας	» 37
22. Τὸ Καθολικὸ τῆς <i>Νέας Μονῆς Χίου</i>	» 37
23. Ὁ ναός τῆς <i>Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος</i> , στοὺς Χριστιάνους Μεσσηνίας	» 38
24. Ἁγιοὶ Θεόδωροι Μυστρᾶ, Ἑλλαδικὸ ἡμιχώνιο.	» 38
25. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ, ἄποψη τῶν δύο ναῶν ἀπὸ ἀνατολικά	» 44
26. Γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς Μονῆς	» 45
27. Κάτοψη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος, στήν στάθμη τοῦ ἰσογείου .	» 46
28. Κάτοψη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος, στήν στάθμη τῶν ὑπερώων	» 47
29. Συγκριτικὸς πίνακας ναῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, σύνθετου τετρακίονιου τύπου, 10ου ἕως 12ου αἱ.	» 48
30. Ὁ τροῦλλος τοῦ <i>Ναοῦ τῆς Παναγίας</i>	» 49
31. Πλευρὰ τοῦ τρούλλου τοῦ <i>Ναοῦ τῆς Παναγίας</i> . (Σχέδιο τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup)	» 49
32. Ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ <i>Ναοῦ τῆς Παναγίας</i> , μὲ τὰ ἐνδιάμεσα ἀνοίγματα τῆς κιονοστοιχίας τοιχισμένα. (Σχέδιο τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup)	» 50
33. Μεγάλον τρίλοβον ἀνοίγμα στήν ἄνω στάθμη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ <i>Καθολικοῦ</i> . (Σχέδιο τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup)	» 50
34. Κάτοψη τοῦ <i>Καθολικοῦ</i> μὲ τὸν ἐξωνάρθηκα. (Σχέδιο τοῦ Buchon)	» 52
35. Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ <i>Καθολικοῦ</i> σὲ προοπτικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἑρνέστου Τσίλλερ	» 52
36. Τὸ ἀνασκαμμένον δάπεδο στὸ Β.Α. ὑπερῶο τοῦ <i>Καθολικοῦ</i>	» 53
37. Διαγράμματα τῆς βαθμιαίας μεταλλαγῆς καὶ ἐπαύξεσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	» 55
38. Συγκριτικὸς πίνακας Λιτῶν	» 58
39. <i>Ναὸς τῆς Παναγίας</i> (α) ἐγκάρσια τομὴ Β-Β, βλέπουσα δυτικὰ (β) ἐσωτερικὴ ἄποψη τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς κεραίας	» 59
40. <i>Ναὸς τῆς Παναγίας</i> , κατὰ μῆκος τομὴ	» 60
41. <i>Ναὸς τῆς Παναγίας</i> , τομὴ Γ-Γ, στήν Λιτὴ	» 60
42. <i>Ναὸς τῆς Παναγίας</i> , κατὰ πλάτος τομὴ στὸν ἐξωνάρθηκα, βλέπουσα πρὸς ἀνατολάς	» 61
43. Πρόταση γιὰ τὸν ἀρχικὸν νάρθηκα τοῦ <i>Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας</i>	» 61
44. <i>Καθολικὸ Βατοπεδίου</i> , κατὰ μῆκος τομὴ στὸν νάρθηκα	» 61

45. Μετρήσεις γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀποκλίσεως «d»	σελ. 62
46. Ἡ μετατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ τόξου ὑπεράνω τοῦ Προσκυνηταρίου	» 62
47. Ναὸς τῆς Παναγίας. Σχέδιο βόρειας ἐξωτερικῆς ὄψεως	» 65
48. Ναὸς τῆς Παναγίας. Σχέδιο ἐνισχυτικῆς ξύλινης ἐσχάρας, στὴν βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου	» 66
49. Συγκριτικὸς πίνακας ναῶν τοῦ λεγόμενου «ὀκταγωνικοῦ τύπου»	» 67
50. Ἀξονομετρικὸ σχέδιο τοῦ «Χώρου Λ»	» 68
51. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῆς Μονῆς ἀπὸ τὸν Κιοβίτη περιηγητὴ καὶ μοναχὸ Βασίλειο Γρηγόροβιτς Βάρσκη	» 69
52. Κάτοψη τῆς Κρύπτης τοῦ Καθολικοῦ καὶ κατὰ μῆκος τομὴ	» 72
53. Σχέδιο φωτιστικῆς θυρίδος, στὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τῆς Κρύπτης τοῦ Καθολικοῦ	» 73
54. Ἀναπαράσταση τοῦ μονώροφου Εὐκτηρίου, ἐν σχήματι σταυροῦ.	» 73
55. Τοιχισμένο ἀψίδωμα, ὑπερκείμενο τῆς κεντρικῆς θύρας εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Καθολικοῦ	» 75
56. Συγκριτικὸ διάγραμμα τῶν συγγενῶν ναῶν πρὸς τὸ Εὐκτήριον	» 76
57. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Καθολικοῦ καὶ ἡ προσαρμογὴ τῆς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ διακονικοῦ	» 78
58. Σκαρίφημα τῶν ἀνατολικῶν τοίχων τοῦ Καθολικοῦ	» 79
59. Σχέδιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντίκυρας	» 80
60. Ἐπιγραφὴ τοῦ Μετοχίου Ὁσίου Λουκᾶ στὸ Ἀλιβέρι Εὐβοίας	» 86
61. Διάγραμμα ἐμφαίνον διεύρυνση καὶ μεγέθυνση τοῦ Εὐκτηρίου, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθεῖ εἰς τὸ σημερινὸ Καθολικόν	» 109
62. Ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Καθολικοῦ. Ὑδατογραφία τῶν Schultz καὶ Barnsley	» 110
63. Ἀναπαράσταση τοῦ δαπέδου τοῦ Καθολικοῦ. Ὑδατογραφία τῶν Schultz καὶ Barnsley	» 111
64. Τὸ Β.Δ. τμῆμα τῆς αὐλῆς καὶ τμῆμα τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ (Σχέδιο τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup)	» 112
65. Νοτιανατολικὴ ἄποψη τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας	» 113
66. Ἄποψη τοῦ Καθολικοῦ ἀπὸ Ν.Δ.	» 114
67. Ἐσωτερικὴ ἄποψη τοῦ Καθολικοῦ	» 115
68. Ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς Λιτῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, μὲ ζωγραφικὴ παράσταση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοτόκου	» 116
69. Ἡ ἀρχικὴ Β.Α. εἴσοδος τῆς Μονῆς	» 116
70. Τὸ ἀρχικὸ νότιο θύρωμα τοῦ στενοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας	» 117
71. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς Λιτῆς τῆς Παναγίας	» 117
72. Ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας. Τὰ Ν.Α. καὶ Ν.Δ. ὑψοψίδια τῆς Λιτῆς	» 118

73. Θυραῖο ἄνοιγμα τοῦ νότιου τοίχου τῆς Λιτῆς, τὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ
στὸν «Χῶρο Λ» σελ. 118
74. Φωτομωσαϊκὸ τῆς βόρειας ὀψευς τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* » 119
75. Τὰ δύο διαφορετικὰ εἶδη κονιάματος ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο
τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* » 119
76. *Ναὸς τῆς Παναγίας*. Τὰ δύο ἐπιθήματα τῶν ἀμφικιονίσκων
τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ » 120
77. Τὸ σταυροθόλιο τοῦ «Χῶρου Λ» » 120
78. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρούλλου τῆς *Παναγίας* » 121
79. Τὸ τοιχισμένο ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ *Καθολικοῦ* » 121
80. Διαχωριστικὸ γύψινο διακοσμητικὸ διάφραγμα στὸ βόρειο δίλοβο ἄνοιγμα
τῆς πρόθεσης τοῦ *Καθολικοῦ*. Παρόμοια διαφράγματα ἀπὸ τὸν
μεσονάρθηκα τοῦ *Καθολικοῦ* *Ἰβήρων* » 122
81. Φωτιστικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ *Εὐκτηρίου*, τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν
ἐντὸς τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ εἶναι τοιχισμένα » 123
82. Φωτιστικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ *Εὐκτηρίου*, τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν
ἐντὸς τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ εἶναι τοιχισμένα » 124
83. Τὸ βόρειο δίλοβο ἄνοιγμα τοῦ νάρθηκα τοῦ *Καθολικοῦ*, (α) ἐξωτερικὰ
(β) ἐσωτερικὰ » 125
84. Τὸ νότιο ἄνοιγμα τοῦ νάρθηκα τοῦ *Καθολικοῦ*, (α) ἐξωτερικὰ
(β) ἐσωτερικὰ » 126
85. Κιονόκρανο ὑποστηλώματος τῆς *Κρύπτης*. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου διλόβου
ἀνοίγματος στὸν βόρειο τοῖχο τῆς Προθέσεως τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ ἐπίθημα
τέμπλου τοῦ ἀρχικοῦ *Καθολικοῦ Μονῆς Χελανδαρίου*, στὸ Ἅγιον Ὄρος » 127
86. Ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στὸν «Χῶρο Λ» » 128
87. Ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν «Χῶρο Λ» » 128
88. Ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἁγίου Κυριάκου
στὸν «Χῶρο Λ» » 129
89. Ἄρμενία, *Sevan*, ἡμιχώνιο τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων » 129

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ξεκινώντας να γράψω λίγα εισαγωγικά για τὸ θέμα, ἡ σκέψη μου αὐτομάτως στράφηκε στὸν ἀείμνηστο καὶ θαυμάσιο πατέρα μου Μιλτιάδη Κυριάκου Μυλωνᾶ, στὸν ὁποῖον τὰ πάντα ὀφείλω, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ παροῦσα μελέτη τοῦ ὀφείλει τὴν πρώτη μου μύηση*.

Ἐνα ταξείδι τοῦ γράφοντος στὴν Ἀρμενία τὸ ἔτος 1985 τὸν ἔθεσε πρὸ τοῦ διλήμματος, ἐὰν ὑπῆρχαν σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἀρμενικῶν καὶ Βυζαντινῶν κτηρίων, καὶ εἰδικώτερα στὸ θέμα τῶν προθαλάμων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσε καὶ τὴν μελέτη Ἀρμενικὰ *Gavit* καὶ *Βυζαντινὲς Λιτές*. Ἡ ἐξονυχιστικὴ ἐξέταση τῆς Λιτῆς στὸν ναὸ τῆς *Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ* ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς τὴν ἀφετηρία τῆς ὅλης μελέτης τοῦ μνημείου, ποὺ παρουσιάζεται στὴν παροῦσα Πραγματεία. Ἡ μελέτη ἐκτείνεται σὲ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1985 ἕως σήμερα.

Τὸ θέμα αὐτὸ παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989, στὸ Μουσεῖο τῆς Κυκλαδικῆς Τέχνης, τὸν Μάιο τοῦ 1990,

στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ 1990 καὶ 1991, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Illinois (Urbana-Champaign, καθηγητῆς R. Ousterhout) τὸ 1993, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βορείου Καρολίνας (Chapel Hill, καθηγήτρια καὶ Karolyn Konnor) τὸ 1993, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Princeton (καθηγητῆς κ. Sl. Curčić) τὸ 1993, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Louvain (καθηγήτρια καὶ J. Lafontaine-Dosogne) τὸ 1994, στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων (Panthéon-Sorbonne, καθηγητῆς κ. J.P. Sodini) τὸ 1994, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης (καθηγητῆς κ. Cyril Mango) τὸ 1994, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου (καθηγητῆς κ. Robin Cormack) τὸ 1994, στὸ Ἰνστιτούτο Μελετῶν Χερσονήσου Αἴμου (ΙΜΧΑ, καθηγητῆς κ. E. Τσιγαρίδας) τὸ 1997 καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1998.

Ἐπίσης, ὁργανώθηκαν τρεῖς ἐπισκέψεις-διαλέξεις μέσα στὸ μνημεῖο, μὲ ἀκροατήριον στενὸ κύκλο ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων, εἰδικῶν περὶ τὸ θέμα. Ἡ ἔρευνα παρουσιάστηκε μὲ σχετικὲς ἀνακοινώσεις καὶ στά: ΣΤ' (1986), Ζ' (1987) καὶ Ι' (1990)

* Ὁ Μιλτιάδης Κ. Μυλωνᾶς ὑπῆρξε διαπρεπὴς ἀρχιτέκτων καὶ πολιτικὸς μηχανικὸς, ἀπόφοιτος τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου τοῦ ἔτους 1905 καὶ ἀκροατῆς εἰς τὸ Μόναχο τὸ 1914, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὸς ἀρχαιολόγου, τοῦ Κυριάκου Διονυσίου Μυλωνᾶ (1835-1914), ἀποφοίτου τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Γοττίγγης, ὁ ὁποῖος εἶχε καταρτίσει σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ βιβλιοθήκη, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατό του, ἐδωρήθη ἀπὸ τὰ παιδιά του στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, καὶ τῆς εὐρύτατα πεπαιδευμένης Εὐτέρπης Κωνσταντίνου Σπανδωνῆ (1841-1935), ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀναπτύχθηκε σὲ μία οἰκογένεια ἐξαιρετικῶς μορφωμένων ἀνθρώπων. Ὁ γράφων εἶχε τὴν τύχη ὡς νέος, νὰ ἐπισκεφθῆι πολλές φορές τὸ μνημεῖο μαζί μὲ τὸν φυσιολάτρη καὶ ἀρχαιολάτρη πατέρα του, νὰ τὸ γνωρίσει καταλεπτῶς καὶ νὰ τὸ ἀγαπήσει.

έτησια Συμπόσια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ κείμενο τῆς παρούσης Πραγματείας βασίζεται στὸ πολυεπεξεργασμένο θέμα τῶν διαλέξεων αὐτῶν, κυρίως ὅμως στὴν πρώτη διάλεξη στὸ Μουσεῖο Γουλανδρῆ, τὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, τεύχ. 36, 1990, καὶ στὸ κείμενο τῆς διαλέξεως τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ ἔτους 1998.

Θερμὲς εὐχαριστίες ἀπευθύνονται στὸν ἀρχιμανδρίτη κ.κ. Γεώργιο (Μαντζουράνη), Καθηγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, γιὰ τὴν ἀμέριστη βοήθειά του. Ὁμοίως στοὺς συναδέλφους τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κ.κ. Π. Βοκοτόπουλο, Α. Κομίνη καὶ ἀείμνηστο Ν. Οἰκονομίδη πὺν προσέφεραν στὸν γράφοντα μιὰ πρώτη εὐκαιρία νὰ παρουσιάσει τὰ νέα στοιχεῖα σὲ ὁμιλία του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στὶς 13 Δεκεμβρίου 1989. Ἐπίσης, εὐχαριστίες ὀφείλει ὁ γράφων στοὺς συναδέλφους Π. Βοκοτόπουλο,

Σ. Σίνο καὶ τοὺς ἀείμνηστους Δ. Πάλλα, καὶ τὸν Ἐπιτ. Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων Π. Λαζαρίδη γιὰ τὴν καλωσύνη τους νὰ συζητήσουν τὶς παρουσιαζόμενες ἀπόψεις.

Πολλὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸ γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν κα Ἑλένη Μανίνου-Σοφianoῦ, γιὰ τὶς φροντίδες καὶ διευκολύνσεις, στὴν τελειομανῆ κα Ἀλεξάνδρα Ἀπ. Καραγεώργου, γιὰ τὴν συμβολή της στὶς ἀποτυπώσεις, γιὰ τὶς ἐξαιρέτες σχεδιάσεις καὶ τὴν ἐν γένει προετοιμασία καὶ περαιώση τῆς παρούσας Πραγματείας, στὴν φιλόλογο κα Σοφία Κ. Μυλωνᾶ, γιὰ τὶς εὐσυνείδητες διορθώσεις τῶν κειμένων, στὴν βυζαντινολόγο Dr. Mary Lee Coulson, γιὰ τὶς μεταφράσεις τῶν κειμένων στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Τέλος, ὁ γράφων εὐχαριστεῖ τὸν κ. Ἀντώνιο Πουλίδη, γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς παρούσας καλλιτεχνικῆς ἐκδόσεως.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΣΤΕΙΡΙΩΤΗ

Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, σὲ ἀπόσταση πέντε χιλιομέτρων νοτίως τοῦ χωριοῦ Στείρι¹, εἶναι ἓνα καλοζυγισμένο συγκρότημα ναῶν, αὐλῶν καὶ μοναστηριακῶν κτηρίων, ἀπλωμένο σὲ μιὰ εἰδυλλιακὴ τοποθεσία, στὶς νοτιοδυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Ἑλικῶνος, μὲ ὀλάνθιστες, κατὰ τοὺς μῆνες Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο, ἀμυγδαλιές (εἰκ. 1,2,3). Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ σημαντικώτερο μνημεῖο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς. Μνημεῖο οὐσίας γιὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκε - ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ 11ου αἰ. - δηλαδὴ κατὰ τὴν ὑψίστη περίοδο τῆς βυζαντινῆς ἰσχύος. Σημαντικὸ ὅμως καὶ γιὰ τὴν πρωτοποριακὴ καλλιτεχνικὴ σπουδαιότητά του, ποὺ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι κυοφόρησε νέες τάσεις πρωτότυπες τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅσο καὶ σὲ θέματα καλλιτεχνικῆς παρουσίας· σημαντικὸ ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν λαμπρότητα μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζονται οἱ νέες αὐτὲς καλλιτεχνικὲς πρωτοβουλίες².

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἢ Ἀκομινᾶτος³, ἓνας διακεκριμένος ἱεράρχης καὶ συγγραφέας τοῦ ὕστερου 12ου καὶ τοῦ πρώτου 13ου αἰώνα, θεωροῦσε τὸν Ἡράκλειο

(610-641), ποὺ ἀνῆλθε στὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ 610 καὶ τὸν Βασίλειο τὸν Β', τὸν Βουλγαροκτόνο (976-1025), τοῦ ὁποίου ἡ βασιλεία τερματίστηκε τὸ 1025, ὡς τοὺς δύο σπουδαιότερους αὐτοκράτορες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ, μὲ τὰ λόγια τοῦ ὀνομαστοῦ ἱστορικοῦ Ostrogorsky⁴, ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ Βυζαντίου ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς μὲ τὸν πρῶτο καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς, μὲ τὸν δεύτερο, ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες αὐτοκράτορες. Πράγματι, κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ περιλαμβάνονται μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο διακυβερνήσεων, ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία παρέμεινε ὡς τὸ ἰσχυρότερο κράτος τῆς ὑψηλίου. Ἡ πρωτεύουσα, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Βασιλεύουσα τῆς Οἰκουμένης, γνωστὴ ὡς ἡ Πόλις, δὲν ἦταν μόνο ἡ ἔδρα τῆς ἰσχυρότερης κυβερνήσεως ἀλλὰ καὶ τὸ μεγαλύτερο καὶ σημαντικώτερο κέντρο πολιτισμοῦ. Τὸ δεύτερο ἡμισυ αὐτῆς τῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 καὶ 1057, ὅταν ἡ λεγόμενη *Μακεδονικὴ Δυναστεία*⁵ ἦταν στὰ πράγματα, δικαίως χαρακτηρίζεται ὡς ὁ χρυσοῦς αἰώνας τοῦ Βυζαντίου. Ἦταν ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἡ Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία ἔφθασε στὸ ἀπόγειο τῆς ἰσχύος καὶ τῆς δόξας.

Ἡ Μακεδονικὴ Δυναστεία ἀναδείχθηκε στὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ., μετὰ τὸ πέρας τῆς *Εἰκονομαχίας*, ἡ ὁποία ὑπῆρξε κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ διένεξη.

Ἡ πολυεδρική αὐτὴ διαμάχη ὑπῆρξε μία κατὰ μέτωπο ἀντιστράτευση μεταξύ δοξασιῶν πνευματικῶν, κοινωνικῶν, πολιτικῶν, τῆς Ἀνατολῆς ἔναντι ἐκείνων τῆς Δύσης, δηλαδὴ ἔναντι τῆς Ἑλληνιστικῆς-Ρωμαϊκῆς παραδόσεως. Ἡ Εἰκονομαχία – ὅρος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς πολὺ περιεκτικός, ἐφ’ ὅσον ἐπικεντρώνεται μόνο σὲ μία πλευρὰ αὐτῆς τῆς περιόδου – ἀντιπροσωπεύει τὶς βαθιεῖς ἀναταραχῆς οἱ ὁποῖες προκάλεσαν καὶ κατέληξαν σὲ μία ἀναθεώρηση τῆς ὅλης δομῆς τῆς Αὐτοκρατορίας⁶.

Μία κυρίαρχη ἄποψη τῆς Εἰκονομαχίας προβάλλεται ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἱστορικὸ Paul Lemerle⁷, ὁ ὁποῖος διατυπώνει ὅτι: Ἡ Εἰκονομαχία τερματίσθηκε μὲ τὴν νίκη ἐνὸς εἴδους Ἑλληνισμοῦ, ἐνὸς εἴδους οὐμανισμοῦ, καὶ ἦταν συγχρόνως μία μεγάλη πράξη συμπλεύσεως καὶ ἓνα εἶδος ἐπανόδου στὶς πηγές τοῦ Ἑλληνίζοντος Χριστιανισμοῦ -«d'un christianisme hellénisant»- καὶ ὀλοκληρώνει σημειώνοντας ὅτι: ἦταν ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς λαμπρῆς περιόδου Ἑλληνο-Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Μακεδονικὴ περίοδος εἶναι ἐπίσης γνωστὴ γιὰ τὴν μακρὰ σειρὰ ἑξοχῶν προσωπικοτήτων, τόσο πολιτικῶν ὅσο καὶ πνευματικῶν. Μεταξὺ τῶν Αὐτοκρατόρων ὑπῆρξαν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν φημίζονται μόνον ὡς πολιτικοὶ ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικοὶ ἄνθρωποι. Ὁ Βασίλειος Α' (867-886), ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀποκληθείσας Μακεδονικῆς Δυναστείας, ἂν καὶ ἦταν κατ' ἑξοχὴν στρατιώτης, γέννησε, ἐν τούτοις, ἓναν φιλόσοφο, τὸν γιό του Λέοντα ΣΤ' τὸν Σοφὸ (886-912), μαθητὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου (858-867 καὶ 878-886)⁸, καὶ ἓναν λαμπρὸ λόγιο, τὸν ἐγγονό του Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέννητο (905-959). Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ συνέβαλαν στὴν ἄνοδο τοῦ

Ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. Μιὰν ἄλλη αὐτοκρατορικὴ τριάδα, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ (963-969), τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) καὶ τὸν Βασίλειο Β' (976-1025), τὸν ἀποκληθέντα Βουλγαροκτόνο – δηλαδὴ τοὺς μεγάλους στρατηλάτες, ποὺ ἐπέτυχαν νὰ ἀνασυγκροτήσουν τὴν αὐτοκρατορία – διαδέχθηκε ἓνας ἄλλος ἐστεμμένος λόγιος καὶ προστάτης τῶν τεχνῶν, ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος (1042-1055).

Εἰς τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἦταν, κατὰ τοὺς σημερινοὺς βυζαντινολόγους, τὸ κέντρο τοῦ Μεσογειακοῦ Πολιτισμοῦ⁹. Τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἕως τὸν Καύκασο καὶ τὸν Εὐφράτη, ἀπὸ τὸν Δούναβη ἕως τὴν Παλαιστίνη. Τὸ Βυζάντιο ἀκολουθοῦσε μία ἰμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ, συμπλέουσα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ μεγαλείου τοῦ Κράτους, συγκυρία ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ μόνη ἐξασφάλιση τῆς κοινῆς εὐημερίας καὶ τῆς κοινῆς προόδου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποία ἄλλος βυζαντινολόγος καθορίζει ὡς ἀμυντικὸ ἰμπεριαλισμό¹⁰. Τὰ δύο περίφημα συγγράμματα, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* καὶ *Περὶ Θεμάτων*, ἀποτελοῦν εὐλόγο παράδειγμα τῆς πολιτικῆς φυσιογνωμίας καὶ τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως ποὺ ἀκτινοβολοῦσαν ἀπὸ μία τέτοια ἀντίληψη ἐπικυριαρχίας. Βεβαίως, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα γιὰ τὰ ὁποῖα ὀφείλονται χάριτες εἰς τὸν ἐστεμμένο λόγιο, διότι μὲ τὶς δικές του συγγραφές καὶ μὲ τὶς συναγωγές τῶν συνεργαζόμενων λογίων, διασώθηκαν καὶ μεταδόθηκαν ἐγκυρότατες πληροφορίες γιὰ τὸν βυζαντινὸ βίον καὶ πολιτισμό.

Ἡ ὑπεροπτικὴ στάση τῶν Βυζαντινῶν αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν ὠφέιλετο μόνον

εἰς τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ τους δύναμη, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπεροχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας, ἡ ὁποία, μετὰ τὴν *Εἰκονομαχία*, εἶχε καταστῆ ἡ κύρια πηγὴ τοῦ Μεσοβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ πολυεθνικὴ αὐτοκρατορία, ποὺ ἦταν ἀρχικῶς τὸ Βυζάντιο, παραχώρησε τὴν θέσιν της σὲ ἓνα Κράτος ποὺ ἦταν Ἑλληνοτραφὲς καὶ Ὁρθόδοξο, μὲ ἐνιαία παιδεῖα καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀδιάλλακτο καὶ μισαλλόδοξο. Ἰσχύς, πολυτέλεια, ὑπεροψία καὶ ἑλληνικὴ παιδεῖα, εἰς τὸ μέγιστό της, ὑπῆρξαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου. Τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, π.χ., τὸ ὁποῖο εἶχε παραμείνει κλειστὸ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας, τώρα πλέον ἐβάδιζε μὲ πλήρη ἀναδιοργάνωση, υἱοθεύοντας νέες ἰδέες, ὥστε νὰ εἶναι ἓνας, ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, ἐξειδικευμένος ὀργανισμὸς γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν κρατικῶν λειτουργῶν καὶ μελλόντων ἡγητόρων. Ἡ ἐκπαίδευσιν κατέστη πρωτοβουλία καὶ ὑπευθυνότης τοῦ κράτους καὶ βασιζόταν σὲ εἰς βάθος μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Λογοτεχνίας καὶ Ἐπιστήμης, μὲ εὖρος καὶ βάθος ποὺ προκαλοῦν θαυμασμό¹¹.

Μία συνέπεια τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς ὑπεροχῆς τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξε ἡ συνεχὴς ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ πέραν τῶν συνόρων του. Τοῦτο δὲ ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα, ὅταν ἡ ἰσχύς τοῦ Κράτους εἶχε ἀρχίσει νὰ ὑφίσταται ἀλλεπάλληλες ἤττες καὶ ἀνακοπές. Καλλιτέχνες ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα διακόσμησαν, π.χ., τὸ Monte-Cassino, ἐνῶ Νορμανδικοὶ ναοὶ στὴν Σικελία ἱστορήθησαν μὲ ψηφιδωτὰ Βυζαντινῆς ἐμπνεύσεως καὶ τεχνοτροπίας. Βυζαντινὴ ἐπιρροή εἶναι ἐμφανὴς στὸ Torcello, τὸ Murano καὶ στὸν

Ἅγιον Μᾶρκο τῆς Βενετίας, ἐνῶ βυζαντινοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ἔφθασαν ἕως τὴν Κάτω Σαξωνία, καὶ Ἑλλην ἀρχιτέκτων συνέθεσε τὰ σχέδια τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Πίζας¹². Πλησιέστερα ἀκόμη, οἱ Σλαῦοι ἦσαν βαθεῖα ἐμποτισμένοι μὲ τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν, συγχρόνως δὲ οἱ Ἀραβες δανείζονταν συνεχῶς ἀπὸ τὸν ἑλληνο-βυζαντινὸν πολιτισμικὸν θησαυρὸν, προσλαμβάνοντας βυζαντινοὺς καλλιτέχνες, ἀπὸ νωρίς, ἀλλὰ καὶ ἕως τὸν 10ο αἰ., ὅπως στὴν Δαμασκὸν, καὶ στὴν Κόρδοβαν τῆς Ἰσπανίας¹³.

Ἡ πανίσχυρη ἐξισορρόπηση δυνάμεων καὶ ἐπιρροῶν τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοῦς, βασιζόταν σὲ σειρὰ ἀπὸ πολλαπλῆς διάφορες συγκυρίες καὶ διαδικασίες. Τὸ Βυζάντιο ὑπῆρξε ἓνα κέντρο ἰσοροπίας μεταξὺ Ἰσλαμικοῦ, Σλαβικοῦ καὶ Δυτικοῦ κόσμου. Σὲ θέματα διπλωματίας, χρησιμοποιοῦσε πόλεμον, γάμους, ἐμπόριον καὶ δωροδοκίαν μὲ ἰσάξεις ἐμπνεύσεις καὶ ἰκανότητες. Ἡ πολιτισμικὴ λάμψη του καὶ ἡ θρησκεία ἦσαν ἐμπορεύσιμα εἶδη, ἓνα εἶδος διπλωματικοῦ συναλλάγματος. Πράγματι, τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀνώτατης διοικήσεως στὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἦσαν παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ δὲν διαμορφωνόταν ἀπὸ τὸ Κράτος μόνον, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ποὺ ἦταν μία ὀργάνωση μαχητικὴ, πάντοτε ἔτοιμη νὰ ὑπερασπίσει τὴν ὀρθὴ πίστιν, τὴν ὀρθοδοξίαν. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἱεραποστολικὲς δραστηριότητες εὐρήκαν δικαιολογίαν καὶ ὑποστήριξιν. Πράγματι, σὲ καμμία ἄλλῃ περίοδον δὲν ἀνευρίσκεται τόσο ἔντονον ἱεραποστολικὸν ἔργον, ὅπως, π.χ. ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλαύων ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἀδελφοὺς Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, ἢ ὁ προσηλυτισμὸς τῶν Ρώσων, μὲσω τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας,

σὲ συμμάχους ἀντὶ γιὰ ἐχθρούς. Παρόμοια ἀποτελέσματα παρατηροῦνται εἰς τὴν παρασχεθεῖσα βοήθεια πρὸς ἐνεργοὺς μοναχοὺς, ὅπως π.χ. μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ μοναχισμοῦ στὸν Ἄθωνα, ἀπὸ τὸν Ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη¹⁴, ἢ μετὰ τὴν παρουσία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη¹⁵ στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο ἢ μετὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τριῶν τολμηρῶν μοναχῶν στὴν νῆσο Χίο, ἢ ἀκόμη μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς μεγάλης μονῆς στὴν νῆσο Πάτμο ἀπὸ τὸν Ὅσιο Χριστόδουλο¹⁶, καὶ ἄλλα παρόμοια ἐγχειρήματα, ὅπως οἱ δραστηριότητες τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε¹⁷ στὴν Λακεδαίμονα· ὅλα συμβάντα κατὰ τοὺς 10ο καὶ 11ο αἰῶνες.

Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα εἶναι τόσο στενὰ συνδεδεμένη μετὰ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ὥστε κανεὶς ἔχει τὴν τάση νὰ λησμονεῖ ἢ νὰ ἐλαχιστοποιεῖ τὴν Βυζαντινὴ κληρονομία τοῦ καθ' ἑαυτὸ Ἑλλαδικοῦ χῶρου. Ἐν τούτοις αὕτη ἡ κληρονομία εἶναι, ἴσως, πλουσιότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη. Ἐκατοντάδες ὠραίων ἢ χαριτωμένων ναῶν εἶναι διασκορπισμένοι σ' ὀλόκληρο τὸ κλασσικὸ τοπίο, στὶς πόλεις καὶ στὶς ἐξοχὰς καὶ στὰ ἔρημα λιβάδια. Ἡ παρουσία ἀρχαίων σπολίων σὲ δεύτερη χρῆση, ἐντοιχισμένων στὰ βυζαντινὰ κτήρια, ἢ γειτονία κλασσικῶν μνημείων, οἱ παραδόσεις ποὺ στοιχειώνουν τὶς τοποθεσίες ἀλλὰ καὶ ἡ δική τους κλασσικὴ αὐτοσυγκράτηση προκαλοῦν ἓνα ἰσχυρὸ αἶσθημα ρομαντισμοῦ¹⁸.

Μετὰ τὴν ἀναστολὴ λειτουργίας τῆς τελευταίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ἔτος 529 μετὰ διαταγὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Ἑλλαδικὸς χῶρος παρέμεινε ὡς μία ἀσήμαντὴ ἐπαρχία τῆς μεγάλης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μοιραίως ἔπαιξε ἓναν ἡσσονα ρόλο στὸ δράμα τῆς ἱστορίας. Πρὶν ἀπὸ τὸν

9ο αἰ. ὁ Ἑλλαδικὸς χῶρος ὑπέφερε ἐντόνως ἀπὸ φτώχεια καὶ ἐρήμωση, καὶ μόνον μετὰ τὴν καλούμενη Μακεδονικὴ Δυναστεία ἀνένηψε, εἰσῆλθε σὲ ἄνετη περίοδο καὶ ἄρχισε πάλιν νὰ ἀκμάζει. Ἡ εὐημερία αὕτη ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμησι, κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο, πολλῶν ἐκκλησιῶν, σχεδὸν τέλειαις κατασκευαῖς καὶ πολυδάπανης διακοσμῆσεως, ὅπως ἡ *Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, ἡ *Νέα Μονὴ Χίου*, τὸ *Δαφνί*.

Δύο μείζονες πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐξελίξεις ἀναδεικνύουν τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ Ἑλλαδικοῦ χῶρου. Αὐτὲς ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς ἡ ἔξωσι τῶν Ἀράβων ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ ἔτος 961¹⁹ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ὀριστικὴ διάλυσι τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους, μερικὲς δεκαετίαι ἀργότερα. Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Βασιλείου Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου, στὴν μεσαιωνικὴ Ἀθήνα καὶ προσκύνησι στὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα – τὸν ἀρχαῖο Παρθενῶνα – τὸ 1018-1019 ὑπογραμμίζουν τὴν νέα κατάστασι. Ἡ παρουσία αὕτη τοῦ αὐτοκράτορα στὴν νότια Ἑλλάδα πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ὡς μία πολιτικὴ ἀπόφασι, εἰλημμένη προφανῶς γιὰ νὰ προβάλει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Κεφαλῆς τοῦ Κράτους γιὰ τὶς ἐπαρχίας καὶ τὶς ὀργανωτικὲς προσπάθειαι τῆς Κεντρικῆς Κυβερνήσεως. Εἶναι ἀκριβῶς αὕτη ἡ συντονισμένη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσι τῶν ἐπαρχιῶν, ἰδωμένη σὲ συνάρτησι μετὰ τὸν Ἑλληνικὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους ὡς συνόλου, ἐκεῖνη πλέον τὴν ἐποχὴ, ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὸν ὄρο Ἑλληνικὴ Ἀνακαίνισι ἢ Ἀναζωογόνησι (*Greek Renovation*)²⁰, γιὰ τὴν περίοδο ἀκριβῶς τῶν 10ου καὶ 11ου αἰώνων.

Μία διαφοροποίησι τῶν τύπων ναῶν, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδο – δηλαδὴ μετὰ τὸν 7ο αἰ. – γίνεται τώρα πρὸς ἀδρῆ. Ὑπάρχουν κοινὰ

χαρακτηριστικά που ενώνουν όλη την βυζαντινή αρχιτεκτονική της μέσης περιόδου αλλά υπάρχουν και χαρακτηριστικά που επισημαίνουν ευδιάκριτες διαφορές. Ήταν φυσικό ότι ένα είδος τοπικής αυτονομίας θα αναφαινόταν μετά την διάλυση της μεγάλης οικουμενικής παλααιοχριστιανικής παραδόσεως. Ἡ καθ' ἑαυτὸ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐξελίχθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν βόρεια Ἑλλάδα καὶ τὰ Βαλκάνια, στὴν νότια Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἀφ' ἑτέρου στὴν Συρία, τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Αἴγυπτο, οἱ Ἄραβες εἶχαν δώσει νέα νοήματα σὲ παλαιὰ χαρακτηριστικά, μία ἐξέλιξη ποὺ ὀδήγησε στὴν γέννηση μιᾶς νέας αυτόνομης ἀρχιτεκτονικῆς. Μιὰ ἐξ ἴσου αυτόνομη ἐξέλιξη ἐλάμβανε χώρα στὴν Ἀρμενία καὶ τὴν Γεωργία.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Μέσου Βυζαντινοῦ Κράτους μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὀρισμένες διαφοροποιήσεις ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ διαφορετικὲς σχολές ἢ καλύτερα ἐνότητες. Ἡ ἐξέλιξη εἰδικῶν σχεδίων ἢ τύπων ναῶν, ἡ ἐφαρμογὴ πολλῶν εἰδῶν κατασκευῶν καὶ δομικῶν ὑλικῶν καί, κυρίως, τὰ μορφολογικὰ καὶ ρυθμολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Ὁ Gabriel Millet διαισθάνθηκε αὐτὸ τὸ γεγονός καὶ τὸ 1916 ἔπλασε τὸν ὄρο *Ecole Grecque*, ὡς διάφορη ἀπὸ ἐκείνη τῆς Πρωτεύουσας²¹. Ἐν τούτοις μπορούμε νὰ διακρίνουμε καὶ ἄλλη Σχολὴ στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ μιὰ ἄλλη διαφοροποιημένη Κωνσταντινουπολίτικη Σχολὴ στὴν Θεσσαλονίκη καὶ σὲ ἄλλους ἀκόμη οἰκισμούς. Διὰ τοῦτο θὰ ἦταν προτιμώτερο νὰ ὀμιλοῦμε γιὰ ἐνότητες κοινῶν ἐπιρροῶν καὶ παρόμοιων δομικῶν ἐκφράσεων στὴν ὅλη

ἀρχιτεκτονικὴ ρητορικὴ, παρὰ γιὰ Σχολές, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς Σχολῆς, προϋποθέτει μιὰ συγκεκριμένη θεωρία, ἡ ὁποία θὰ ἐνσωμάτωνε ὅλους τοὺς τομεῖς γνώσεων κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους.

Τὰ νέα χαρακτηριστικὰ ποὺ εἰσδύουν στὴν Βυζαντινὴ τέχνη εἶναι διαφορετικὰ, ἂν καὶ ἀνατολικά κατὰ τὴν προέλευση: Σασσανιδικά, Ἀρμενικά, Ἀραβικά. Διακρίνονται γιὰ τὴν διακοσμητικὴ ἐπεξεργασία, ὅπως εἰς τὰ ὑφάσματα, τὰ κεραμικά, τὰ μέταλλα. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ οἱ ἐπιρροὲς αὐτὲς εἶναι λιγότερο φανερὲς στὴν δομὴ ναῶν, ἀλλὰ ἀνιχνεύονται σὲ κοσμικὰ κτήρια, ἰδίως σὲ παλάτια, ἢ σὲ διακοσμητικὰ δημιουργήματα, ὅπως σὲ μαρμάρινα ἀνάγλυφα καὶ σὲ ἀφηρημένη γεωμετρικὴ διακοσμητικὴ. Πλέον, οὐσιαστικὲς ἐπιρροὲς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Ἀρμενία καὶ τὴν Μεσοποταμία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι Ἀρμένιοι ἀρχιτέκτονες ἐργάστηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως, π.χ. ὁ Τηριδάτης, ὁ ὁποῖος τὸν 10ο αἰ. ἀνέλαβε τὴν ἐπισκευὴ τοῦ πληγέντος ἀπὸ σεισμό θόλου τῆς Ἀγίας Σοφίας. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀρμενικὸς παράγων, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀνατολικῆς Χριστιανικῆς Τέχνης, ἔχει ὑπερβολικὰ τονισθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὸν Strzygowski²². Ἡ γεωμετρικότητα καὶ μόνον μιᾶς κατόψεως δὲν ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ ρυθμὸς εἶναι μιὰ πολὺπλοκη διαδικασία καὶ αὐτὴ εἶναι ποὺ μετᾶ. Ἄς μὴ λησμονεῖται ἡ σοφὴ καὶ ἐπιγραμματικὴ ρήσις τοῦ Choisy, κατὰ τὸν ὁποῖο: *Τί εἶναι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐὰν ὄχι μιὰ σύλληψη μεικτῆ, ὅπου τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀσιατικὰ καὶ ρωμαϊκὰ καὶ τὸ πνεῦμα διαπρεπῶς ἑλληνικό*²³; Θὰ ἄξιζε νὰ προστεθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ θαυμάσια παρατήρησις δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ μόνον στὴν Βυζαντινὴ τέχνη, ἀλλὰ καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους.

Τὰ μνημεῖα ποὺ κατωνομάσθησαν ἀνωτέρω, δηλαδή ὁ Ὅσιος Λουκάς, ἡ Νέα Μονὴ Χίου, τὸ Δαφνί καὶ μερικὰ ἄλλα, ἀποτελοῦν μία τυπολογικὴ ομάδα, ὅχι μόνον γιὰ τὴν σύμπτωση νὰ θεωροῦνται αὐτοκρατορικά, ὡς δωρεὲς αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ κυρίως λόγῳ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου εἰς τὸν ὁποῖο ὑπάγονται. Ἀνήκουν ὅλα στὸν κακῶς ὀνομαζόμενον ὀκταγωνικὸν τύπον, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἕνας παραπλανητικὸς ὄρος, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ διατυπώνεται ὡς ἐγγεγραμμένος μὲ εὐρὴν ἐνιαῖον τροῦλλον, ὀκταστήρικτο. Πρόκειται γιὰ ἕναν τύπον ναοῦ πρωτότυπο, ὅπου ἡ χρῆσις ἡμιχωνίων διαφόρων τύπων ἐπιτυγχάνει τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν τετράγωνη κάτοψη στὸν κυκλικὸ θόλον, χωρὶς τὴν χρῆσις ἐνδιάμεσων στηριγμάτων²⁴.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ἕνα γνωστὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι δηλαδή, τὸ κυριώτερον γνώρισμα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, αὐτὸ ποὺ τῆς δίνει τὴν ἐξέχουσα

φυσιογνωμία τῆς, εἶναι μία λίγο ἢ πολὺ πολύπλοκη τρουλλωτὴ σύνθεσις, στὴν ὁποία ὁ κυρίαρχος παράγων εἶναι ἕνα ἡμισφαίριον ποὺ καλύπτει ἕνα κυβικὸ κενόν. Ἡ βασικὴ αὐτὴ μορφή, δηλαδή ἕνας ἡμισφαιρικὸς θόλος, ὑπεράνω μιᾶς τετραγωνικῆς κατόψεως, δὲν ἦταν κάτι εὐκόλον νὰ ἐπιτευχθεῖ δομικῶς. Χρειάσθηκε μιὰ μακρὰ διαδικασίαν πειραματισμοῦ μὲ τὶς διάφορες γεωμετρικὰς, δομικὰς καὶ αἰσθητικὰς λύσεις ποὺ μποροῦσαν νὰ προσφερθοῦν, στὴν προσπάθειαν νὰ ἐπιτευχθεῖ μία λογικὴ καὶ πρακτικὴ μετάβασις ἀπὸ τὸν φέροντα, συνήθως τετρακίονιον κλωβόν, στὸ φερόμενον ἡμισφαίριον. Σὲ εὐρείαν ἐπισκόπησιν, ὑπάρχουν δύο γενικὲς ἀπαντήσεις στὸ πρόβλημα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν δύο ἀντιτιθέμενες παραδόσεις: τὸ λοφίον καὶ τὸ ἡμιχωνίον. Τὸ λοφίον ὑπῆρξε ἡ λύσις ποὺ κατ' ἀντιπαράθεσιν χρησιμοποιήθηκε στὰ λαμπρότερα μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στεῖρι (Στίρι, κατὰ Παυσανίαν), χωρίον τῆς ἐπαρχίας Λεβαδείας, σὲ μικρὴ ἀπόστασιν βορείως τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Στεῖρις (ἀρχαία Γεωγραφία), πόλις τῆς Ν.Α. Φωκίδος, παρὰ τὰ μεθόρια τῆς Βοιωτίας. Εἶχε ναὸ τῆς Δήμητρας, τῆς ἐπιλεγομένης Στειρίτιδος, ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους καὶ ἄγαλμα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρον. Ἀναφέρεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Παυσανίαν στὰ Φωκικά.

2. Θὰ πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ ὑπὸ διαπραγματεύσειν θέμα τῆς παρούσας πραγματείας ἀποτελεῖ ἕνα ἐξαιρετὸν παράδειγμα ἀρχαιολογικῆς ἀνασυστάσεως, ποὺ βασίζεται κατὰ κύριον λόγον σὲ παρατηρήσεις καὶ ἀναλύσεις τῶν δομικῶν δεδομένων καὶ δομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μνημείου. Εἶναι ἄξιον ἐξάρσεως τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν περίπτωσιν αὐτῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, οἱ δομικὲς παρατηρήσεις ἀναδεικνύονται ἀπὸ μόνες τους ἱκανῶς

καὶ ἐπαρκεῖς ὥστε νὰ διαλευκάνουν καὶ νὰ καθορίσουν τὴν ἱστορικὴν διαδρομὴν τοῦ συγκροτήματος.

3. ΛΑΜΠΡΟΥ, Σπυρίδων Π., *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου σωζόμενα*, Ἀθήναι 1879-80, τόμ. Β', σ. 354. Ἐπίσης GREGOROVIVUS, Ferdinand, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, 1889, München 1980, σ. 20, 140 κ.έ., 191, 203-208 κ.έ. Ἐπίσης ΚΟΛΟΒΟΥ, Φωτεινὴ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης, Συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ βίου του*, κ.λπ., Ἀθήναι 1999. Ἔκδοσις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

4. OSTROGORSKY, G., *History of the Byzantine State*, Oxford, 1956, σ. 279.

5. *Μακεδονικὴ Δυναστεία*. Ἐκλήθη ἔτσι ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Βασιλείου τὸν Μακεδόναν. Βλ. Ν.Α. ΒΕΗΣ εἰς Byz. Neugr. Jahrbücher, 1923.

6. BRYER, Anthony and HERRIN, Judy (Ed), *Iconoclasm*, Πρακτικὰ Συνεδρίου Birmingham, 1972.

7. LEMERLE, Paul, *Le premier Humanisme Byzantin*, Paris, 1971, σσ. 177-8.
8. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗ, Ν., *Μέγας Φώτιος, ή παιδαγωγία του*, Αθήνα, 2004.
9. CHARANIS, Peter, *Aspects of the Mind of Byzantium*, Variorum, p.178. Βλ. καὶ KAZHDAN, A. καὶ WHARTON - EPSTEIN, Ann, *Change in the Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1984.
10. OBOLENSKI, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, σσ. 202 κ.έ.
11. BROWNING, Robert, *Literacy of the Byzantine World*, Byz. and Mod. Greek Studies 4 (1978), σσ. 39-54.
12. KRAUTHEIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin, 1975, σ. 239 (ὀνόματι Βουσκέτος).
13. KRAUTHEIMER, R., *op. cit.*, 1975, σ. 239.
14. LEMERLE, P., «La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite» *Le millénaire du Mont Athos 963-1963*, Chevetogne 1963, σσ. 59-100.
15. ΚΡΕΜΟΥ, Γ. Π., *Φωκικά I-III, Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τουπίκην Στειριώτου*, Αθήνα 1874-1880.
16. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ε., *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς τῆς Πάτμου. Α' Αὐτοκρατορικά*, Αθήνα 1980.
17. SULLIVAN, B. F., «The Versions of the Vita Niconis», *D.O.P.* 32, 1978 καὶ ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Ο., *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Αθήνα 1982.
18. Σέ ἕνα παλαιότερο κείμενο ὁ γράφων ἔχει χαρακτηρισίσει αὐτὰ τὰ πανέμορφα μνημεῖα ὡς: τὰ λίθινα πριγκιπόπουλα τῆς Ρωμησύνης. Βλ. Μνήμη Κόντογλου (τιμητικὸς τόμος), Ἀστήρ, Αθήνα 1975, σ. 124.
19. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Β. Μ., *The Conquest of Crete by the Arabs (ca 824) A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984, Ἔκδοση Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν., *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης»*, Ἡράκλειον 1960, VASILIEV, A. A., *Byzance et les Arabes*, I, Brussels 1935.
20. Μία παρόμοια διάλεξη εἶχε δώσει ὁ γράφων, ὡς προσκεκλημένος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Columbia, στὸ μεγάλο ἀμφιθέατρο τοῦ Metropolitan Museum of Art, στὴν Νέα Ὑόρκη, τὸν Μάρτιο τοῦ 1976, μὲ τίτλο: *A Greek Renovatio, The Imperial Buildings of Greece. An Investigation of the «large dome» type of churches*.
21. MILLET, G., *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916, Variorum Reprints, London 1974.
22. Θὰ ἦταν σημαντικό νὰ σημειωθεῖ ὅτι ξένοι ἐπιστήμονες προσπάθησαν ἀνεπιτυχῶς νὰ ἀνιχνεύσουν ἀρμενικὰ ἡμιχώνια στὴν Ἁγία Σοφία Κων/λεως. Ἀντιθέτως, φαίνεται ὅτι ὁ Τηριδάτης ἐδιδάχθη στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ βυζαντινὸ λοφίο, τὸ ὁποῖο ἐφήρμοσε, ἐν συνεχείᾳ, στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Ἁγίου, βλ. ΜΥΛΩΝΑ, Π., «Ἀρμενικὰ Γκαβίτ καὶ Βυζαντινὲς Λιτές», *Ἀρχαιολογία* 32 (Σεπτέμβριος '89), σ. 60.
23. CHOISY, Auguste, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883, σελ. 157: *Qu'est-ce en effet que l'art byzantin, sinon une conception mixte ou les éléments sont asiatiques ou romains et l'esprit eminentement grec?* Ἡ ἂν θέλομε νὰ θυμηθοῦμε μιὰν ἄλλη ρήση τοῦ δικοῦ μας Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ: *Ἡ μυστικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ Ὁμορφιά. Νὰ παραλάβει τίς ἀναρθρες κραυγὲς τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ τίς μετουσιώσει σὲ ἔναρθρο λόγο.*
24. Στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία εἶναι γνωστὸς ὡς «large-dome type», ὅρος ποὺ ὀφείλεται στὸν Α.Μ.Σ. ΜΕΓΑΥ, στὴν γαλλικὴ «*églises à trompes d'angle*», ὅρος τοῦ G. MILLET, στὴν γερμανικὴ «*Trompenkuppelkirchen*», ὁ δὲ KRAUTHEIMER ὀνομάζει «*octagon-domed churches*» καὶ «*Greek cross-octagon churches*».

Θὰ ἦταν σκόπιμο, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ δοθεῖ μία σύντομη ἀνάλυση *περὶ θόλων* καὶ *περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ λοφίου* καὶ τοῦ *βυζαντινοῦ ἡμιχωνίου*.

Στὴν εἰκόνα 4Α, παριστάνεται ἓνας ἡμισφαιρικός θόλος φερόμενος ἐπάνω σὲ ἓναν κύλινδρο. Παραδείγματα παρόμοιου συνδυασμοῦ εἶναι τὸ *Πάνθεον* τῆς Ρώμης (εἰκ. 16) ἢ ἡ *Ροτόντα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως* στὰ Ἱεροσόλυμα εἰκ. 6, ὅπως εἰκονογραφεῖται σὲ σχέδιο τοῦ 17ου αἰ.

Ἡ εἰκόνα 4Β ἀπεικονίζει ἓναν ὀκταγωνικὸ θόλο ἢ ἀκριβέστερα ἓνα ὀκταγωνικὸ μοναστηριακὸ σταυροθόλιο πὺ ἐδράζεται ἐπάνω σὲ ὀκταγωνικὸ πρίσμα. Παράδειγμα ὁ τροῦλλος τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Φλωρεντίας (εἰκ. 7), ὅπου ὀκτὼ κοῖλοι τριγωνικοὶ τομεῖς, πὺ προκύπτουν ἀπὸ κυλινδρική ἐπιφάνεια, συντρέχουν σὲ μία κορυφή. Στὴν εἰκόνα 4Γ, ἓνας ἡμισφαιρικός θόλος ἐγγράφεται σὲ ἓνα ὀκταγωνικὸ πρίσμα. Εἰς αὐτὸ τὸ παράδειγμα, τὰ ὀκτὼ κενὰ, πὺ ἀφήνονται μεταξύ τοῦ περιγεγραμμένου ὀκταγώνου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου κύκλου, θὰ πρέπει νὰ καλυφθοῦν μὲ τὴν βοήθεια ἀμφιέριστων ὀριζώντιων πλακῶν, ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Ἔζρα, στὴν ἀρχαία Συρία (εἰκ. 8). Στὸ παράδειγμα αὐτὸ παρατηροῦνται οἱ *προέχουσες πλάκες*, οἱ ὁποῖες σὲ μία πρώτη στρώση μετατρέπουν τὸ ὀκτάγωνο σὲ ἓνα πολύγωνο 16πλευρο καὶ στὴν δευτέρα στρώση σὲ ἓνα πολύγωνο

32πλευρο, πὺ πλησιάζει τὸν κύκλο. Ἄλλη λύση παρουσιάζεται στὴν εἰκόνα 4Δ, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ὀκτὼ *λοφία*, ὅπως φαίνεται σὲ ὁμοίωμα τοῦ Ἀνακτόρου τῆς *Bishapur*, πὺ φιλοξενεῖται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (εἰκ. 9). Τὸ ἀνάκτορο ἔχει κτισθεῖ τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, μὲ θόλο ἑλλειπτικῆς διατομῆς στηριζόμενο ἐπὶ *λοφίων*.

Ἡ εἰκόνα 4Ε παρουσιάζει ἓνα ἄλλο βῆμα πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διευθέτηση, μὲ τὴν ὁποία ἡ ὀκτάγωνη *κάτοψη* θὰ πλησιάσει τὸ *τετράγωνο*. Τοῦτο μὲ τὴν προσθήκη *τεσσάρων κογχῶν* σὲ ἐναλλασσόμενες πλευρὲς τοῦ ὀκταγώνου. Αὐτὴ ἡ λύση, ὅπως παρίσταται στὴν εἰκόνα 4ΣΤ, καταλήγει σὲ ἓνα σχῆμα πὺ πλησιάζει τὸ *τετράγωνο* καὶ τὸ *νόημα τοῦ τετραγώνου*, χωρὶς ὅμως νὰ χάνει τὸ ἀνώτερο ὀκτάγωνο, σχῆμα πὺ χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ μετάβαση σὲ ἓναν κυκλικὸ θόλο. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτό, οἱ *τέσσερις κόγχες* καλύπτονται στὴν ἄνω κατάληξή τους μὲ *τεταρτοσφαίρια*. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπανέρχεται τὸ ὀκταγωνικὸ πρίσμα μὲ τοὺς ὀκτὼ κατακόρυφους τοίχους, ἐπάνω στοὺς ὁποῖους θὰ στηριχθεῖ ἓνας κυκλικὸς θόλος. Παραδείγματα γι' αὐτὴ τὴν λύση ἀποτελοῦν ἀφ' ἐνὸς τὰ ἀναφερθέντα, ἀλλὰ καὶ ὁ *Ναὸς τῶν Σεργίου καὶ Βάκχου* στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ ὀκταγώνου χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ στηριχθεῖ ἓνα εἶδος 16πλευρου πτυχωτοῦ μοναστηριακοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 10).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ γίνεαι μνεῖα τῶν τρόπων καλύψεως μὲ τὸν συνδυασμὸ κυλινδρικών ἐπιφανειῶν, δηλαδὴ θόλους κυλινδρικούς καὶ συνδυασμοὺς κυλινδρικών θόλων. Ἡ εἰκόνα 4Z παρουσιάζει τὶς τρεῖς βασικὰς μεθόδους συνδυασμῶν κυλινδρικών θόλων. Εἰς τὴν περίπτωσιν (α) ἕνας ἀπλὸς κυλινδρικός θόλος καλύπτει μίαν ὀρθογώνια κάτοψη. Εἰς τὴν (β) παρουσιάζεται ἡ ἀλληλοτομία δύο κυλινδρικών θόλων ὅπου διατηρεῖται ὁ ἐσωτερικός συνδυασμός, δημιουργώντας ἕνα καμπυλόμορφο πυραμιδοειδὲς σχῆμα. Εἰς τὸ (γ) ἔχομε τὴν αὐτὴ ἀλληλοτομία, ἀλλὰ διατηρεῖται ὁ ἐξωτερικός συνδυασμός. Ἔτσι, ἡ περίπτωσιν (α) ἰχνογραφεῖ ἕνα ἀπλὸ κυλινδρικό θόλο, μίαν *καμάρα*, ἡ περίπτωσιν (β) παρουσιάζει ἕνα *μοναστηριακὸ σταυροθόλιο* καὶ ἡ (γ) ἕνα *κοινὸ σταυροθόλιο*. Παράδειγμα ἐφαρμογῆς τοῦ τελευταίου εἶναι ἡ ὀροφή τῆς *Κρύπτης* τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ *Καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά* (εἰκ. 11).

Ὁ τελικός σκοπὸς αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λύσεων ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ καλύψει μὲ κυκλικὴν στέγασιν μίαν τετραγωνικὴν κάτοψη. Δύο εἶναι οἱ τρόποι γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ τοῦτο:

A. Ἡ πρώτη λύσις θὰ προκύψει ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ἑνὸς *περιγεγραμμένου ἡμισφαιρίου ὑπεράνω ἑνὸς κύβου*. Ἡ εἰκόνα 4H βοηθεῖ νὰ φαντασθοῦμε ἕνα ἡμισφαίριον ποὺ θὰ στηρίζεται στὶς τέσσαρις ἄνω γωνίες τοῦ κύβου καὶ, *στή συνέχεια*, τὰ τέσσαρα κατακόρυφα ἐπίπεδα τοῦ κύβου νὰ *προεκτείνονται ὥστε νὰ εἰσδύουν στὸ ἡμισφαίριον*. Ἐὰν ἀφαιρέσουμε τὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τεμάχια-φέτες, ποὺ εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν τεσσάρων κατακόρυφων ἐπιπέδων, θὰ παραμείνει τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς σφαίρας μὲ τέσσαρις ἡμικυκλικὰς

κατακόρυφες ἀψίδες ὑπεράνω τῶν τεσσάρων κατακόρυφων ἐπιπέδων τοῦ κύβου. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φαντασθεῖ ἕνα ὀριζόντιον ἐπίπεδον ποὺ θὰ ἐφαπτόταν εἰς τὰ τέσσαρα ὑψηλότερα σημεῖα τῶν τεσσάρων κατακόρυφων ἀψίδων. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν νὰ *διαγραφεῖ ἕνας ὀριζόντιος κύκλος*, ὁ ὁποῖος θὰ χώριζε τὸ ἑναπομείναν ἄνω τμήμα τῆς σφαίρας, σὲ ἕνα σφαιρικὸν τμήμα, μὲ ὀριζόντια περιφέρεια καὶ τέσσαρα κατερχόμενα *σφαιρικὰ τρίγωνα* ποὺ ὀνομάζονται *λοφία*, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς *στομαχικὸ ἢ χαῖμαλί*. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἡ ὀριζόντια περιφέρεια τοῦ σφαιρικοῦ τμήματος, ποὺ περιγράψαμε ἀνωτέρω, *προβάλλεται ἀκριβῶς ὡς ὁ ἐγγεγραμμένος κύκλος* εἰς τὸ τετράγωνον τῆς βάσεως τοῦ κύβου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τὰ τέσσαρα *λοφία* σχηματίζουν μίαν *αὐτοφερόμενη κυκλικὴν ὀριζόντια κατάληξιν* ἀλλὰ καὶ *βάσιν*, ἐπάνω στὴν ὁποία θὰ στηριχθεῖ ἕνα τμήμα σφαίρας γνωστὸν στοὺς Βυζαντινοὺς ὡς *φουρνικό*, ὅπως διαγράφεται στὴν εἰκόνα 5Aa. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀπομένον ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀποτμήσεις τοῦ ἀρχικοῦ περιγεγραμμένου ἡμισφαιρίου εἰς τὸν κύβον βάσεως. Παραδείγματα τέτοιων ἐφαρμογῶν εἶναι ἄφ' ἑνὸς ὁ ἀρχικός τροῦλλος τοῦ Ἀνθεμίου εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 12, 13), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπικάλυψιν τοῦ Μνημείου τῆς *Galla Placidia*, στὴν Ρώμη (εἰκ. 14).

Ἡ εἰκόνα 5Ab παρουσιάζει τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία, τὸ ἐπικαλύπτον τμήμα σφαίρας ἀφαιρεῖται καὶ ἕνα *νέον πλήρες ἡμισφαίριον* προστίθεται στὸν ὀριζόντιον κύκλον ὑποστηρίξεως. Τὸ ἡμισφαίριον αὐτὸ ἔχει ἀκτῖνα ἴση μὲ ἐκείνη τῶν κατακόρυφων ἀψίδων, ἢ δὲ κατακόρυφον προβολήν

της είναι ένας κύκλος, ἴσης ἀκτίνας, ἐγγεγραμμένος εἰς τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο τῆς κατόψεως. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ δευτέρου τροῦλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, ἐκείνου πὺ κατασκεύασε ὁ Ἰσίδωρος ὁ Νεώτερος (εἰκ. 15).

Ἡ εἰκόνα 5Αγ παρουσιάζει ἕνα παράδειγμα, ὅπου ὁ ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος τοποθετεῖται ἐπάνω σὲ ἕνα παρεμβαλλόμενο κυλινδρικό τύμπανο, μὲ ἴδια ἀκτίνα, πὺ ἐδράζεται ἐπάνω στὸν κύκλον βάσεως. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν περισσότερων βυζαντινῶν τρουλλαίων ναῶν. Ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσωμε ὅτι πρόκειται, οὐσιαστικῶς, γιὰ μίαν ἐπιστροφή εἰς τὴν λύσιν τοῦ Πανθέου τῆς Ρώμης, ὅπου ἕνα ἡμισφαίριον στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἕνα κύλινδρον (εἰκ. 16).

Β. Μία ἄλλου εἴδους λύσις θὰ προκύψει ἐὰν δοκιμάσωμε νὰ χρησιμοποιήσωμε ἕνα ἡμισφαίριον καλύψεως, ὅχι περιγεγραμμένο στὸν κύβον, ὅπως στὴν ἐξετασθεῖσα πρώτη περίπτωσις ἀλλὰ ἐγγεγραμμένο εἰς τὸ τετράγωνον τῆς βάσεως. Ἡ εἰκόνα 5Β παρουσιάζει ἕνα σφαιρικὸ θόλον πὺ στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἕνα κύβον μὲ ἀκμὴ ἴση πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ θόλου. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ τέσσερις γωνίες παραμένουν ἀσκεπεῖς καὶ θὰ χρειασθοῦν κάποιο δομικὸ τρόπο καλύψεως. Ἡ ἀπλούστερη περίπτωσις θὰ ἦταν νὰ καλυφθοῦν οἱ τέσσερις γωνίες μὲ προέχουσες πακτωμένες ὀριζόντιες τριγωνικὲς πλάκες, λύσις πὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἕνα ὀριζόντιον ὀκτάγωνον βάσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηριχθεῖ ὁ σφαιρικὸς θόλος, ὅπως στὸ μνημεῖον τοῦ *Umm-uz-Zeitun* στὴν Συρία, τοῦ ἔτους 282 μ.Χ. (εἰκ. 17). Μία τέτοια λύσις ὅμως δὲν θὰ ἐπαρκοῦσε γιὰ κάλυψιν μεγάλων χώρων. Ἐπὶ πλέον μίαν τέτοια λύσις θὰ σήμαινε τὴν χρῆσιν πακτω-

μένων ὀριζόντιων ἐπίπεδων πλακῶν, πράγμα ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀκραιφνοῦς θολωτῆς κατασκευῆς.

Τὸ ἐπόμενο λογικὸ βῆμα θὰ ἦταν νὰ γεφυρωθοῦν οἱ γωνίες μὲ ἀψίδες, ὅπως εἰκονογραφεῖται στὴν εἰκόνα 5Γ, μετατρέποντας ἔτσι τὴν τετραγωνικὴ κάτοψιν σὲ ὀκταγωνικὴ, καὶ ἀκολουθῶς νὰ γεμίσουν τὰ τετραγωνικὰ κενὰ στὶς γωνίες. Ἡ εἰκόνα 5Δ παρουσιάζει τὴν χρῆσιν ἡμίσεως κῶνου, μὲ ὀριζόντιον τὸν νοητὸ ἄξονα περιστροφῆς. Τὸν ὀριζόντιον αὐτὸν μισὸ κῶνον, ὀνόμαζαν οἱ Βυζαντινοὶ ἡμιχώνιον. Αὐτὴ εἶναι παλαιὰ Σασσανιδικὴ λύσις ὅπως ἐμφανίζεται στὸ Περσικὸ Ἀνάκτορον τοῦ *Sarvistan* (εἰκ. 18), ὅπου ἕνας ὠοειδὴς τροῦλλος στηρίζεται ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ τετράγωνον, μὲσω τεσσάρων ἡμιχωνίων πὺ καλύπτουν τὶς γωνίες. Παρόμοια τεχνικὴ χρησιμοποιήθηκε τόσο στὴν Ρωμανικὴ ὅσο καὶ στὴν Λομβαρδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ στὸν Ἅγιον Βαβύλα, στὸ Μιλάνον (εἰκ. 19), ὅπου οἱ ἡμικῶνοι εἶναι κτισμένοι καὶ χρωματισμένοι πολὺ ἐμφανῶς.

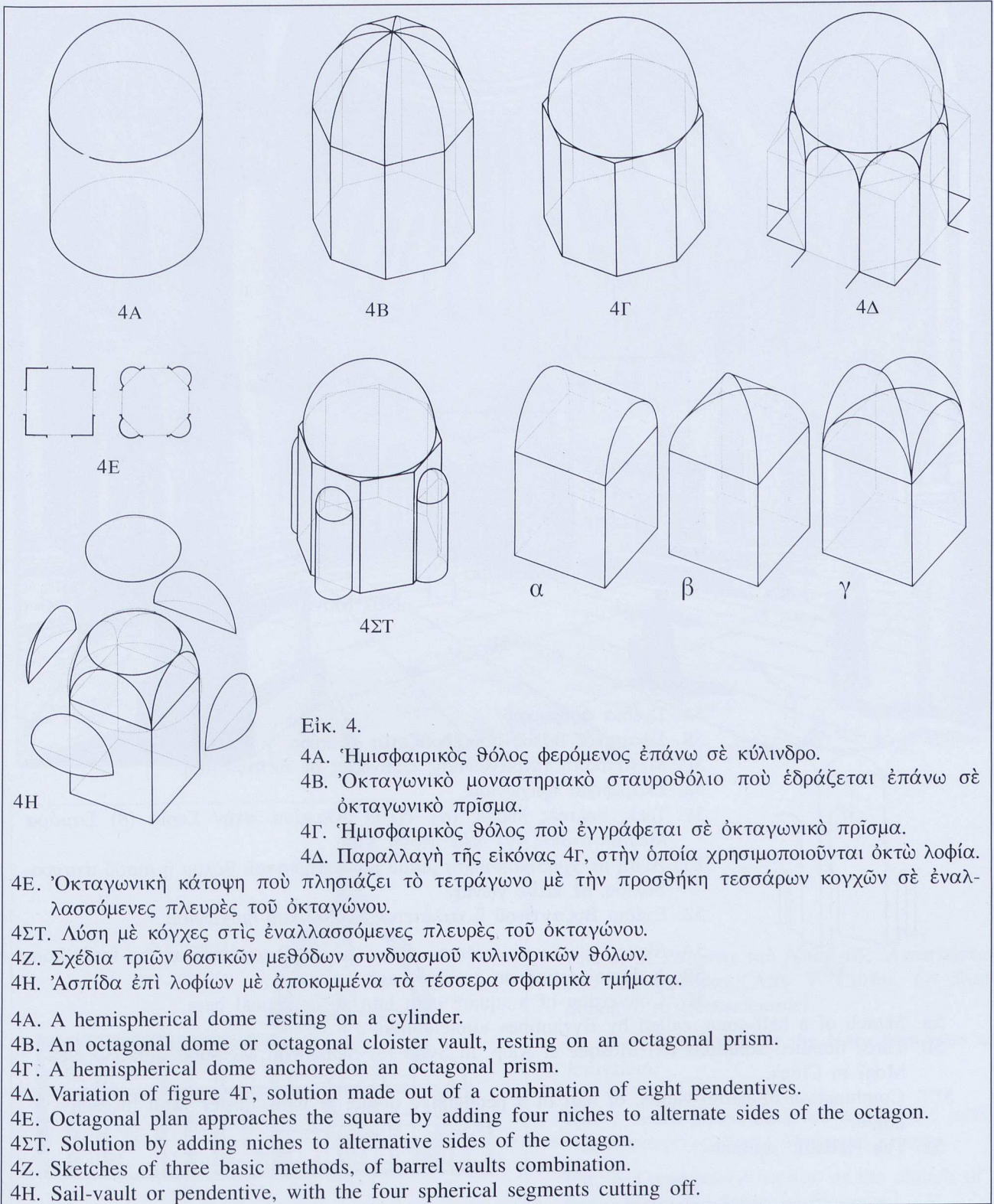
Ἄλλος τρόπος νὰ πληρωθοῦν τὰ χαίνοντα τμήματα θὰ ἦταν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τέσσερις ἡμιτροῦλλοι στὶς τέσσερις γωνίες, ἀντιστοίχως. Οἱ τέσσερις ἡμιτροῦλλοι θὰ μπορούσαν: α) νὰ προβάλλονται καθ' ὀλοκληρίαν ἐντὸς τοῦ τετραγώνου, ὅπως εἰς τὸ Τζαμί τοῦ Ἀλεπίου (εἰκ. 5Εα, 20), γεγονός πὺ θὰ σήμαινε, βεβαίως, ὅτι τὰ προέχοντα τμήματα θὰ χρειάζονται ὀριζόντιες ὑποστηρίξεις, δηλαδὴ πάλιν στήριξιν μὲ πρόβλους. Στὴν δευτέρην περίπτωσιν, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν εἰκόνα 5Εβ, οἱ ἡμιτροῦλλοι στηρίζονται κατὰ τὸ ἡμισυ στὸ πάχος τοῦ τοίχου καὶ προβάλλουν μέσα στὸν κύβον, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς *Σαμάρρας*, στὴν

Μεσοποταμία (εἰκ. 21). Τέλος, ὅπως ἐμφαίνεται στήν τρίτη περίπτωση (εἰκ. 5Eγ) οἱ ἡμιτροῦλλοι στηρίζονται καθ' ὀλοκληρίαν εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἡ τελευταία περίπτωση ἐμφαίνεται εἰς τὸ Καθολικὸ τῆς *Νέας Μονῆς Χίου* (εἰκ. 22).

Μία τρίτη καὶ τελικὴ λύση, γιὰ νὰ καλυφθοῦν τὰ τέσσερα τριγωνικὰ κενά, εἶναι ἡ χρησιμοποίησις συνδυασμοῦ *κυλινδρικῶν θόλων*, ἢ τὸ *ἡμισυ ἐνὸς σταυροθολίου*. Ἡ εἰκόνα 5ΣΤ δείχνει τὴν χρησιμοποίησις ἐνὸς *μισοῦ μοναστηριακοῦ θόλου* ἢ *μισοῦ σταυροθολίου* σὲ κάθε γωνία. Αὕτη εἶναι παρόμοια μὲ τὴν λύση πὸν ἐφαρμόσθηκε στὸν ναὸ τῆς *Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος* στοὺς Χριστιάνους τῆς Μεσσηνίας (εἰκ. 23). Στὴν εἰκόνα 5Ζ παρουσιάζεται ἡ κλασσικὴ καὶ οὐσιαστικῶς τελικὴ λύση πὸν ἐφαρμόσθηκε σὲ ὅλους τοὺς «ὀκταγωνικούς» ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Χρησιμοποιεῖ ἓνα ἡμισυ σταυροθόλιο *λοφίων*, κομμένο κατὰ διαγώνιο, σὲ κάθε γωνία. Εἶναι ἡ λύση πὸν ἐφαρμόσθηκε στὸν *Ὅσιο Λουκά*, τὴν *Σωτεῖρα Λυκοδήμου* στὴν Ἀθήνα, τὸ *Δαφνί*, τὴν *Ἁγία Σοφία* ἢ *Ὁδηγήτρια* στὴν Μονεμβασία καὶ τοὺς *Ἁγίους Θεοδώρους* στὸν Μυστρά (εἰκ. 24).

Αὐτὸ τὸ ἡμιχώνιο, πὸν θὰ πρέπει νὰ ἀποκληθεῖ *βυζαντινὸ*, ἢ προτιμώτερον *ἐλλαδικὸ ἡμιχώνιο*, ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίτευγμα πὸν προσφέρει πλήρη αἰσθητικὴ ὀλοκλήρωσις καὶ ἀπόλαυσις. Τὸ *ἡμιχώνιο συγχωνεύεται μὲ τὴν χρῆσις λοφίων*, ὥστε, ἀπὸ ἀπόψεως ἀρμονίας γραμμῶν καὶ ὁμοιογένειας κατασκευῆς νὰ εἶναι λύση ὁμοειδῆς μὲ ἄλλα θολικὰ συστήματα πὸν χρησιμοποίησαν οἱ Βυζαντινοὶ Ἕλληνας.

Ἡ ὁμοιογένεια εἶναι ἀπαραίτητη ὄχι μόνον ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευαστικῆς ἀλλὰ καὶ αἰσθητικῆς. Ὁ βυζαντινὸς ναὸς διαθέτει κατακόρυφες γραμμὲς στὸ χαμηλότερο μέρος του, ὅπως κίονες, γωνίες τοίχων, σταθμοὺς θυρῶν, κ.λπ. Στὸ ἀνώτερο μέρος του, διαθέτει μόνον εὐγενεῖς καμπύλες, ὅπως τόξα, καμάρες καὶ τρούλλους. Τὸ *λοφίον* καὶ ὄχι τὸ *ἡμιχώνιο* ἐξασφαλίζει τὴν κομψὴ καὶ ἀρμονικὴ μετάβασις ἀπὸ τὴς κατακόρυφες ἐπιφάνειες στὴς καμπύλες καὶ τὸ *ἐλλαδικὸ ἡμιχώνιο* χρησιμοποιεῖ τὴν λύση τοῦ *λοφίου*. Πρόκειται γιὰ μίαν αἰσθητικὴν εἰσαγωγή, ἔστω καὶ γεωμετρικὴ, στὴν ὑψηλόφρονα οὐσία τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

Είκ. 4.

4Α. Ήμισφαιρικός θόλος φερόμενος επάνω σε κύλινδρο.

4Β. Ήμισφαιρικό μοναστηριακό σταυροθόλιο που εδράζεται επάνω σε όκταγωνικό πρίσμα.

4Γ. Ήμισφαιρικός θόλος που εγγράφεται σε όκταγωνικό πρίσμα.

4Δ. Παραλλαγή της εικόνας 4Γ, στην οποία χρησιμοποιούνται οκτώ λοφία.

4Ε. Ήμισφαιρική κάτοψη που πλησιάζει το τετράγωνο με την προσθήκη τεσσάρων κογχών σε εναλλασσόμενες πλευρές του όκταγώνου.

4ΣΤ. Λύση με κόγχες στις εναλλασσόμενες πλευρές του όκταγώνου.

4Ζ. Σχέδια τριών βασικών μεθόδων συνδυασμού κυλινδρικών θόλων.

4Η. Άσπιντα επί λοφίων με αποκομμένα τα τέσσερα σφαιρικά τμήματα.

4Α. A hemispherical dome resting on a cylinder.

4Β. An octagonal dome or octagonal cloister vault, resting on an octagonal prism.

4Γ. A hemispherical dome anchored on an octagonal prism.

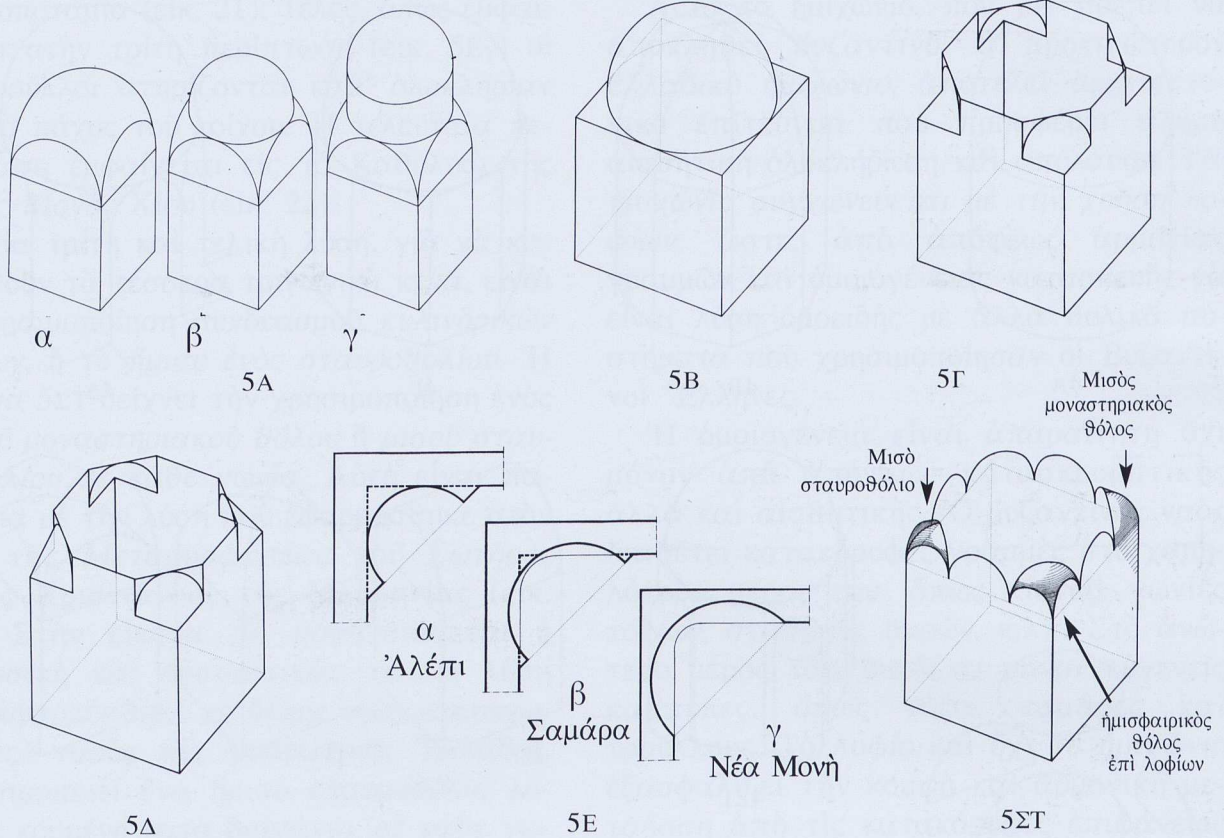
4Δ. Variation of figure 4Γ, solution made out of a combination of eight pendentives.

4Ε. Octagonal plan approaches the square by adding four niches to alternate sides of the octagon.

4ΣΤ. Solution by adding niches to alternative sides of the octagon.

4Ζ. Sketches of three basic methods, of barrel vaults combination.

4Η. Sail-vault or pendentive, with the four spherical segments cutting off.

Εικ. 5.

5Α. Σχέδια φουρνικού.

5Β. Σφαιρικός θόλος πού ἐδράζεται σέ κύβο.

5Γ. Μετατροπή τετραγωνικής κατόψεως σέ ὀκταγωνική.

5Δ. Σκαρίφημα ἡμιχωνίου.

5Ε. Τρεῖς θολικές λύσεις (α) Τζαμί Ἀλεπίου, στήν Συρία (β) Σαμάρρα Μεσοποταμίας (γ) Νέα Μονή Χίου.

5ΣΤ. Λύση μέ χρησιμοποίηση μισοῦ μονοστηριακοῦ θόλου ἢ μισοῦ σταυροθολίου, σέ κάθε γωνία.

5Ζ. Σχέδιο Βυζαντινοῦ ἢ καλύτερα Ἑλλαδικοῦ ἡμιχωνίου.

5Α. Sketch of the sauserdome, know to the Byzantines as the fournikón

5Β. A domè resting on a cubic cage.

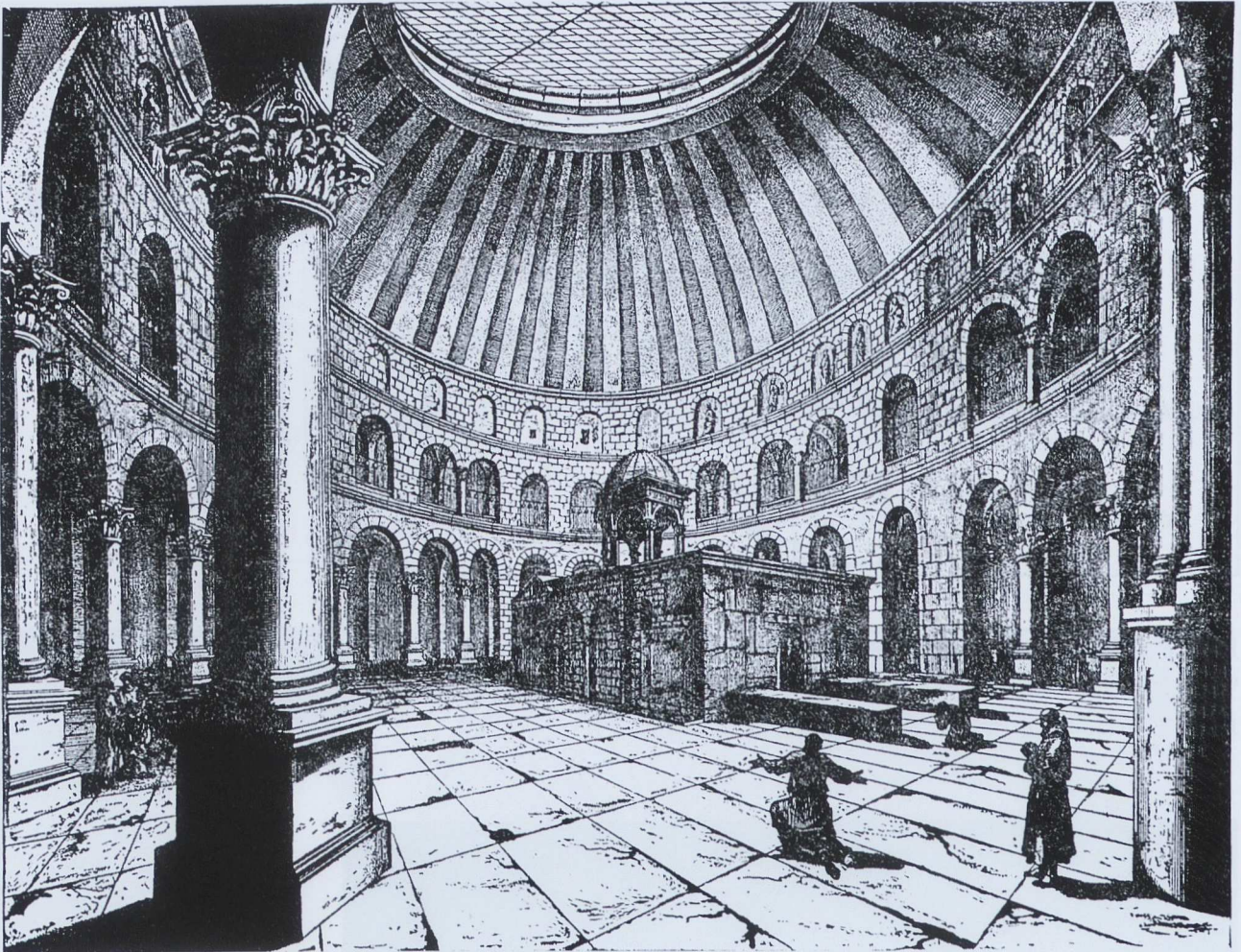
5Γ. Conversion of a square plan into an octagonal base.

5Δ. Sketch of a half-cone, called by Byzantines «imichónion».

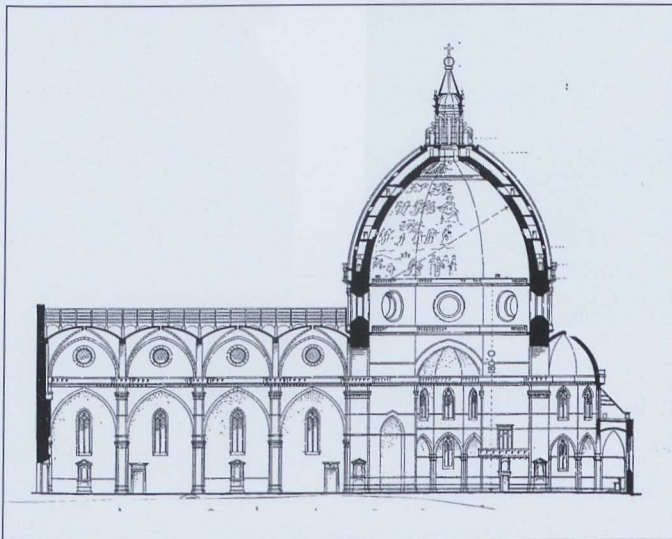
5Ε. Three domical solutions (α) Mosque at Alep, in Syria (β) Samara in Messopotamia (γ) Nea Moni in Chios.

5ΣΤ. Combination of barrel-vaults, or half of a pendentive dome, or half-cloister vault in each angle.

5Ζ. The Helladic squinch.

7

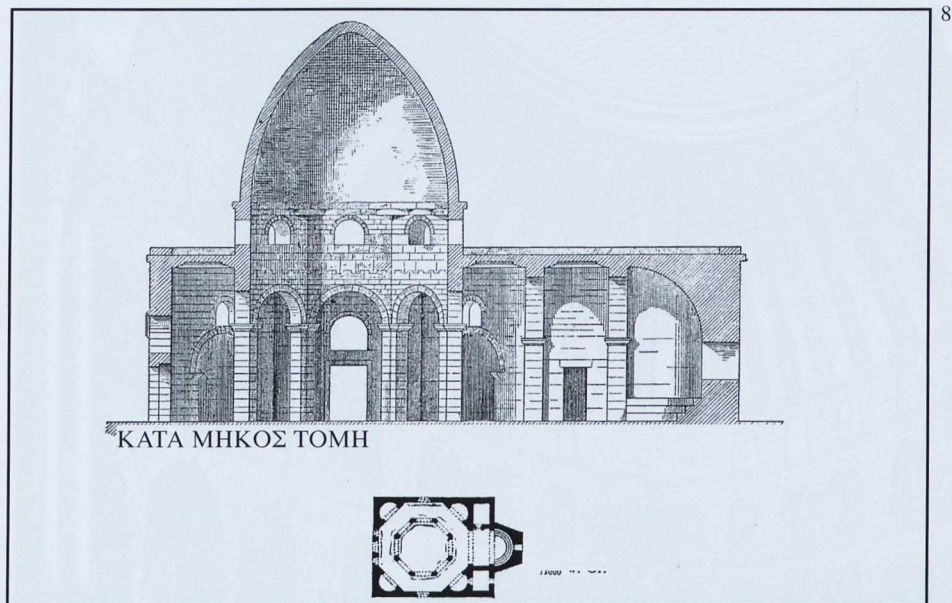

Εικ. 6. Ἡ Ροτόντα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα. (Ἀπὸ V. Corbo, *Le Santo Sepolcro di Gerusalemme*).

Fig. 6. The Rotunda of the Holy Sepulcher at Jerusalem.

Εικ. 7. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Φλωρεντίας (Santa Maria del Fiore).

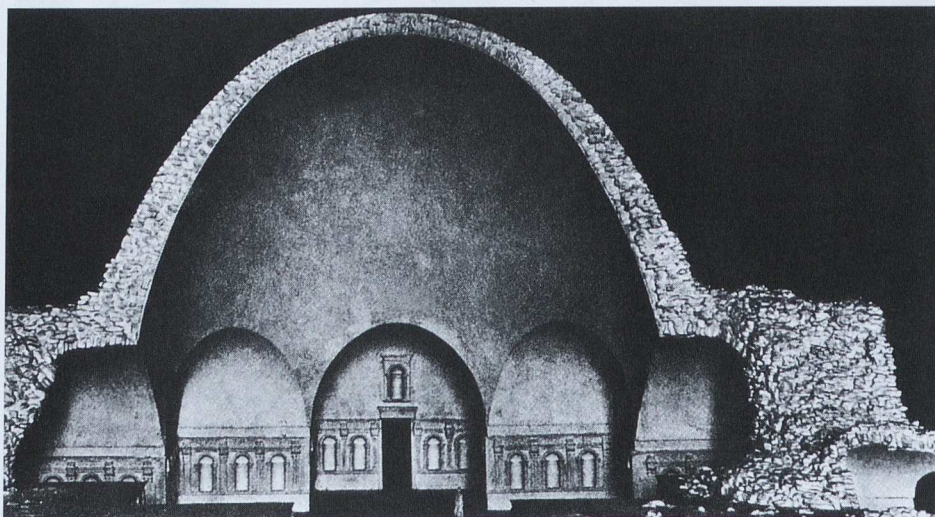
Fig. 7. Longitudinal section of the church of Santa Maria del Fiore, in Florence.

8

Είκ. 8. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἐζρα, στήν ἀρχαία Συρία (ἀπό Η. Holtzinger, *Handbuch der Architektur*).

Fig. 8. The church of St. George at Ezra, in Syria.

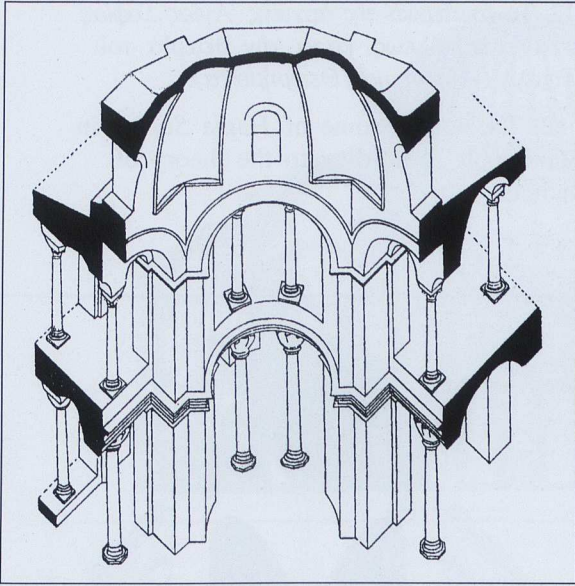

9

Είκ. 9. Ὁμοίωμα στὸ Λοῦβρο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Bishapur στήν Περσία, τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (ἀπό Α. Pope, *Persian Architecture*).

Fig. 9. The Persian palace at Bishapur of the 3rd century. Reconstruction in the Louvre.

10

Είκ. 10. Ὁ Ναὸς *Σεργίου καὶ Βάκχου*, στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπὸ Van Millingen).

Fig. 10. Church of SS *Sergius and Bacchus* at Constantinople.

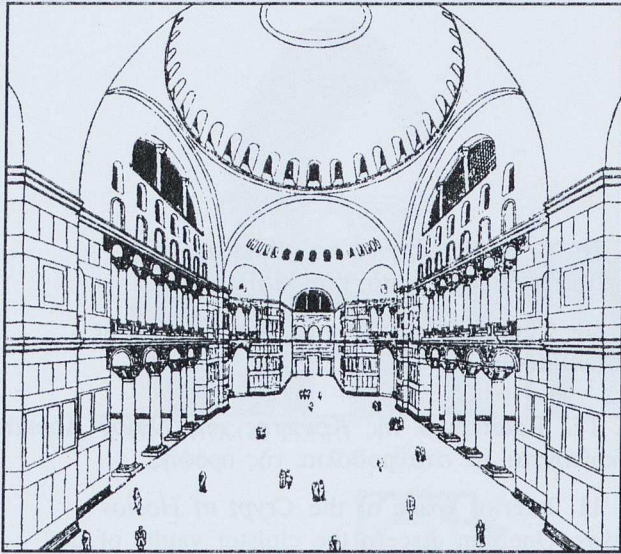
Είκ. 11. Ἐσωτερικὸ τῆς *Κρύπτης* τοῦ Ὁσίου *Λουκά*. Διακρίνονται τὰ σταυροθόλια τῆς ὀροφῆς.

Fig. 11. Interior space of the *Crypt of Hosios Loukas*. One can discern the cloister vaults of the ceiling.

11

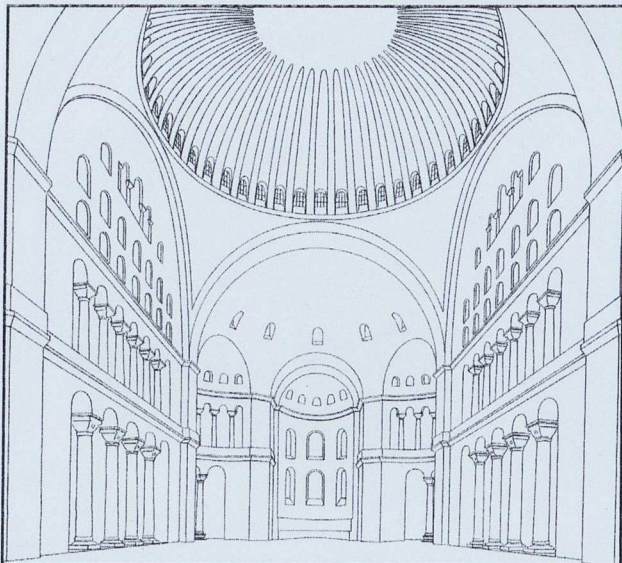
12

Είκ. 12. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχικῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Π. Μιχαήλ (Αἰσθητικὰ Θεωρήματα).

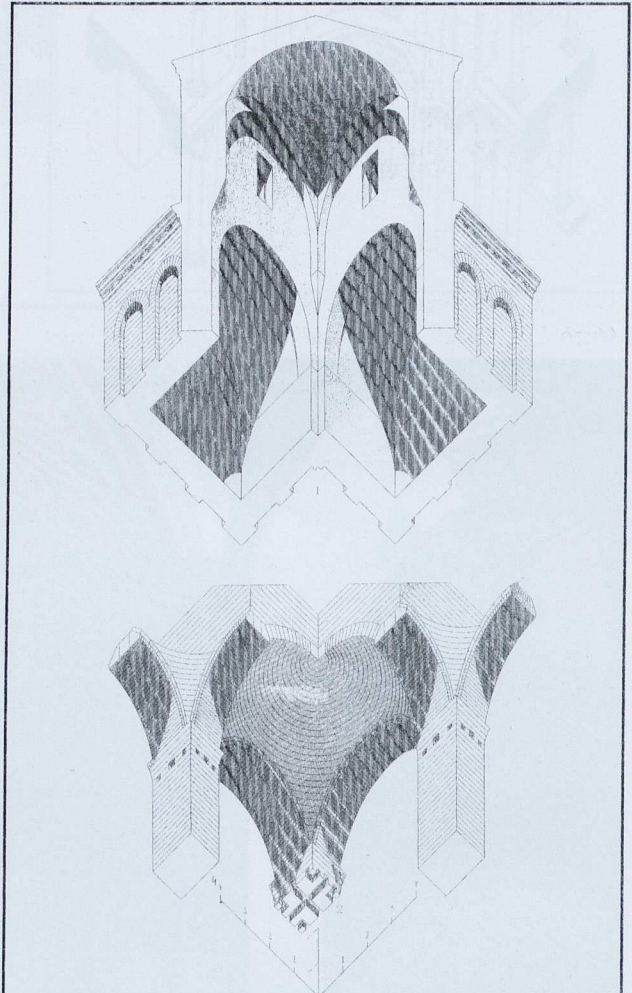
Fig. 12. The initial dome of *Hagia Sophia* in Constantinople, according to the theory of P. Michelis.

13

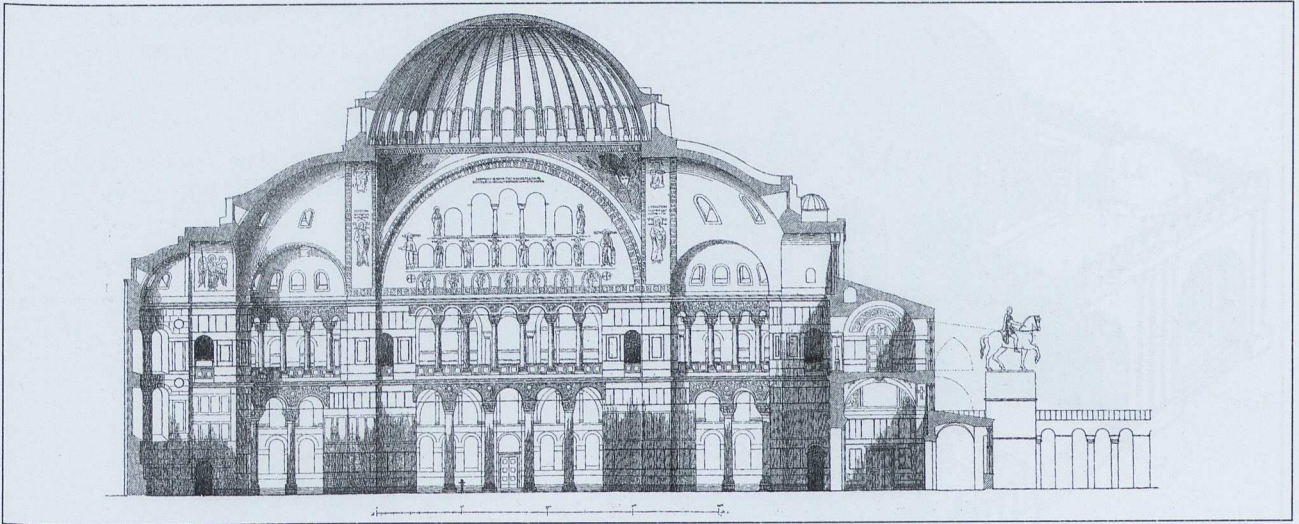
Είκ. 13. Ὁ θόλος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀπόδοση με σφαιρική προοπτική (σπουδαστική ἐργασία τοῦ συγγραφέως, 1940).

Fig. 13. The dome of *Hagia Sophia* in Constantinople, drawn in spherical perspective (P. Mylonas, 1940).

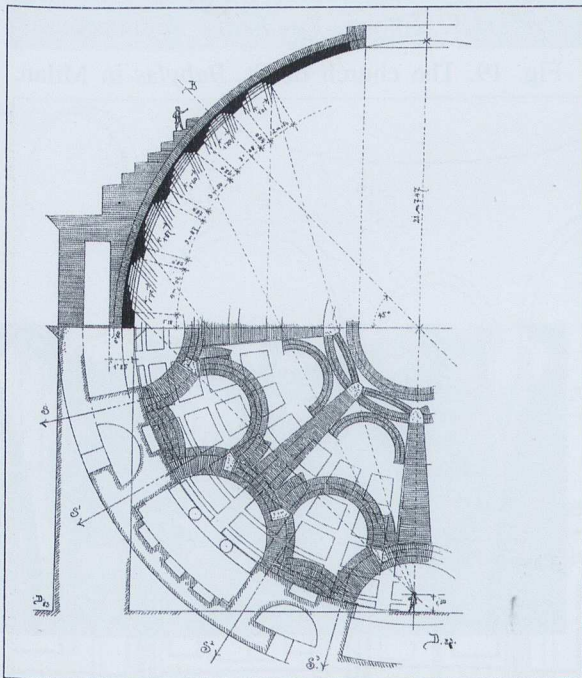
Είκ. 14. Ἡ ἐπιστέγαση τοῦ μνημείου τῆς *Galla Placidia*, στήν Ραβέννα (ἀπὸ Α. Choisy, *L'Art de bâtir chez les Romains*).

Fig. 14. The roofing of the monument of *Galla Placidia*, in Ravenna.

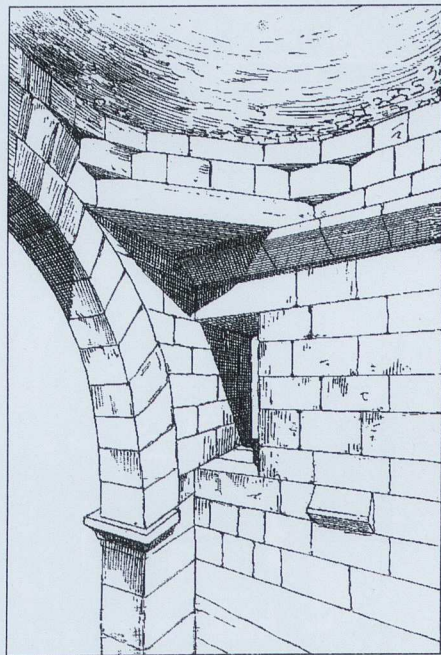
Είκ. 15. Ὁ δεύτερος τροῦλλος τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἀρχιτέκτων, Ἰσίδωρος ὁ νεώτερος (ἀπὸ H. Holtzinger, *Handbuch der Architektur*).

Fig. 15. The second dome of the church of *Hagia Sophia*, erected by Isidoros the younger.

Είκ. 16. Ὁ τροῦλλος τοῦ Πανθῆου τῆς Ρώμης (ἀπὸ J. Durm, *Handbuch der Architektur*).

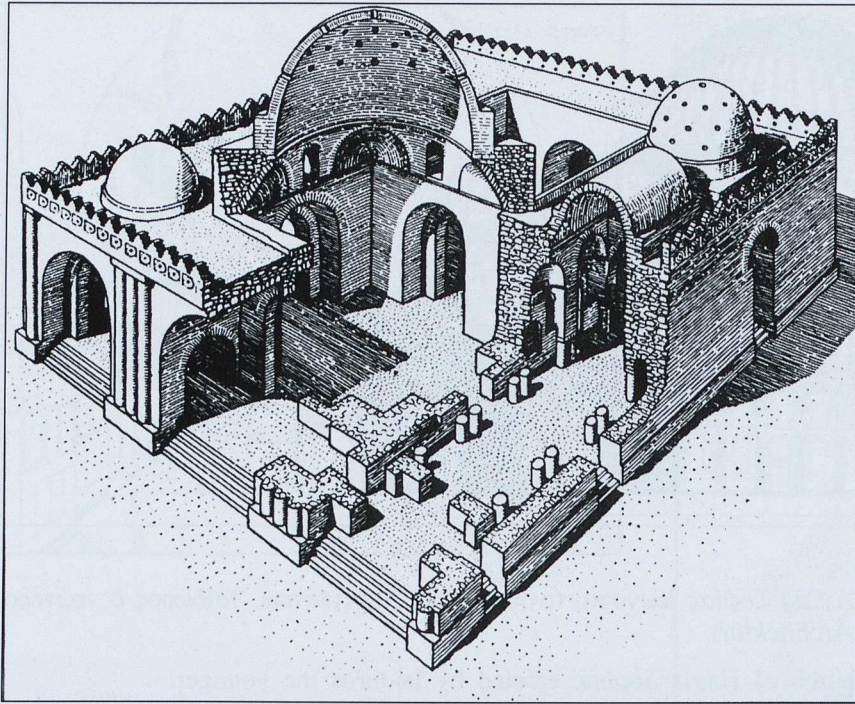
Fig. 16. The *Pantheon* dome in Rome.

Είκ. 17. Παρεκκλήσιο τοῦ *Umm-uz-Zeitun*, στὴν Συρία (ἀπὸ G.T. Rivoira, *Lombardic Architecture*).

Fig. 17. The chapel of *Umm-uz-Zeitun*, in Syria.

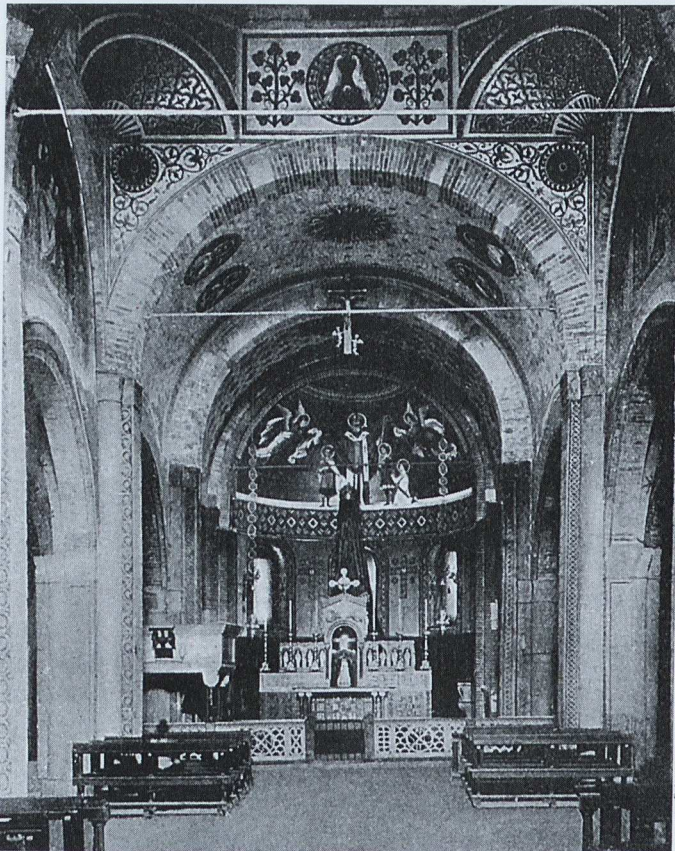
18

Είκ. 18. Ἀνάκτορο τοῦ Sarvistan στήν Περσία, τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα (ἀπό Α. Pope, *Persian Architecture*).

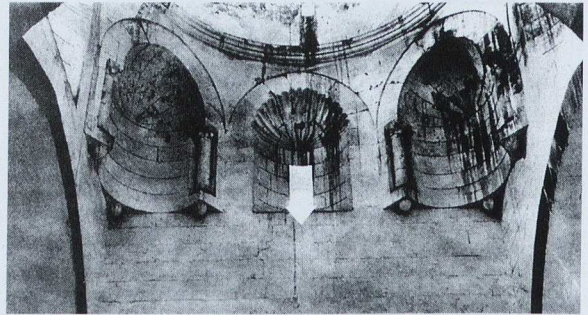
Fig. 18. The Persian palace at Sarvistan, 5th century.

19

Είκ. 19. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Βαβύλα στοῦ Μιλᾶνο (ἀπό G.T. Rivoira, *Lombardic Architecture*).

Fig. 19. The church of *St. Babylas* in Milan.

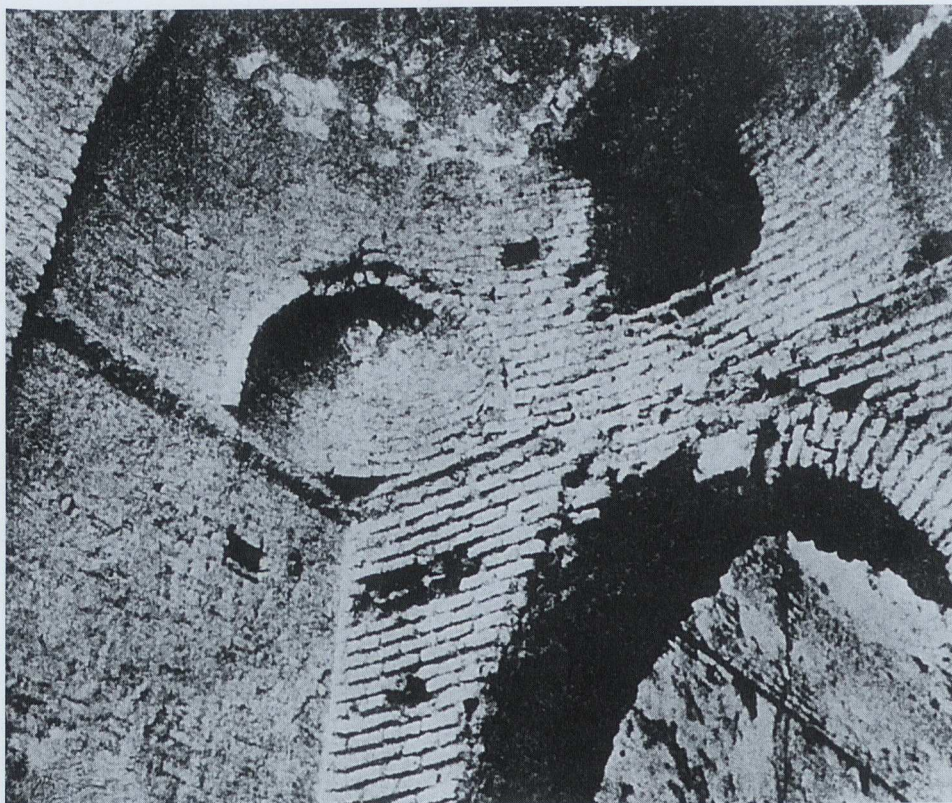

20

Είκ. 20. Τζαμί τοῦ Ἀλεπίου, στήν Συρία (ἀπό E. Stikas, *L' Eglise Byzantine de Christianou*).

Fig. 20. *Mosque at Alep*, in Syria.

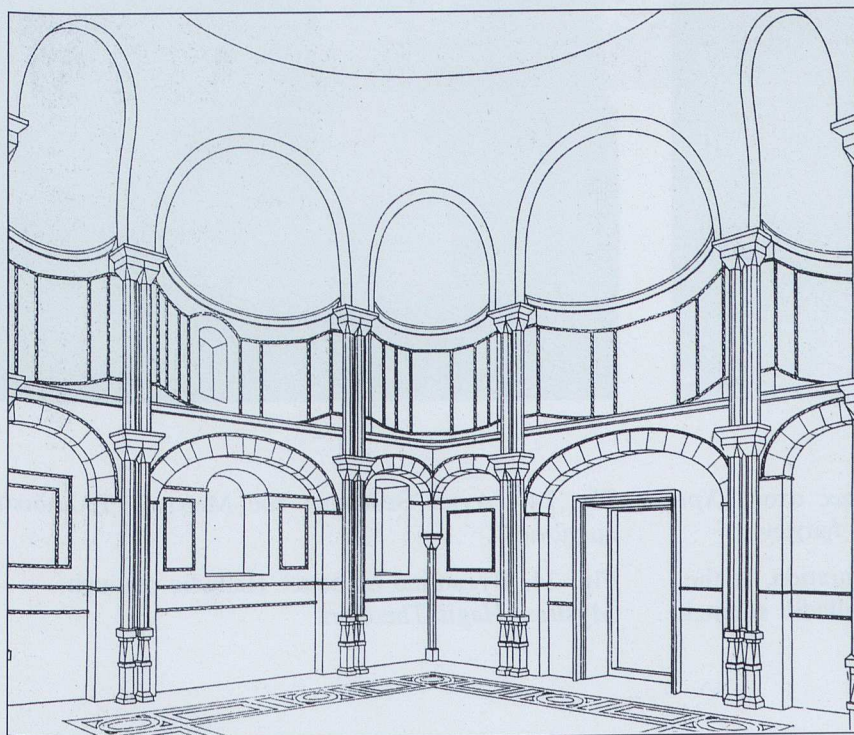
21

Είκ. 21. Σαμάρρα Μεσοποταμίας. Ήμισφαίριο ἐπὶ ἡμικυλίνδρου.

Fig. 21. *Samara* in Mesopotamia. Hemisphere on a half cylinder.

22

Είκ. 22. Τὸ Καθολικὸ Νέας Μονῆς Χίου (Σχέδιο Α. Ὀρλάνδος).

Fig. 22. The Katholikon of the *Nea Moni* in Chios (Scetch of A. Orlandos).

23

Είκ. 23. Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στοὺς Χριστιάνους τῆς Μεσσηνίας. Ἑλλαδικὸ ἡμιχώνιο.

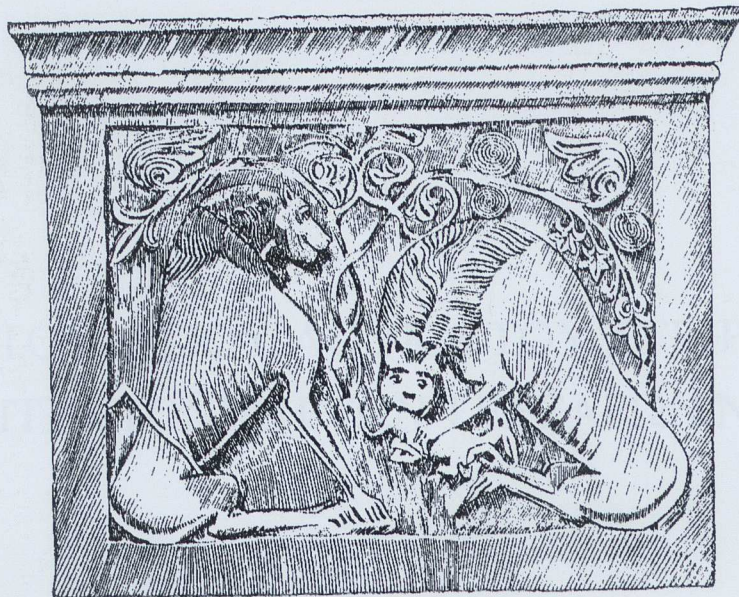
Fig. 23. *The church of the Transfiguration, at the village Christianous in Messenia. Helladic squinch.*

24

Είκ. 24. Ἁγιοὶ Θεόδωροι τοῦ Μυστρά. Ἑλλαδικὸ ἡμιχώνιο.

Fig. 24. *Byzantine or better Helladic squinch. Mystras, Hagii Theodori.*

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΣΤΕΙΡΙΩΤΗ
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΝΑΩΝ

ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΣΤΕΙΡΙΩΤΗ Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΝΑΩΝ

Α. Γνωριμία με τὸ θέμα

Ἀρχεῖα, δυστυχῶς, ἡ Μονὴ δὲν διαθέτει. Οὔτε χρυσόβουλλα, οὔτε ἄλλα ἔγγραφα πὸν νὰ βοηθοῦν στὴν στοιχειοθέτηση τῆς ἱστορίας της. Εἰκάζεται ὅτι τὰ πατρογονικὰ της πειστήρια λεηλατήθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας.

Τὸ ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συναπτόμενους ναοὺς πὸν ἀντιπροσωπεύουν τοὺς δύο πιδ σημαντικοὺς τύπους ναῶν, καὶ μάλιστα τύπους πὸν διαμορφώθηκαν κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Οἱ ναοὶ εἶναι γνωστοὶ ὡς *Ναὸς τῆς Θεοτόκου* ἢ *Ναὸς τῆς Παναγίας* ὁ μικρότερος καὶ *Καθολικὸ* ὁ μεγαλύτερος (εἰκ. 25, 26, 27, 65, 66).

Ὁ πρῶτος, ὁ *Ναὸς τῆς Θεοτόκου* ἢ τῆς *Παναγίας*, πὸν θὰ ἀναφέρεται ἐφ' ἐξῆς μετὴν ἐπικρατέστερη ὀνομασία του, *Ναὸς τῆς Παναγίας*, παρουσιάζει τὸν τύπο τοῦ *σύνθετου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ*¹. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐπιχωριάζει στοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στοιχεῖο πὸν εἶχε γίνεῖ δεκτὸ ἀπὸ ὠρισμένους μελετητὲς ὡς ἔνδειξη Κωνσταντινουπολίτικης ἐπιρροῆς. Ἐν τούτοις, ὑπάρχουν στὴν νότια Ἑλλάδα ἀρκετοὶ ναοὶ τοῦ *σύνθετου τύπου* (εἰκ. 29). Ἀντιθέτως, στὸν ἴδιο αὐτὸ *Ναὸ τῆς Παναγίας*, τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ὄψεων (εἰκ. 25, 65), ὅπως οἱ ἡμιεξαγωνικὲς ἀψίδες, ἡ πλινθοπερίβλητη τοιχοδομία, οἱ

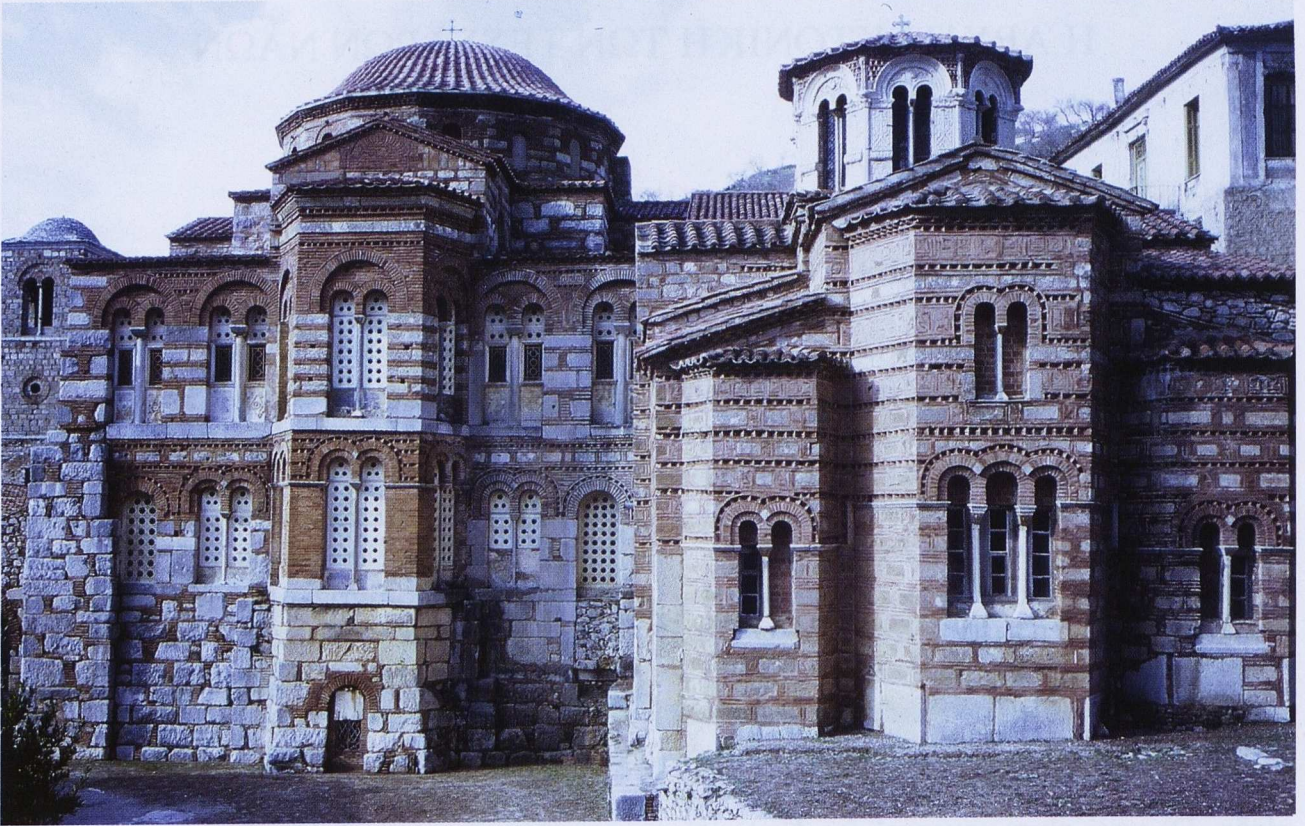
ἐνσωματωμένους διακοσμητικὲς πλίνθοι, πὸν ὀνομάζομε *ψευδοκουφικὲς*, οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ναοδομίας τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου κατὰ τοὺς 11ο καὶ 12ο αἰ². Ἄλλο ἐπίσης ἐλλαδικὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὁ λεγόμενος Ἀθηναϊκὸς τύπος τρούλλου (εἰκ. 30, 31).

Τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖο διαθέτει ἐπὶ πλέον, ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸν χῶρο, τὴν *Λιτῆ*³, δηλαδὴ ἕναν εὐρύχωρο δικιόνιο προθάλαμο, στὴν θέση τοῦ συνήθως στενοῦ νάρθηκα, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἰδιαίτερος κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος.

Ἐνας ἐπὶ πλέον χῶρος, ὁ μεταγενέστερος *ἡμιυπαίθριος ἐξωνάρθηκας*, δημιουργήθηκε δυτικὰ τῆς *Λιτῆς* (εἰκ. 27, 32).

Ὁ δεύτερος ναὸς τοῦ συγκροτήματος, τὸ *Καθολικόν*, (εἰκ. 25-28, 66) ἀφιερωμένος στὸν Ὅσιο Λουκά, εἶναι διώροφος, ὁ μεγαλύτερος καὶ ὁ καλύτερα διατηρημένος βυζαντινὸς ναὸς ὀλόκληρου τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἀνήκει στὸν, χάριν συντομίας, λεγόμενον *ὀκταγωνικὸν τύπο*⁴. Σὲ αὐτὸν τὸν τύπο ναοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν εὐρὸν τρούλλο ἐμφανίζεται ἕνα νέο θολικὸ σύστημα, τὸ *βυζαντινὸ ἢ ἐλλαδικὸ ἡμιχώνιο* (εἰκ. 24), ὅπως ἔχει ἤδη περιγραφεῖ στὸ κεφάλαιο *Περὶ Θόλων*.

Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ *Καθολικοῦ* ἐξωτερικῶς μὲν εἶναι τὸ σχετικῶς μεγάλο

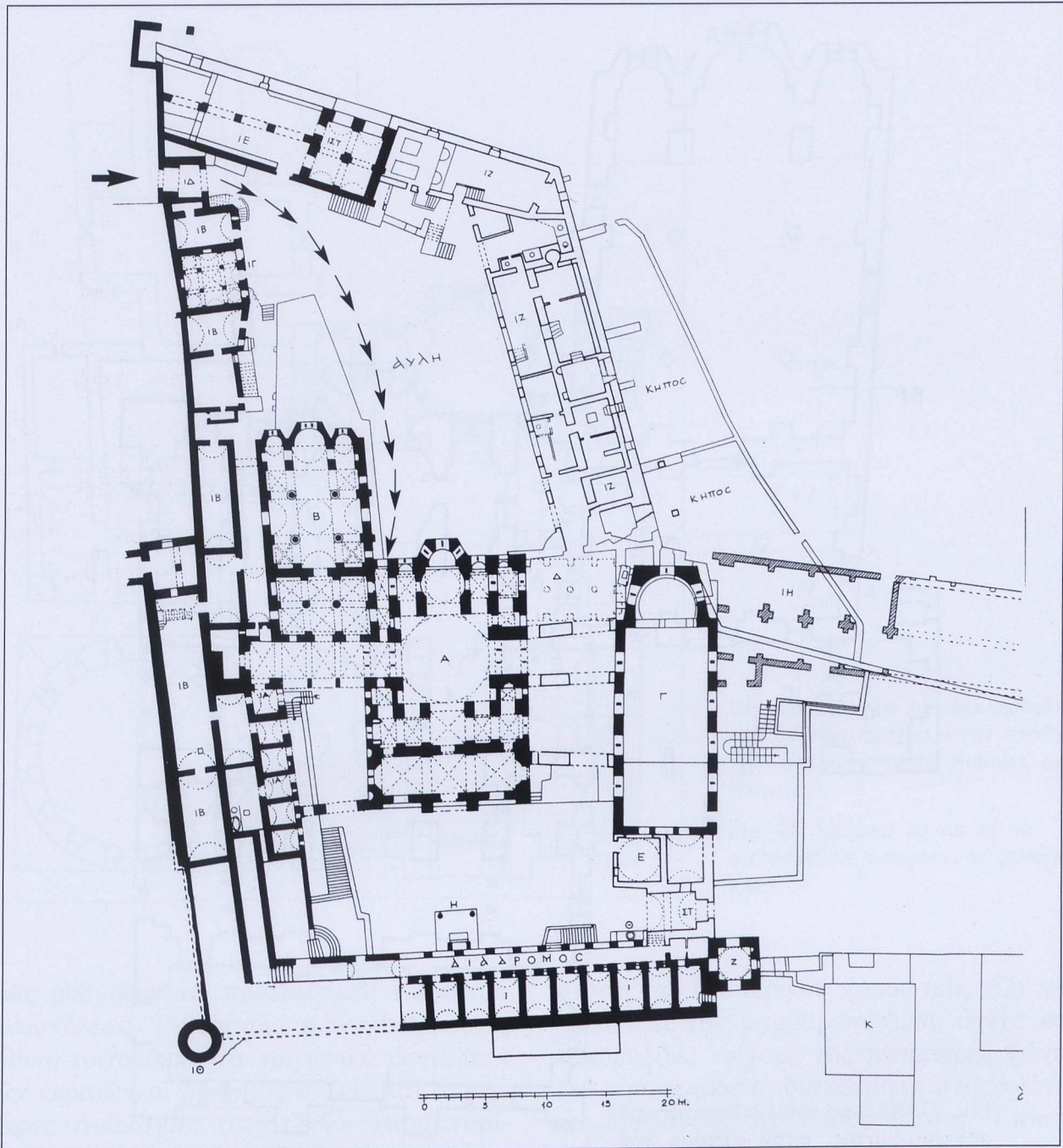

Εἰκ. 25. Ἐπιβλῆσι τῶν δύο ναῶν ἀπὸ ἀνατολικά. Ἀριστερὰ ὁ μέγας ναὸς εἶναι τὸ Καθολικόν, δεξιὰ ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας ἢ Ναὸς τῆς Θεοτόκου.

Fig. 25. View of the complex from the east. At the left stands the big church, known as *Katholikon*, and at the right the smaller church, known as *Church of the Panaghia* or *Church of the Theotokos*.

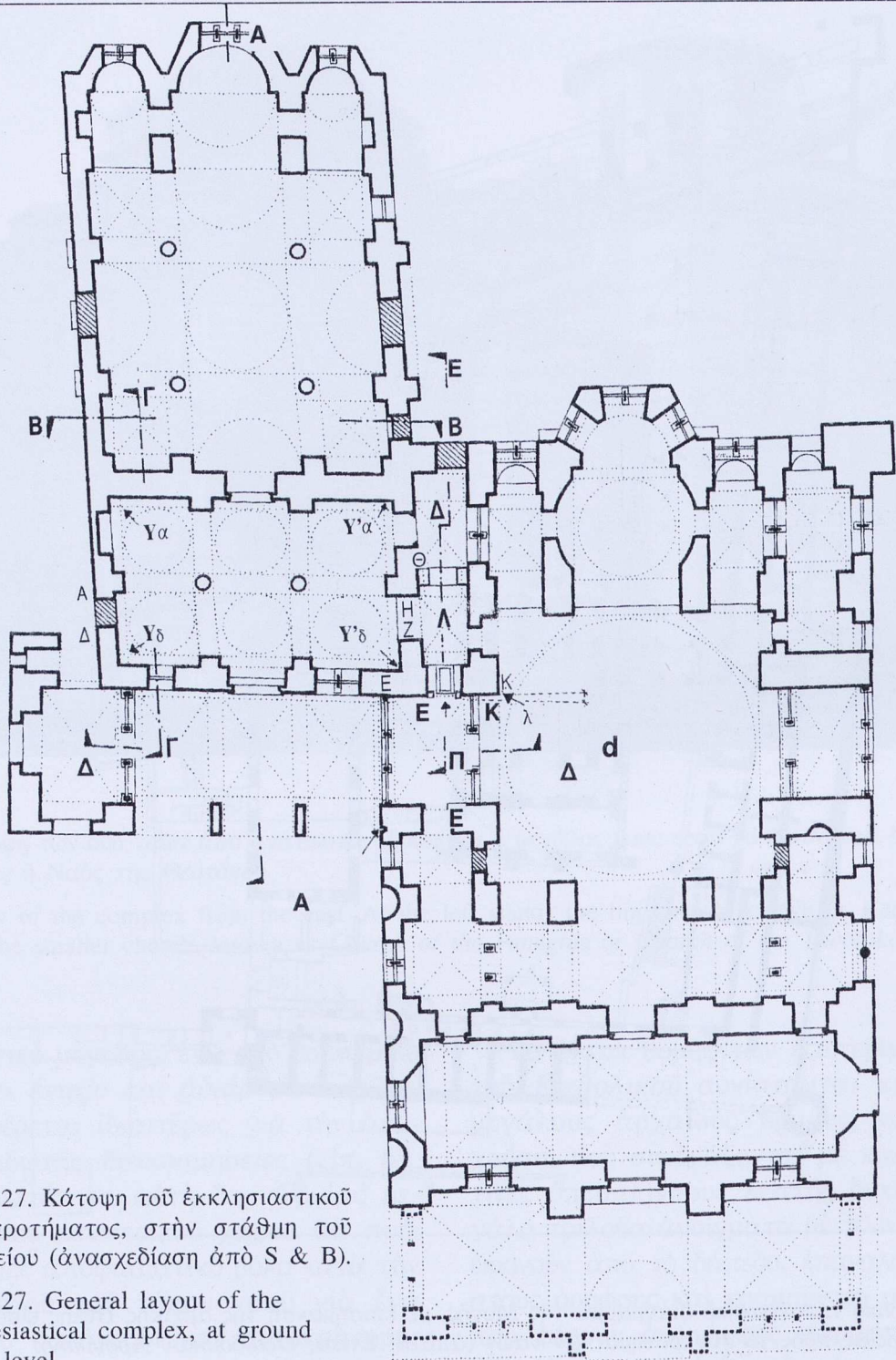
καὶ ἐπιβλητικὸ μέγεθος, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ παρουσιάζει ἐνιαῖο καὶ ἀδιάρθρωτο χῶρο, ποὺ προσφέρεται ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν ἀνάδειξη ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως (εἰκ. 62, 67). Ἡ δυνατότητα αὐτῆ δημιουργίας μεγάλου ἐνιαίου ἐσωτερικοῦ χώρου θὰ πρέπει νὰ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο κατὰ τὴν ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ τύπου ναοῦ γιὰ ἓνα κτήριο, ποὺ καλόγεροι καὶ αὐτοκράτορες φιλοδοξοῦσαν νὰ διακοσμήσουν καὶ νὰ ἀναδείξουν ὡς μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ Καθολικοῦ συνίστανται κυρίως ἀπὸ μεγάλους ἀρχαίους δόμους, σὲ δεύτερη χρήση, ποὺ συνδυάζονται μὲ κοινὲς βυζαντινὲς ὀπτοπλίνθους λεπτῆς διατομῆς. Μεγάλα τρίλοβα ἀνοίγματα μὲ πλίνθινα τόξα, ἐκκινοῦν ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἐπαναλαμβάνονται στοὺς ὀρόφους καὶ κοσμοῦνται μὲ θωράκια ποὺ φέρουν ἀνάγλυφες παραστάσεις (εἰκ. 33). Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν ἀνοιγμάτων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ

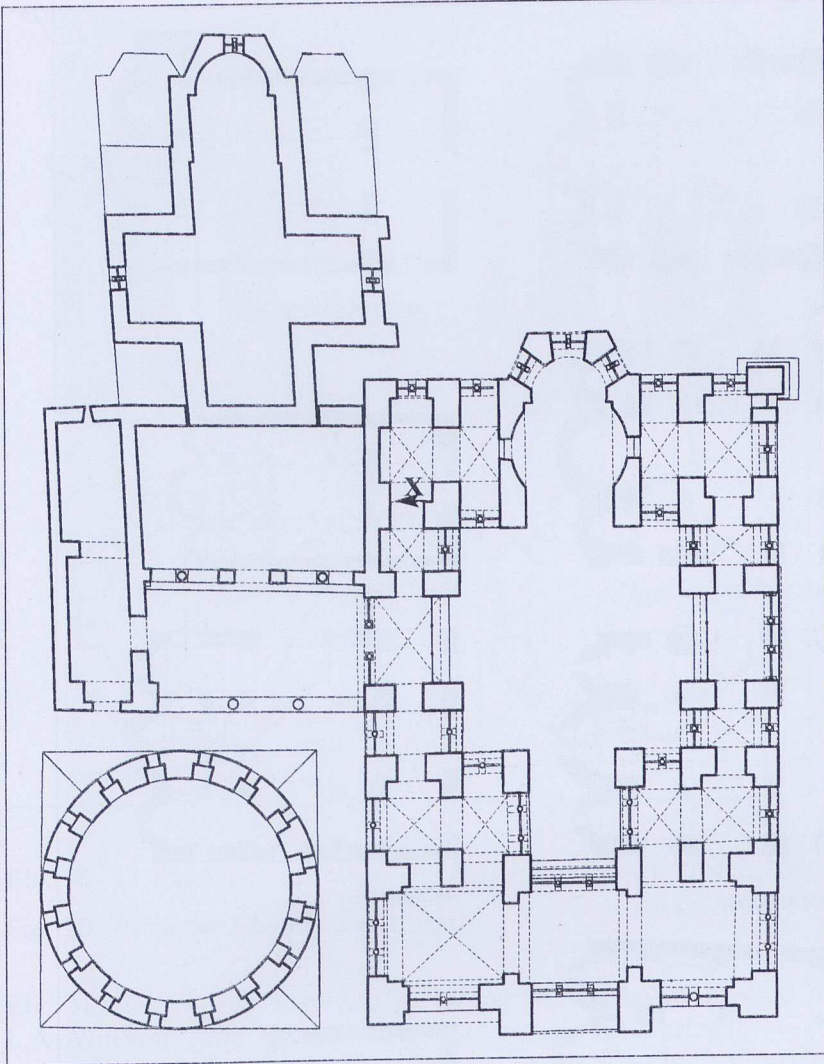
Εἰκ. 26. Γενικό τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς Μονῆς, με ἐπισημάνση τῆς ἀρχικῆς Πύλης εἰσόδου καὶ με ἔνδειξη πορείας πρὸς τὸ συγκρότημα τῶν ναῶν (ἀπὸ Ε. Στίκα, Οἰκοδομικὸν Χρονικόν).

Fig. 26. General layout of the monastery. Note the initial gate. The arrows show the way to the ecclesiastical complex.

Είκ. 27. Κάτοψη του ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος, στήν στάθμη τοῦ ἰσογείου (ἀνασχεδίαση ἀπό S & B).

Fig. 27. General layout of the ecclesiastical complex, at ground plan level.

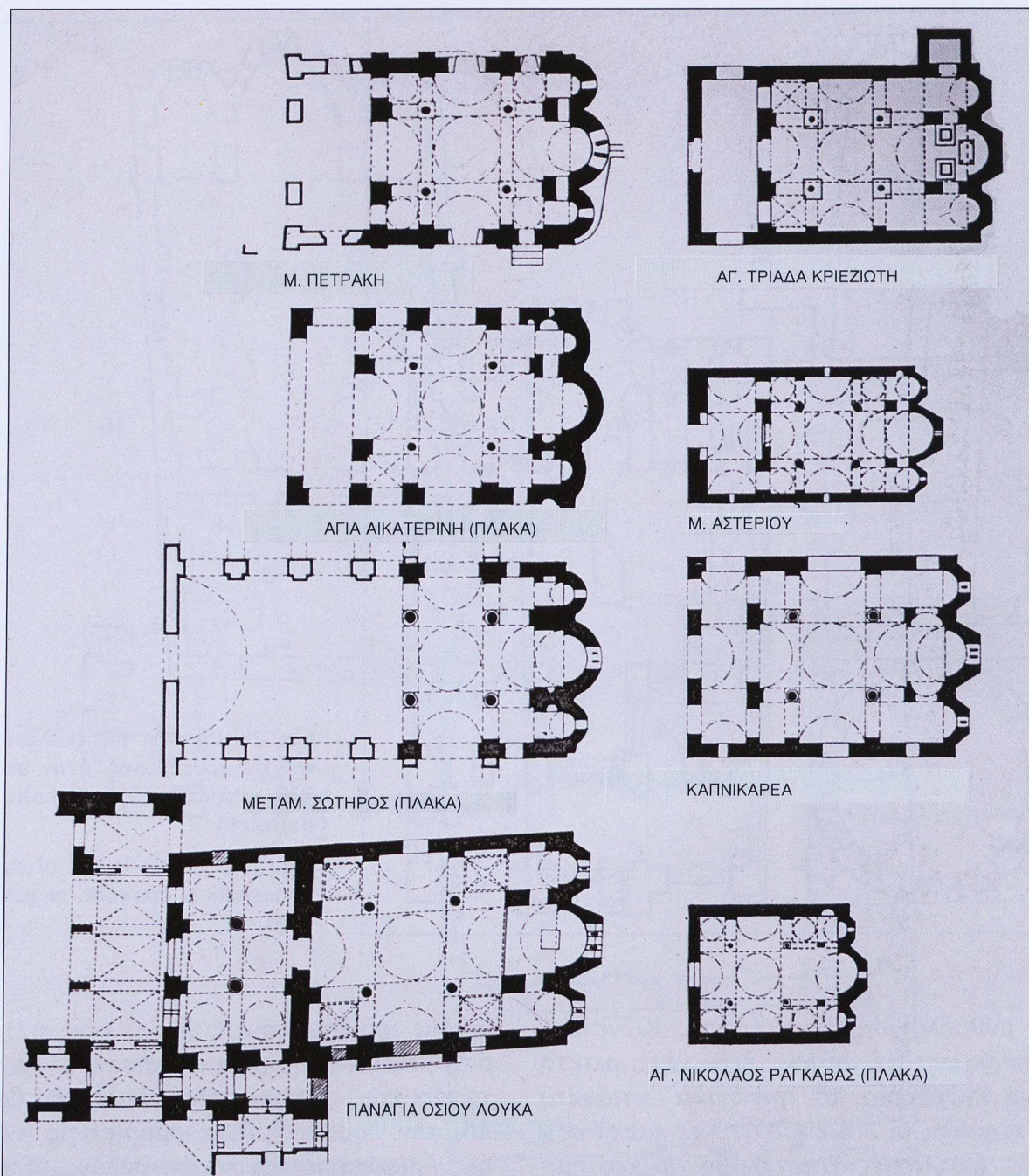
Είκ. 28. Κάτοψη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος, στὴν στάθμη τῶν ὑπερώων (ἀπὸ Schultz and Barnsley).

Fig. 28. General layout of the ecclesiastical complex, at galleries level.

μιᾶς ρυθμολογίας, προελεύσεως Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν τούτοις, ἡ ἐν γένει μεικτὴ λίθινη τοιχοδομία, τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν, οἱ δικλινεῖς στέγες καὶ οἱ σπιβαρῆς ἀναλογίαι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλλαδικῆς ρυθμολογίας.

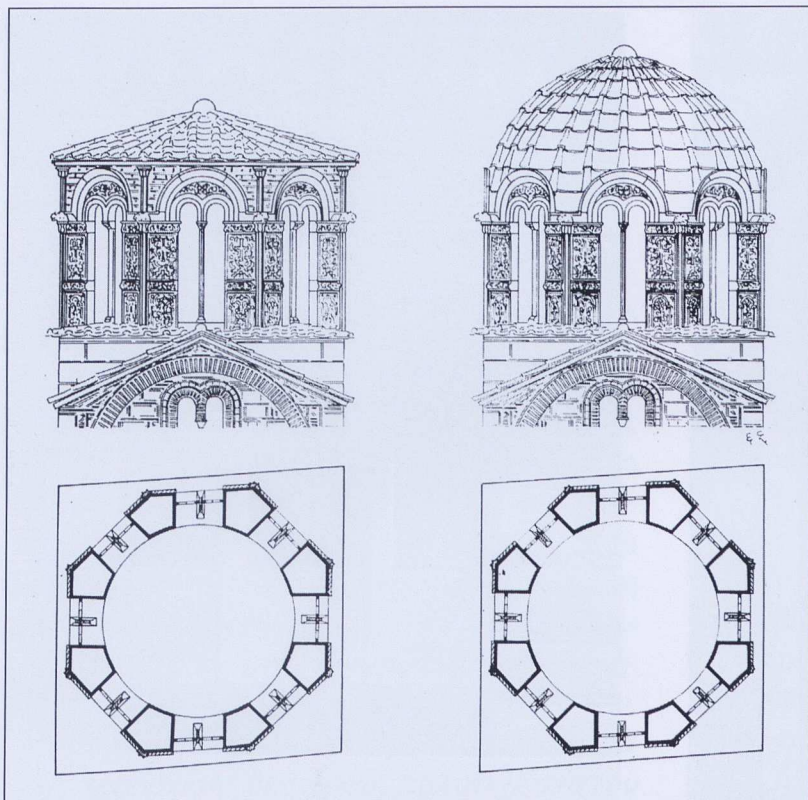
Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Καθολικοῦ εὐρίσκεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ προσφέρει, σαφέστερα ἀπὸ κάθε ἄλλο μνημεῖο, τὸ ζωντανὸ παρὸν ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ὡραία ἐγχρωμη ἀναπαρά-

σταση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου (εἰκ. 62) παρουσιάζει τὴν μαρμαρεπένδυση στοὺς κατακόρυφους τοίχους τῆς κατώτερης ζώνης καὶ τὴν ψηφιδωτὴ διακόσμηση στὶς ἀνώτερες ἐπιφάνειες καὶ στοὺς θόλους. Ἐπίσης καὶ τὸ δάπεδο (εἰκ. 63) καλύπτεται ἀπὸ μεγάλες πλάκες χρωματιστῶν μαρμάρων καὶ διακοσμητικῶν πλαισίων⁵ - τὰ λεγόμενα *διάχωρα* - σὲ γεωμετρικοὺς συνδυασμούς, ἀκολουθώντας ἕναν γνωστὸ ρυθμὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ 11ου αἰ⁶.

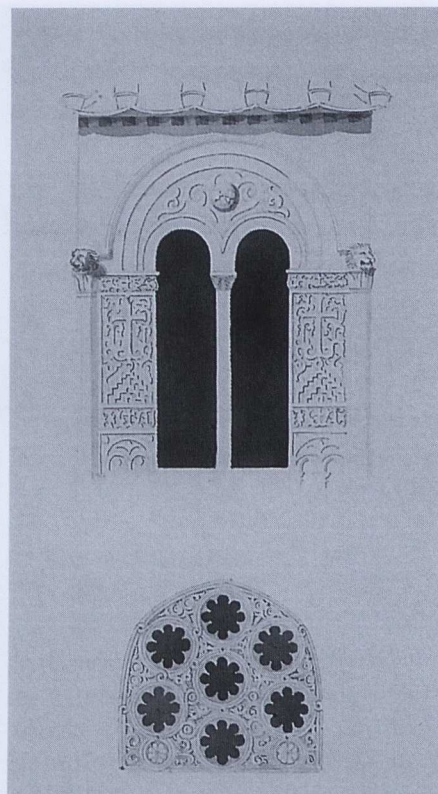
Είκ. 29. Συγκριτικός πίνακας ναών σταυροειδών έγγεγραμμένων, σύνθετου τετρακίονιου τύπου, 10ου έως 12ου αι.

Fig. 29. Comparative plans of cross-in-square churches of the complex tetrastyle type of the 10th to 12th c.

Εικ. 30. Ὁ τροῦλλος τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (ἀπὸ Ε. Στίκα, *Οἰκοδομικὸν χρονικόν*).

Fig. 30. Panaghia Church. The dome.

Εικ. 31. Πλευρὰ τοῦ τροῦλλου τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (σχέδιο τοῦ ἔτους 1850, τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup (ἀπὸ Bendtsen M., *Sketches and Measurements*).

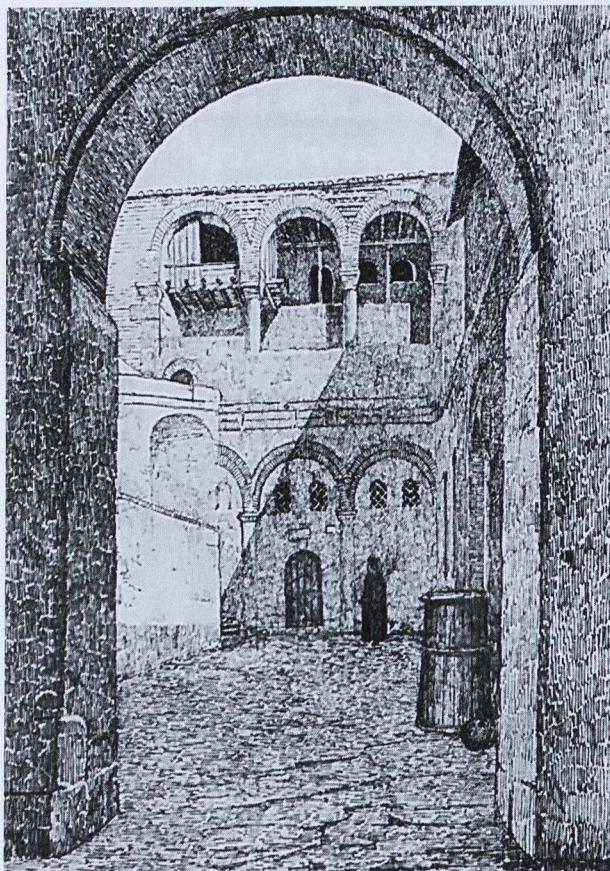
Fig. 31. Panaghia Church. Side wall of the dome.

Στὴν ἰσόγεια στάθμη, οἱ δύο ναοὶ ἐπικοινωνοῦν μέσω ἑνὸς ἰδιαίτερου χώρου, τὸν ὁποῖο θὰ ὀνομάζουμε «Χῶρο Λ», διότι προορίζετο ἐξ ἀρχῆς νὰ φιλοξενεῖ τὴν Λάρνακα ἢ Λειψανοθήκη μὲ τὸ σκῆνωμα τοῦ Ὁσίου. Κατέχει κεντρικὴ θέση, ὥστε ἡ προσκύνηση νὰ εἶναι ἐφικτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς. Ὁ χῶρος αὐτός, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ, εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνθέσεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ συγκροτήματος (βλέπε κατωτέρω, σελ. 67, 82).

Β. Οἱ μέχρι σήμερα ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις

Γραπτὲς πηγὲς σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μονῆς εἶναι, κατ' ἀρχάς, ὁ *ΒΙΟΣ* τοῦ Ὁσίου Λουκά⁷ ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἔχει συνταχθεῖ μετὰ τὸ ἔτος 966⁸. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἀγιολογικὸ κείμενο περιγράφει τὸν βίο καὶ τὰ θαύματα τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Νέου ἢ τοῦ Στειριώτη καὶ ἀναδεικνύει τὴν προσωπικότητα

32

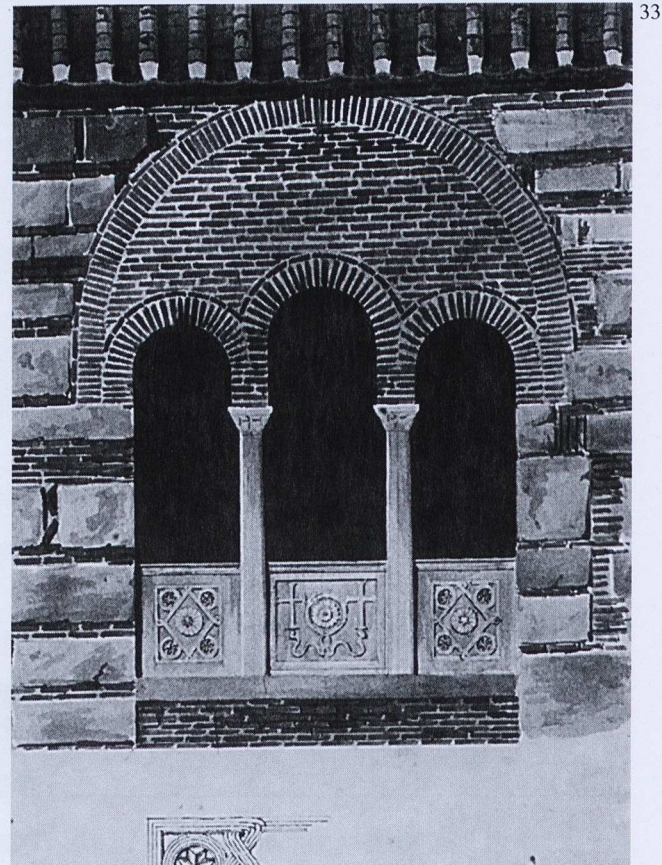
Εικ. 32. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, μετὰ τὰ ἐνδιάμεσα ἀνοίγματα τῆς κιονοστοιχίας τοιχισμένα. Σχέδιο ἔτους 1850, τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup (ἀπὸ Bendtsen M., *Sketches and Measurements*).

Fig. 32. *Panaghia Church*. The west exterior wall of the exonarthex. Note the walled openings of the colonnade.

Εικ. 33. Μεγάλον τρίλοβον ἀνοίγμα στὴν ἄνω στάθμῃ τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Καθολικοῦ. Σχέδιο ἔτους 1850, τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup (ἀπὸ Bendtsen M., *Sketches and Measurements*).

Fig. 33. *Katholikon*, the large trilobed window opening at the upper level of the south wall.

αὐτοῦ ποὺ θεωρήθηκε Λουκᾶς ὁ θαυμάσιος, τὸ τῆς Ἑλλάδος ἐγκαλλώπισμα, ὁ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀσκήσεως γενναῖος ἀγωνιστής. Τὸ κείμενον τοῦ ΒΙΟΥ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ὡς ἀξιόπιστον καὶ παρέχει πληροφορίες γιὰ τὴν ἐν γένει κατάστασιν

33

στὴν νότια Ἑλλάδα, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ., μετὰ τὴν φτώχεια τῆς, τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Οὐγγῶν καὶ τὴν καταδυνάστευσιν τῶν πληθυσμῶν. Ἐπίσης, ἀπὸ τῆς γλαφυρῆς σελίδος τοῦ ἀνακλύπτου βιογραφικῶν στοιχείων γιὰ τὸν Ὅσιο, γιὰ τὴν

γέννησή του στο Καστόριον τῆς Φωκίδος - τὸ σημερινὸ χωριὸ Καστρί, κοντὰ στοὺς Δελφούς - περὶ τὸ ἔτος 896, καὶ γιὰ τὸν θάνατό του, μέσα εἰς τὸ κελλίον του, στὶς 7 Φεβρουαρίου τοῦ 953¹⁰. Τὸ κείμενο παρέχει ἀκόμη αὐτὸ πὸν πρωτίστως μᾶς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνέγερση, ζῶντος τοῦ Ὁσίου, τοῦ πρώτου ναοῦ, ἐπ' ὄνοματι τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, περὶ τὸ ἔτος 946, δίπλα στὸ κελλίον του, ὡς δωρεᾶς τοῦ Κρηνίτη, στρατηγοῦ τοῦ Θέματος Ἑλλάδος, ὅπως καὶ γιὰ τὴν τελειοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ὁσίου, ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ συμμαναστὲς του. Ἄλλη πληροφορία εἶναι ὅτι κατὰ τὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του, πραγματοποιήθηκαν *διαρρυθμίσεις περὶ τὸν τάφο του*. Ἐπίσης, δίνεται ἡ πολύτιμη κατάθεση γιὰ τὴν ἀνέγερση *δεύτερου πολυτελέστατου ναοῦ, ἀκριβῶς στὸν χώρο τοῦ τάφου του*, πὸν κατονομάζεται ὡς *ἱερὸν Εὐκτήριον σταυρικῶ τῷ σχήματι*.

Γ. Τὰ Ὑπομνήματα

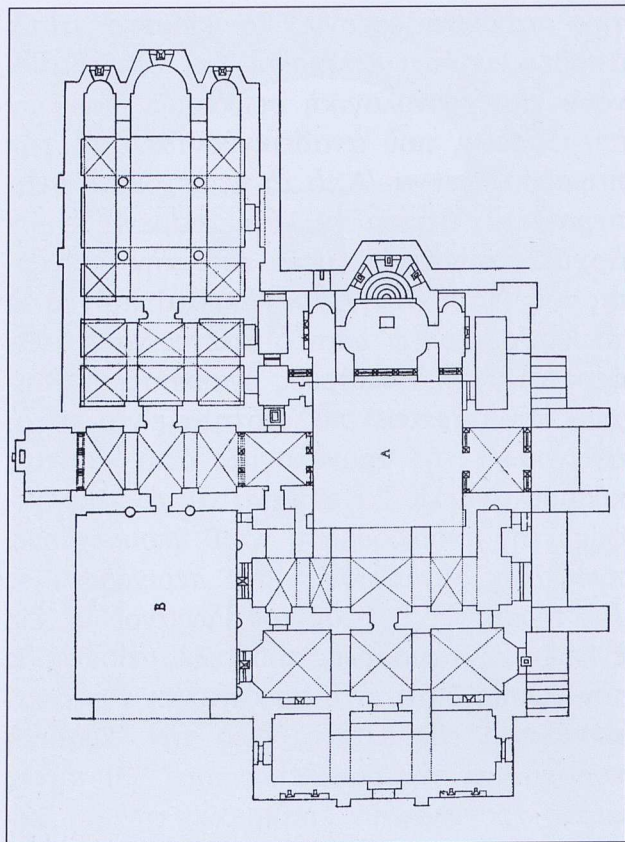
Ἄλλες γραπτὲς πηγὲς εἶναι σύντομα χειρόγραφα σημειώματα καὶ Ὑπομνήματα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., τὰ ὁποῖα μεταγράφουν παλαιότερα κείμενα καὶ εἶναι δημοσιευμένα στὸ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟ τοῦ Γεωργίου Κρέμου¹¹. Τὰ σημειώματα αὐτὰ ὡς ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα ἀναδημοσιεύονται στὸ Παράρτημα τῆς παρούσας Πραγματείας (σελ. 91). Τὰ σύντομα αὐτὰ κείμενα - πὸν ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν ἀδέξια κάπως, ἀλλὰ πιστὴ ὡς φαίνεται *παράφραση ἀρχαιότερου κειμένου* - περιφρονήθηκαν ἀπὸ τοὺς πλείστους μελετητές¹². Ἐν τούτοις, μὲ βάση τὰ δομικὰ στοιχεῖα πὸν προέκυψαν κατὰ

τὴν παροῦσα ἔρευνα, τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποδεικνύονται εἰλικρινῆ καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν δομικῶν ἐπεμβάσεων, πὸν ἀναδεικνύονται ἀπὸ τὴν παροῦσα ἔρευνα. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο συμπεραίνεται ὅτι τὰ ἐν λόγω κείμενα ἔχουν ἀρχικῶς συνταχθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ *Καθολικόν*, ἐφ' ὅσον ὁ πρῶτος ναὸς ἀναφέρεται, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀπουσιάζει. Στοιχεῖο πὸν μαρτυρεῖ παλαιότητα εἶναι καὶ ἡ ἀναγραφή τῆς χρονολογίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου (6474). Τὰ κείμενα αὐτὰ περιγράφουν τὴν ἀνοικοδόμηση *ναοῦ περικαλλοῦς*, προφανῶς αὐτοῦ πὸν ὁ *ΒΙΟΣ* περιγράφει ὡς *Εὐκτήριον*, ὡς δωρεᾶς τοῦ Ρωμανοῦ Β', εἰς ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Ὁσιο, διότι εἶχε προφητέψει τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Ἀραβικὴ κατοχὴ ἐπὶ τῆς βασιλείας του¹³. Οἱ πηγὲς αὐτὲς χρονολογοῦν ἐπακριβῶς τὴν ἀποπεράτωση τοῦ *Εὐκτηρίου* στὸ ἔτος (6474) 966. Προσφέρουν ἐπίσης μία σπουδαιότατη πληροφορία, δηλαδὴ μνημονεύουν τὴν κατασκευὴ *μιᾶς ἀκόμη ἐκκλησίας*, τοῦ *Ναοῦ τῆς Θεοτόκου*, ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, μὲ δωρεὰ τῆς Θεοφανῶς, συζύγου τοῦ Ρωμανοῦ Β', ναοῦ, ὅμως, *διαφόρου ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ μεγάλου κτισθεῖσαν* (τὴν Ἀγία Βαρβάρα).

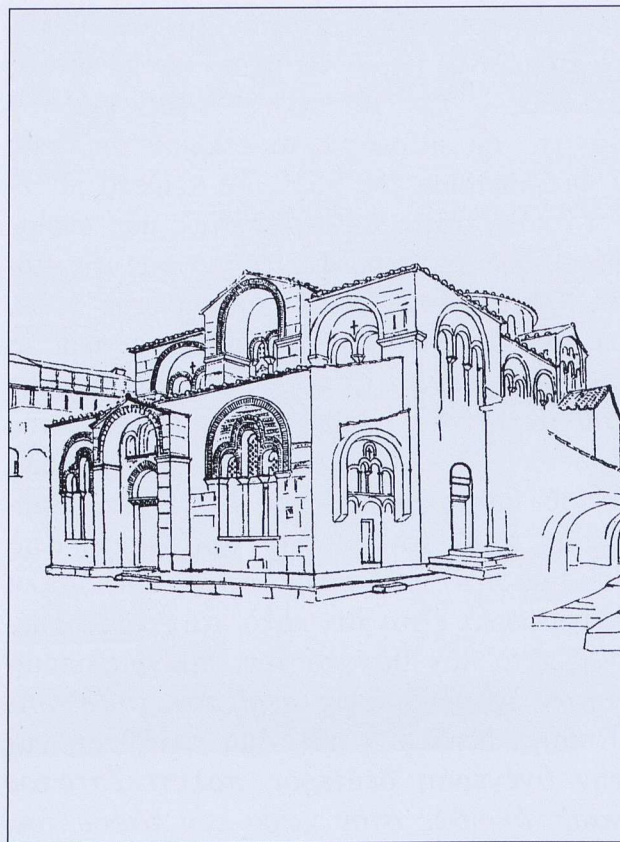
Ὁ Κρέμος, πέραν τῶν Ὑπομνημάτων, δημοσιεύει ἐπίσης ἀκολουθίες, κανόνες καὶ ὑμνογραφήματα, πὸν παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ὀριστικὴ *μετακομιδὴ* τοῦ λειψάνου τοῦ Ὁσίου καὶ ὀδηγοῦν στὴν πιθανὴ χρονολόγηση τῆς καίριας αὐτῆς ἱεροτελεστίας¹⁴.

Ἄλλη ἀκόμη πηγὴ εἶναι ἡ κατάθεση τοῦ πρώτου περιηγητῆ (Cugiaco d' Ancona, Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτη, 1391-1453), πὸν

34

35

Εικ. 34. Κάτοψη του Καθολικοῦ, με τὸν ἐξωνάρθηκα. Σχέδιο τοῦ J.A.C. Buchon.

Fig. 34. Ground plan of the *Katholikon*, with the exonarthex. Drawing by J.A.C. Buchon.

Εικ. 35. Ὁ Ἐξωνάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ, ὅπως φαίνεται σὲ προοπτικὸ σχέδιο τοῦ E. Τσίλλερ.

Fig. 35. The Exonarthex of the *Katholikon*, as shown in a perspective sketch by the architect, Ernst Ziller.

ἐπισκέφθηκε τὴν Μονὴ τὸ 1436 καὶ βεβαιώνει, ὅπως ὁ ἴδιος διάβασε σ' ἕναν ἀρχαῖο κώδικα τῆς Μονῆς ὅτι: ὁ ναὸς τοῦ Μοναχοῦ Λουκᾶ ἀνεγέρθηκε ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα Μονομάχο¹⁵.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν νεωτέρων χρόνων τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ προκάλεσε διεθνῶς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν θαυμασμὸ τῶν φιλοτέχνων καὶ τῶν ἱστορικῶν. Ὁ Κρέμος στὸν Β' τόμο, στίς σελίδες 243-299,

παραθέτει στὴν γλῶσσα τους, τὰ χωρία τῶν περιηγητῶν με περιγραφὲς τῆς Μονῆς, ἕως τὸ ἔτος 1876. Τὸ μνημεῖο εἶχε τὴν τύχη νὰ τὸ ἐπισκεφθοῦν καὶ νὰ μᾶς ἀφήσουν λίγα, ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα σχέδια, προσωπικότητες, ὅπως ὁ Buchon¹⁶ (εἰκ. 34), ὁ Θεόφιλος Χάνσεν¹⁷, ὁ Ἑρνέστος Τσίλλερ¹⁸ (εἰκ. 35).

Οἱ ἐπιστημονικὲς μελέτες ἀρχίζουν ἀφ' ἐνὸς με τὴν δημοσίευση τοῦ ὀγκώδους *Προσκυνηταρίου* τοῦ Κρέμου, κατὰ τὰ ἔτη

1874-1880 καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ μνημείου τὸ 1890, ἀπὸ δύο νέους Ἑλλήτους ἀρχιτέκτονες, τοὺς R.W. Schultz καὶ S.H. Barnsley, οἱ ὁποῖοι μελέτησαν μὲ ἰδιαίτερη εὐσυνειδησία τὸ συγκρότημα καὶ τὸ δημοσίευσαν τὸ 1901. Ἡ μελέτη καὶ οἱ ἀποτυπώσεις τοὺς ἀποτελοῦν, ἀκόμη καὶ σήμερα, βασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου¹⁹.

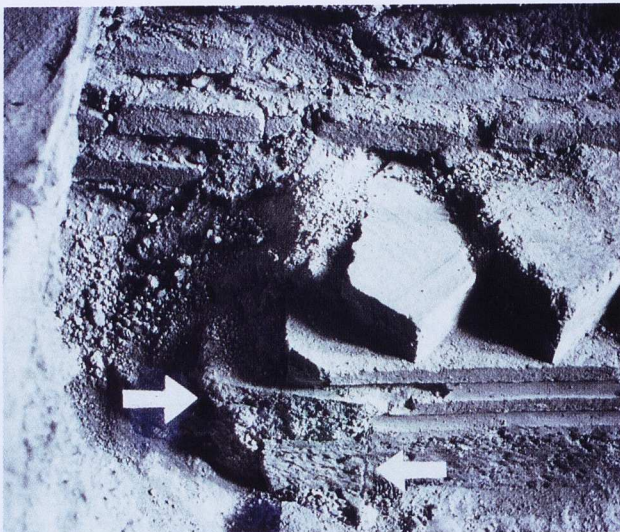
Ἐκτοτε καὶ κατὰ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 20οῦ αἰ., οἱ τότε ἐξέχοντες βυζαντινολόγοι προσπάθησαν νὰ μελετήσουν τὸ μνημεῖο²⁰, εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε λόγω συγγενῶν μελετῶν τοὺς καὶ νὰ τὸ τοποθετήσουν στὸ πλαίσιο τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης, χωρὶς ὅμως συστηματικὲς ἔρευνες, καθ' ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ μεσοπολέμου ἡ γενικώτερη ἀνάπτυξη τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ εἰδικῶς ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου συνετέλεσαν ὥστε νὰ παρουσιασθοῦν δημοσιεύματα πὸν διερευνοῦν εἰδικὰ προβλήματα τοῦ μνημείου²¹.

Ἐως τὸ 1964 ἦταν ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ Καθολικὸ ἦταν ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸν Ναὸ τῆς Παναγίας. Ἐν τούτοις, τὸ ἔτος ἐκεῖνο, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισκευῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ ἀειμνήστου Ἀναστασίου Ὀρλάνδου καὶ μὲ γενικὴ ἐπιστάσια τοῦ ἐπίσης ἀειμνήστου Εὐσταθίου Στίκα, εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποκαλύψει τρία πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα²²: α) Στὴν βόρεια κεραία τοῦ Καθολικοῦ, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀφαιρώντας τὴν ὀρθομαρμάρωση, ἀποκαλύφθηκε *νωπογραφία μὲ παράσταση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ* (εἰκ. 68), ἡ ὁποία συνεχιζόταν πρὸς βορρᾶν καὶ ἐκτὸς τοῦ Καθολικοῦ, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τῆς *Λιτῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας*. β) Ὄταν καθαιρέθηκε γιὰ νὰ

στερεωθεῖ, στὸν ἴδιο τοῖχο, τμήμα τῆς ὑπερκείμενης τοῦ προσκυνηταρίου ψηφιδωτῆς παράστασης τῆς Θεοτόκου, ἀποκαλύφθηκε ἐπιμελῆς πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία φέρουσα ὀδοντωτὲς πλίνθινες ταινίες καὶ ψευδοκουφικὲς διακοσμήσεις, ἴδιες μὲ αὐτὲς τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας*, στοιχεῖα πὸν ἀποδείκνυαν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς εἰσχωροῦσε μέσα στὸ *Καθολικὸ*. γ) Ἐνα τρίτο σημαντικό στοιχεῖο προέκυψε, ὅταν στὸ λεγόμενον *ὑπερῶο τοῦ Β.Α. διαμερίσματος τοῦ Καθολικοῦ*, μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφὴ τοῦ δαπέδου, ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* ἐκτείνεται πρὸς τὰ δυτικά, μέσα στὸ σῶμα τοῦ Καθολικοῦ (εἰκ. 36α, β). Τὰ τρία αὐτὰ νέα στοιχεῖα ἀπέδειξαν ὅτι ὁ *Ναὸς τῆς Παναγίας προηγείται δομικῶς, ἄρα καὶ χρονολογικῶς*, τοῦ *Καθολικοῦ*, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναθεωρηθοῦν οἱ ἕως τότε ἰσχύουσες ἀπόψεις.

Παρὰ τὰ νέα αὐτὰ δεδομένα, ἡ πιθανὴ διαδρομὴ τοῦ συγκροτήματος διατηροῦσε κάποιαν ἀσάφεια. Οἱ πρῶτοι μελετητὲς, πλὴν τοῦ Κρέμου²³, ἀγνοοῦν, *παραλείπουν ἢ παρέρχονται μὲ γενικότητες τὴν ἀρχικὴ φάση, ἡ ὁποία, ἐν τούτοις, περιγράφεται στὸν ΒΙΟ*, καὶ θεωροῦν τοὺς δύο ὑπάρχοντες ναοὺς ὡς *αὐτούσια νέα ἔργα πὸν ἔχουν ἀνεγερθεῖ ἐξ ὑπαρχῆς*: αὐτὰ δὲ χωρὶς ἀρχιτεκτονικὰ ἢ τοπογραφικὰ ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ μὲ ἀπλὲς ὑποθέσεις. Οἱ πλείστοι ὑπονοοῦν καὶ μόνον οἱ Κρέμος, Schultz καὶ Barnsley, Grabar, Χατζηδάκης, Στίκα καὶ Πάλλας ἀπλῶς διαβλέπουν ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῶν δομικῶν ἐργασιῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 955 καὶ μετὰ, ὀργανώθηκε ἓνα *ζεῦγος ναῶν* - ὄχι πάντοτε τῶν ἴδιων, πὸν ἐξυπηρετοῦσαν συνεχῶς τὴν ἔντονη προσκυνηματικὴ ἀποστολὴ τοῦ μοναστηριακοῦ ἰδρύματος.

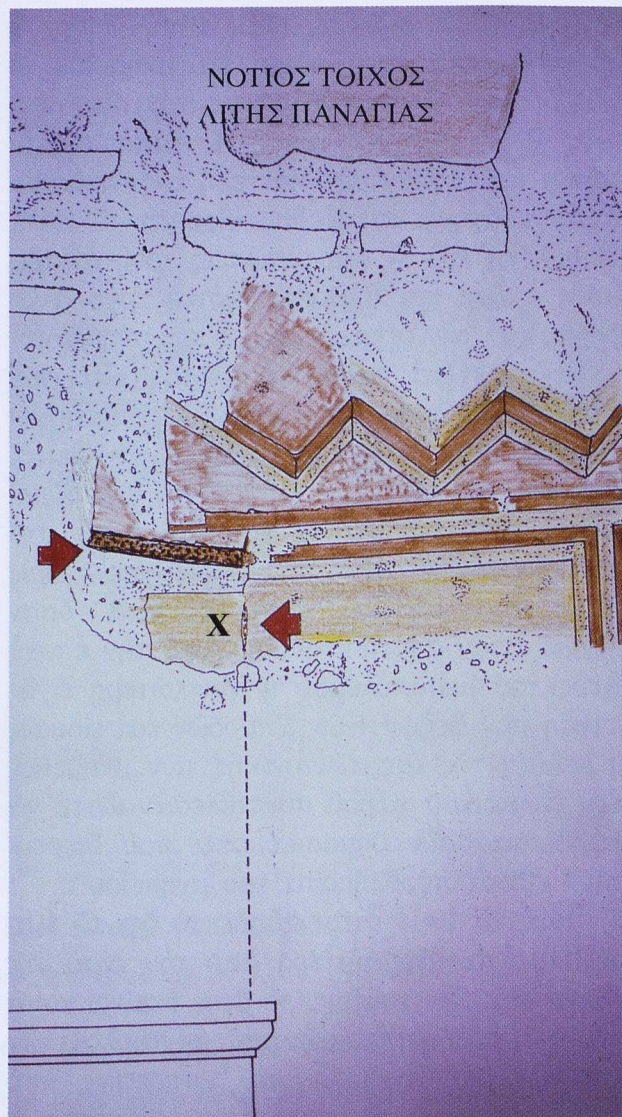
36α

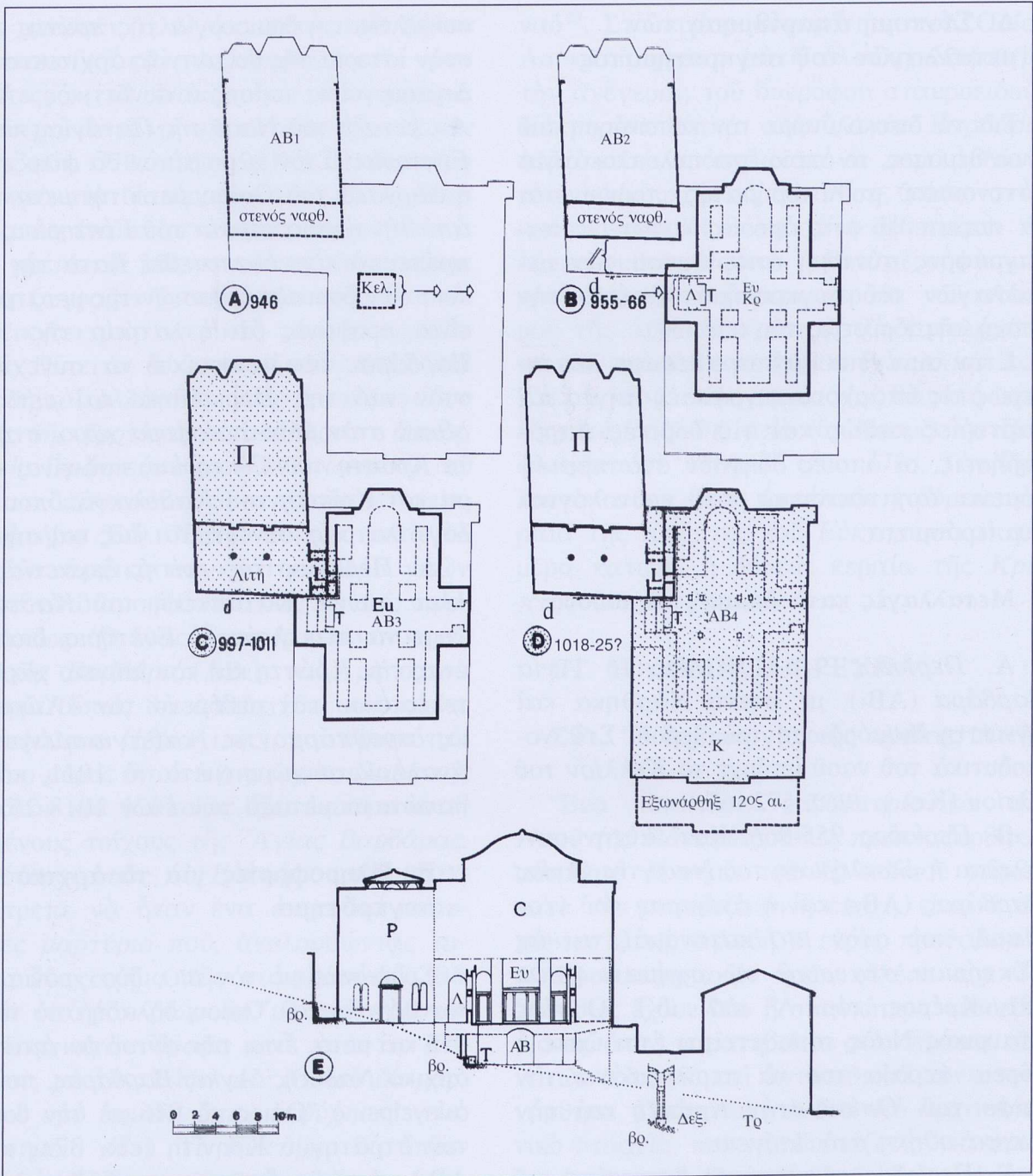

Εικ. 36α, β. Τὸ ἀνασκαμμένο δάπεδο στὸ Β.Α. ὑπερῶ τοῦ Καθολικοῦ. Φαίνεται καθαρά, ἐντελῶς ἄριστερά, ἡ σπασμένη διάτονος (μπατική) πλίνθος, τὸ σταμάτημα πρὸς τὰ δυτικά τῶν πωρολίθων καὶ ἡ κατακόρυφος χαρακιά μετ' ὄξυ ὄργανο (βέλος).

Fig. 36α, β. *Katholikon*, the floor of the northeast gallery uncovered after its excavation, the broken brick, the interruption of the course to the west, and the perpendicular cleft (see the arrow).

36β

Είκ. 37. Διαγράμματα τῆς βαθμιαίας μεταλλαγῆς καὶ ἐπαύξεσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Fig. 37. Diagrams showing the gradual transformation and increase of the *Hosios Loukas* ecclesiastical complex.

Δ. Σύντομη ἀπαρίθμηση τῶν μεταλλαγῶν τοῦ συγκροτήματος

Γιὰ νὰ διευκολύνωμε τὴν κατανόηση τοῦ ὅλου θέματος, τὸ ὁποῖο ἔχει πολυπλοκότητα ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος, προκρίνεται νὰ παρατεθεῖ στὶς ἀμέσως κατωτέρω παραγράφους σύντομη ἀπαρίθμηση τῶν μεταλλαγῶν τοῦ συγκροτήματος, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεώς του (εἰκ. 37).

Στὴν συνέχεια θὰ παραθέσωμε λεπτομερῶς τὶς ὑπάρχουσες γραπτὲς πηγές καὶ μαρτυρίες καθὼς καὶ τὶς δομικὲς παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στὰ προτεινόμενα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ χρονολογικὰ συμπεράσματα.

Μεταλλαγές κατὰ δομικὲς περιόδους:

Α. *Περίοδος 946+*. Ἡ ἀρχικὴ Ἁγία Βαρβάρα (ΑΒ₁), μὲ στενὸ Νάρθηκα καὶ ἄγνωστη διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ. Στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε τὸ *Κελλίον τοῦ Ὁσίου* (Κελ.). ΒΙΟΣ §72, 67.

Β. *Περίοδος 955-966*. Κατ' αὐτὴν συντελεῖται ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (ΑΒ₂) καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ νέου Ναοῦ, πὺ στὸν ΒΙΟ κατονομάζεται ὡς *Εὐκτήριον σταυρικῶ τῶ σχήματι* (ΒΙΟΣ §81, Κρέμος, τόμ. Α', σελ. 18'). Ὁ νέος σταυρικὸς Ναὸς τοποθετεῖται ἔτσι ὥστε ἡ βόρεια κεραία του νὰ περιλαμβάνει τὸν τάφο τοῦ Ὁσίου στὴν *Κρύπτη* καὶ τὴν *Λειψανοθήκη* στὸ Ἰσόγειο.

Γ. *Περίοδος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 11ου αἰώνα*. Κατ' αὐτὴν συντελεῖται ἡ μετατροπὴ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας* (Κρέμος, τόμ. Α', σελ. 18'), μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ κτηρίου πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά. Μὲ αὐτὴν τὴν διαρρύθμιση

συντελεῖται ἡ δημιουργία τῆς πρώτης *Λιτῆς* στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Δημιουργεῖται ἐπίσης ὁ συνδετικὸς «*Χῶρος Λ*», μεταξὺ τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* καὶ τοῦ *Εὐκτηρίου*. Στὸν χῶρο αὐτὸν θὰ φιλοξενηθεῖ ἡ *Λάρνακα* τοῦ Ὁσίου, *μετὰ τὴν μετακομιδὴ ἀπὸ τὴν βόρεια κεραία τοῦ Εὐκτηρίου, ὅπου πρέπει νὰ εἶχε ἐναποτεθεῖ*. Κατὰ τὴν διάρκειά τῶν δομικῶν ἐργασιῶν τῆς μετατροπῆς, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἁγίας Βαρβάρας δὲν μπορούσε νὰ συνεχίζεται στὸν ναὸ της. Προκρίθηκε καὶ *μετατοπίσθηκε* στὸν *μόνο πρόσφορο χῶρο, στὴν τότε Κρύπτη τοῦ Εὐκτηρίου*, πὺ εἶναι σήμερα καὶ *Κρύπτη τοῦ Καθολικοῦ*, ὅπου ἡ ἐν λόγω λατρεία συνεχίζεται ἕως καὶ σήμερα.

Δ. *Περίοδος τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 11ου αἰώνα*. Κατασκευὴ τοῦ *Καθολικοῦ* ὥστε νὰ *περικλείει τὸ Εὐκτήριο*, διατηρῶντας τὴν *Κρύπτη* καὶ τὸν ἰσόγειο χῶρο τοῦ τελευταίου καὶ σεβόμενο τὸν «*Χῶρο Λ*», ὡς *προϋπάρχοντα, καθαγιασμένον καὶ ἀναλλοίωτο χῶρο* (μετὰ τὸ 1011, καὶ πιθανώτατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1018-25).

Ε. Πληροφορίες γιὰ τὸ ἀρχικὸ συγκρότημα

Συμφώνως μὲ τὸν ΒΙΟ, δύο χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ὁσίου, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἔτος 955 καὶ μετὰ, *ἔνιοι τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν*, τὸν ἀρχικὸ *Ναὸ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας*, πὺ εἶχε ἀνεγείρει ὁ Ὁσίου τὸ 946 μὲ τὴν βοήθεια τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτη (εἰκ. 37Α, κτήριο ΑΒ₁), *ἀτελῶς ἔχοντα σπουδῆ²⁴ τελειοῦσι, κόσμον αὐτῶ περιθέντες τὸν κατὰ δύναμιν*. Οἱ ἐκφράσεις αὐτές, πὺ ἔχουν παρεξηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὅτι σημαίνουν: *βιαστικὰ ἀποτελεῖν καὶ διακοσμοῦν*

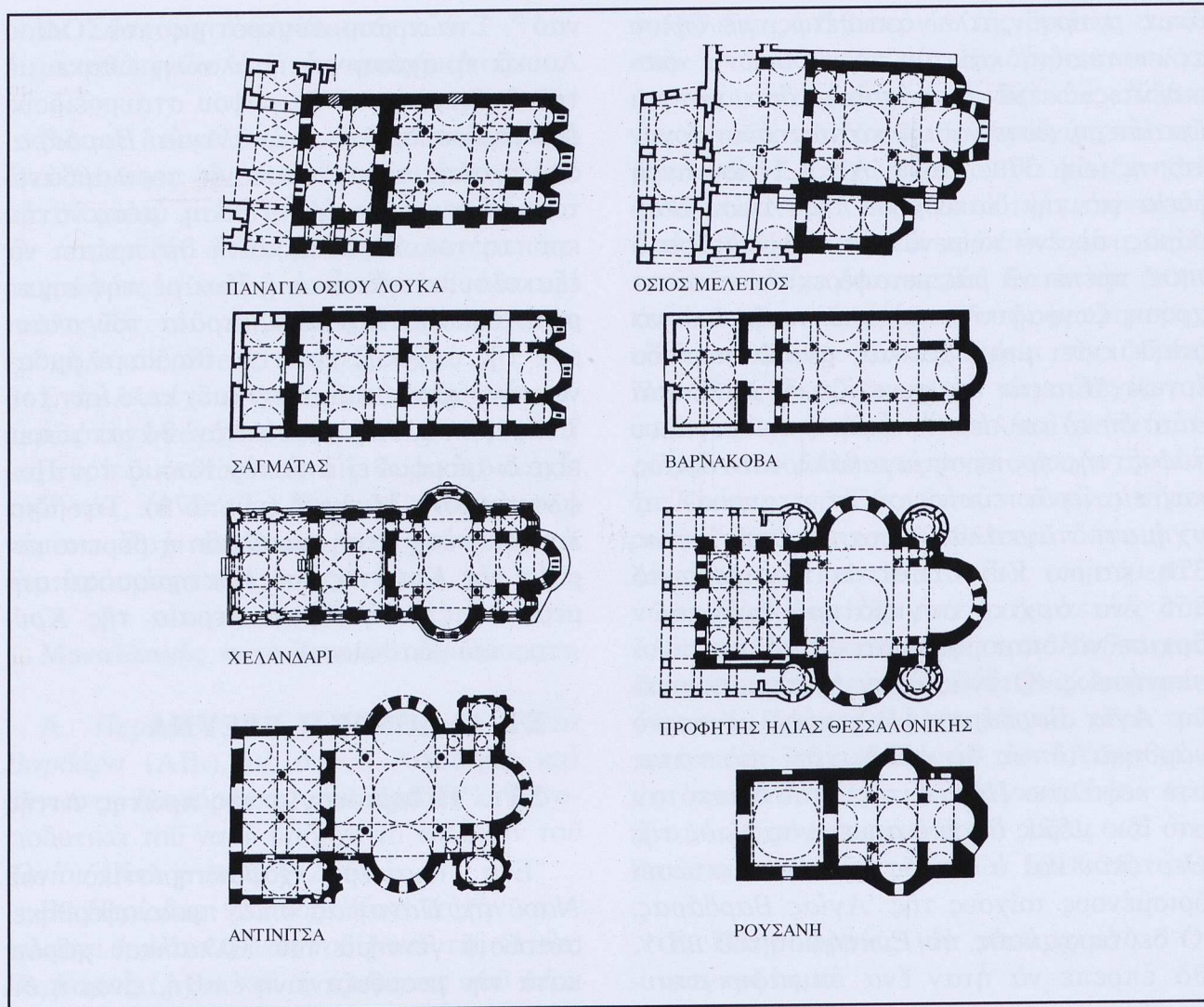
ὅπως μπορούν, ἀλλ' ἀντιθέτως, μὲ ζῆλον τελειοποιούν²⁵ καὶ τὸν περιβάλλουν - «περιθέντες» - μὲ διακόσμηση ὅσο γίνεται ὠραιότερη, ὥστε νὰ τὴν καταστήσουν ἔργον τέχνης (εἰκ. 37B, κτήριο AB₂). Ἡ ἰδιαίτερη μνεία γιὰ τὴν διακόσμηση τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, σὲ ἓνα κείμενο τόσο σφιχτὸ ὅσο ὁ ΒΙΟΣ, πρέπει νὰ μᾶς μεταφέρει τὴν πλούσια χρῆση ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς καὶ νὰ ἀποδεικνύει μιὰ σχετικῶς μακρὰ περίοδο ἔργων. Ἐπειτα δέ, συνεχίζει ὁ ΒΙΟΣ, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ κελλίον, ἐν ᾧ περὶ ὁ τοῦ μεγάλου τάφος, τῆς προτέρας μεταβάλλουσιν ὄψεως, καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιοῦσιν²⁶ (εἰκ. 37B, κτήριο Εὔ). Ἔτσι, λοιπόν, μετὰ τὸ 955 ἓνα ἀρχικὸ συγκρότημα δύο ναῶν ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ὡς κέντρο προσκυνήσεως. Ὁ ἓνας ἦταν ἡ τελειοποιημένη Ἀγία Βαρβάρα (AB₂), ναὸς μὲ στενὸ νάρθηκα (ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ πιὸ κάτω, στὸ κεφάλαιο *Περὶ Λιτῆς*), πὺν βρισκόταν στὸ ἴδιο μέρος ὅπου ὁ σημερινὸς Ναὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ ὁποῖος ἔχει ἐνσωματώσει ὀρισμένους τοίχους τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Ὁ δεύτερος ναὸς, τὸ Εὐκτήριον τοῦ ΒΙΟΥ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἓνα ἐπιτάφιο σταυροειδὲς μαρτύριο πὺν, ἀκολουθώντας πιθανῶς ἓνα σχῆμα τῆς παραδόσεως²⁷, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν διώροφο, μὲ ναὸ προσκυνηματικὸ στὸν ὄροφο καὶ κρύπτη στὸ ὑπόγειο, μὲ τὸν Τάφο τοῦ Ὁσίου διαμορφωμένο στὸ σημεῖο ὅπου ξεψύχησε²⁸ (εἰκ. 37B, σημεῖο «Τ»). Τὸ Εὐκτήριον θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἓνα σπουδαῖο κτίσμα (παγκάλως μεταποιοῦσιν, σύμφωνα μὲ τὸν ΒΙΟ), καὶ ὄχι ἓνα ταπεινὸ, ὅπως, ἀνθαιρέτως ἐρμηνεύουν τὸ «παγκάλως» ὄλοι οἱ μελετητές. Τὰ Εὐκτήρια-μαρτύρια ἦσαν προσαρτημένα συνήθως σὲ μεγαλύτερο

ναὸ²⁹. Στὸ πρῶτο συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἡ σχέση αὐτὴ ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ διώροφου σταυροειδοῦς Εὐκτηρίου δίπλα στὴν Ἀγία Βαρβάρα, ἀλλὰ κατὰ τρόπο ὥστε νὰ περιλαμβάνει τὸν τάφο στὴν ὀρθὴ θέση, μέσα στὴν κρύπτη του. Ἡ θέση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν σημερινή, δηλαδὴ ἡ βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ τῆς ἀρχικῆς κρύπτῃς θὰ κατελάμβανε τὸν χῶρο τοῦ ἀρχικοῦ κελλίου τοῦ Ὁσίου, πὺν, λίγο μετὰ τὸν θάνατό του, εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Παφλαγόνα σὲ Μνήμα³⁰ (εἰκ. 37B). Τὴν ἴδια λοιπὸν αὐτὴ θέση κατέλαβε ἡ βόρεια κεραία τῆς Κρύπτῃς τοῦ Εὐκτηρίου καὶ σήμερα κατέχει ἡ βόρεια κεραία τῆς Κρύπτῃς τοῦ Καθολικοῦ.

ΣΤ. Η ΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΣΤ1. Ἡ δημιουργία τῆς πρώτης Λιτῆς

Ἐνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅπως προαναφέρθηκε, αὐτούσιο γέννημα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ, εἶναι ἡ δικιόνιος Λιτῆ, δηλαδὴ ὁ εὐρὺς προθάλαμος τῶν μοναστηριακῶν ναῶν (βλέπε σημ. 3). Συνήθως ἔχουν δύο ἢ σπανιότερα τέσσερις κίονες, ὅπως παρατηρεῖται στὸν πίνακα τῶν Λιτῶν (εἰκ. 38) καὶ ἀντικαθιστᾶ τὸν στενὸ νάρθηκα. Πρόκειται γιὰ ἓνα νέο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο, πὺν παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ μόνον στὴν κυρίως Ἑλλάδα, κατὰ τοὺς 11ο καὶ 12ο αἰ., ἀργότερα δὲ κατὰ τὸν 14ο στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὸν Ἀθῶνα³¹. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξαπλώνονται οἱ Λιτὲς στὴν Σερβία καὶ τὴν Ρουμανία.

Εικ. 38. Συγκριτικός πίνακας Λιτών.

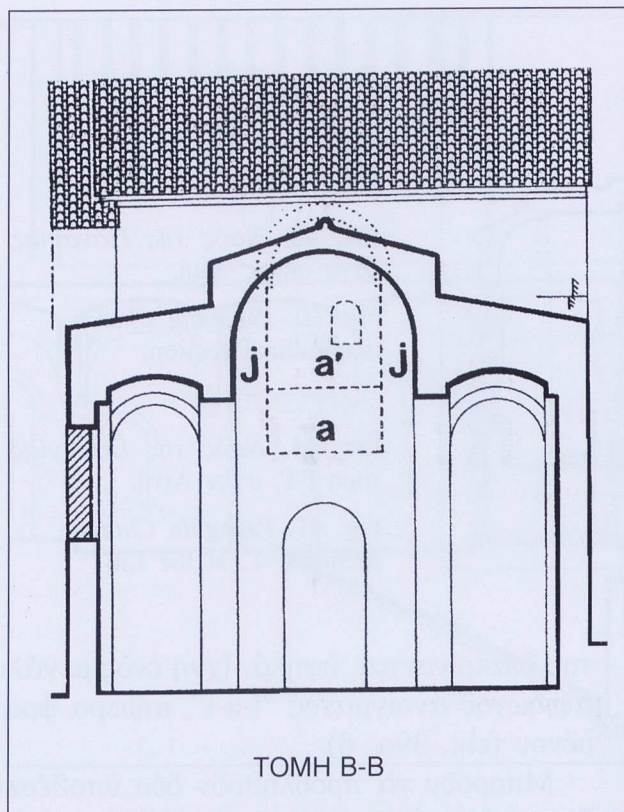
Fig. 38. Comparative plan of the Litae.

Ίδιαίτερη σημασία έχει ή ανάλυση τοῦ σκεπτικοῦ καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο δημιουργήθηκε ὁ χώρος τῆς Λιτῆς.

Θά πρέπει νά ὑπῆρχε στήν σκέψη τῶν μοναχῶν πρόθεση νά ὀργανωθεῖ λυσιτελῶς ή ἐπίσκεψη τῶν πολυπληθέστατων προσκυνητῶν στοὺς δύο ναοὺς, τῆς Ἀγίας

Βαρβάρας καί τοῦ Εὐκτηρίου, πού συνέρρεαν γιά νά προσκυνήσουν τὸ λείψανο τοῦ Ὁσίου καί νά εὐνοηθοῦν ἀπό τίς θαυματουργές ιδιότητές του³². Ἔτσι, οἱ προσκυνητές πού περνοῦσαν στήν Μονή, ἀπό τήν βόρεια παλαιά εἴσοδο (εἰκ. 26, 69), διέσχισαν τήν αὐλή ἀπό Β.Α. πρὸς Ν.Δ. καί ἔφθαναν

39α

39β

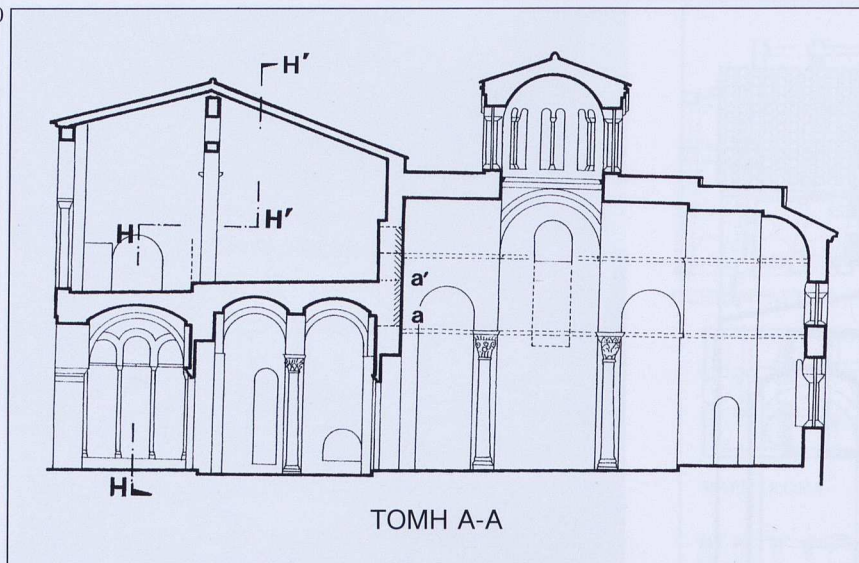
Εικ. 39. Ναός της Παναγίας (α) ἐγκάρσια τομή Β-Β, βλέπουσα δυτικά (β) ἐσωτερική ἄποψη τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς κεραίας. Διακρίνονται καθαρά τὰ ἴχνη τοῦ ἀνοίγματος «i-a-i».

Fig. 39. Panaghia Church. (a) Cross section B-B looking westward (b) The interior wall of the west cross arm. The traces of the wall opening «i-a-i», are clearly discernible.

γιὰ νὰ προσκυνήσουν στὸν Ναὸ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, στὸν ὁποῖο θὰ εἰσέρχονταν μέσω τῆς νότιας θύρας τοῦ Ναοῦ, πὸ κοσμεῖται μὲ τό, ἀκόμη ὑπάρχον στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἄλλοτε στενοῦ νάρθηκα, ὠραῖο περιθώριμα, ἀπὸ πράσινο μάρμαρο Χασάμπαλης (εἰκ. 70). Γιὰ νὰ ὑπάρξει σύνδεση τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας μὲ τὸ Εὐκτήριο, ὥστε νὰ διευκολυνθεῖ ἡ προσκύνηση τοῦ σκηνώματος τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εἶχε ἤδη ἀποτεθεῖ στὴν βόρεια κεραία τοῦ Εὐκτηρίου,

σκέφθηκαν νὰ δημιουργήσουν ἕναν νέο συνδετικὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ στενοῦ νάρθηκα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας καὶ τῆς βόρειας κεραίας τοῦ Εὐκτηρίου. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ἐπετεύχθη μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ στενοῦ νάρθηκα σὲ εὐρεία Λιτή, καὶ ἀπετέλεσε τὸ σημαντικώτατο μέρος τῆς γενικώτερης μετατροπῆς τοῦ παλαιοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας σὲ Ναὸ τῆς Παναγίας. Ἔτσι, προέκυψε ἡ πρώτη λιτὴ τῆς Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ νέος χῶρος εἶναι ἀποτέλεσμα σκέψεων

40

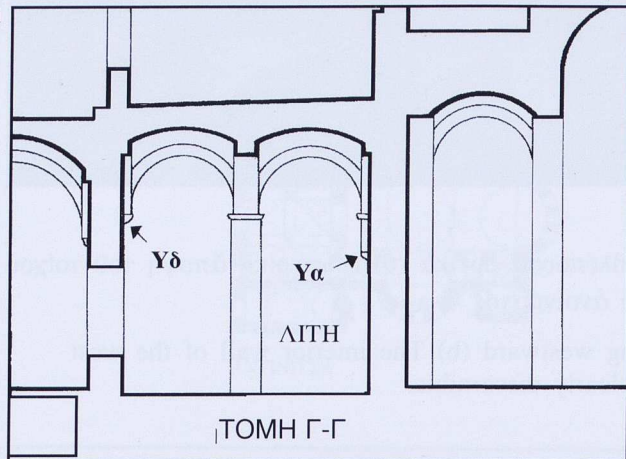
Εικ. 40. Ναός τῆς Παναγίας, κατὰ μῆκος τομή.

Fig. 40. Panaghia Church, longitudinal section.

Εικ. 41. Ναός τῆς Παναγίας, τομή Γ-Γ, στὴν Λιτή.

Fig. 41. Panaghia Church, section Γ-Γ, at the Liti.

41

πρακτικῶν, φονξιοναλιστικῶν, σκέψεων διαρρυθμίσεως χώρου.

Ἐπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα πού συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ τρόπου δημιουργίας αὐτῆς τῆς Λιτῆς, πού θὰ ἀναλύσωμε ὡς ἑξῆς:

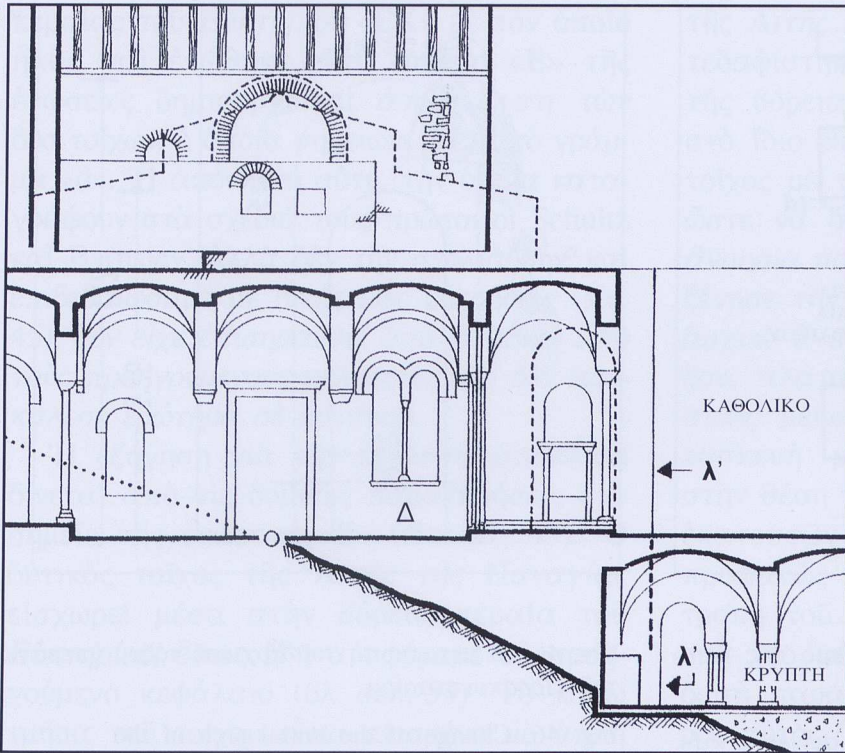
ΣΤ2. Παρατηρήσεις στὴν Λιτὴ τῆς Παναγίας

1. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, γιὰ τὸν ὑπάρχοντα Ναὸ τῆς Παναγίας, ὅτι: στὸν ἐσωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς δυτικῆς κεραίας

του διακρίνονται, ὑψηλά, ἴχνη ἑνὸς μεγάλου ἀψιδωτοῦ ἀνοιγματος “i-a-i”, σήμερα φραγμένου (εἰκ. 39α, β).

Μποροῦν νὰ προβληθοῦν δύο ὑποθέσεις: ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἑναπομένον πλαίσιο ἑνὸς ἀνοιγματος, δίλοβου ἢ τρίλοβου, πὸν ἀπὸ τὰ κατηχούμενα ἑνὸς στενοῦ νάρθηκα ἀνοιγόταν πρὸς τὸν κυρίως ναὸ (εἰκ. 43), διάταξη γνωστὴ ἀπὸ παραδείγματα περίπου σύγχρονα μὲ τὴν Ἁγία Βαρβάρα, ὅπως στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (985;)³³ (εἰκ. 44) ἢ, κατὰ δεύτερη ἐκδοχή, ὅτι ὑπεράνω ἑνὸς μονώροφου χαμηλοῦ νάρθηκα ὑπῆρχε ἕνα δίλοβο ἢ τρίλοβο ἀνοιγμα τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ ὑπαίθρο. Καί στίς δύο περιπτώσεις - δηλαδὴ στενὸς νάρθηκας, μονώροφος ἢ διώροφος - ἡ κατώτατη στάθμη «a» τοῦ ἀνοιγματος «i-a-i» θὰ ὤριζε τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τῶν ἀρχικῶν κατηχουμένων ἢ θὰ «ἐβλεπε» ὑπεράνω τῆς στέγης τοῦ ὑποτιθέμενου μονώροφου νάρθηκα. Ἐν τούτοις, ἡ κατώτατη στάθμη «a» τοῦ ἐν λόγω ἀνοιγματος εὑρίσκεται σήμερα χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς Λιτῆς

42

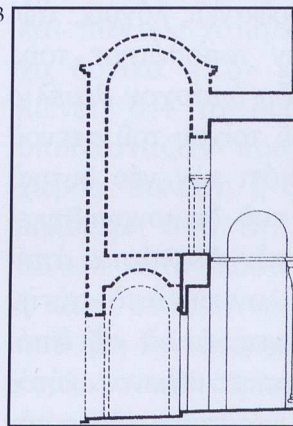
Είκ. 42. Ναός τῆς Παναγίας, κατὰ πλάτος τομὴ στὸν ἐξωνάρθηκα, βλέπουσα πρὸς ἀνατολάς. Κάτω δεξιὰ ἐμφανίζεται τμήμα τῆς Κρύπτης.

Fig. 42. *Panaghia Church*, cross section at the exonarthex, looking eastwards. At the lower right hand corner of the drawing a part of the *Crypte* is illustrated.

(είκ. 40), γεγονός πὸν ὑποδεικνύει ὅτι οἱ θόλοι ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη φάση, ὅταν ἡ ὑπάρχουσα Λιτὴ ἀντικατέστησε ἕναν προγενέστερο στενὸ νάρθηκα.

2. Στὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς Λιτῆς, ὑπάρχει ἕνα φραγμένο ἄνοιγμα θύρας «Δ-Α» πὸν παρουσιάζει φανερὴ διαφορά δομῆς μεταξὺ τῶν δύο σταθμῶν του (είκ. 47, 71). Ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς «Α» εἶναι χτισμένος ἰσχυρά, μὲ ὀγκώδεις γωνιολίθους, πὸν ἔχουν διατηρηθεῖ στὸ κατώτερο τμήμα του. Ἀντιθέτως, ὁ δυτικὸς σταθμὸς «Δ» εἶναι χτισμένος μὲ προχειρότητα. Δεδομένου ὅτι τὸ θυραῖο αὐτὸ ἄνοιγμα ἀντιστοιχεῖ στὸ δυτικὸ ἐγκάρσιο κλίτος τῆς Λιτῆς, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἀρχικὸ κτήριο (τῆς Ἁγίας Βαρβάρας) διέθετε στενὸ νάρθηκα, ὁ ὁποῖος κατελάμβανε τὸν χῶρο πὸν ἀντιστοιχεῖ στὸ

43

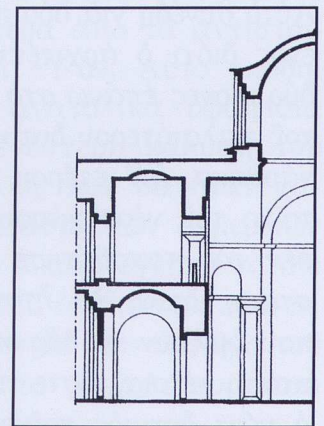
Είκ. 43. Πρόταση γιὰ τὸν ἀρχικὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας.

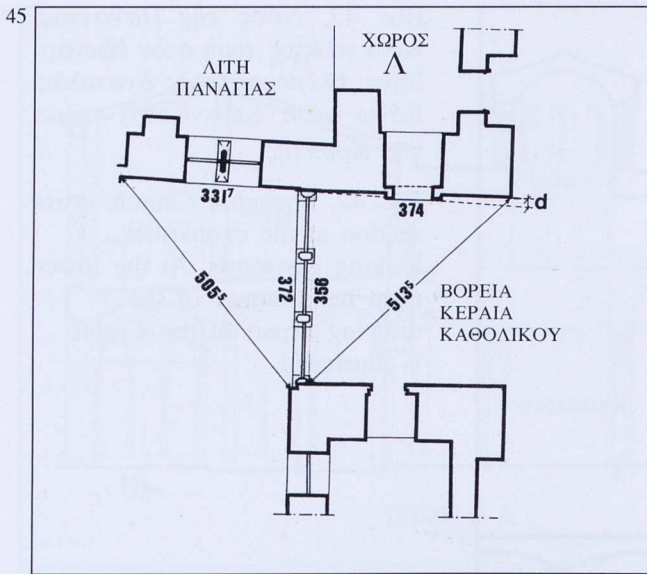
Fig. 43. *Hagia Barbara Church*, proposal for the initial narthex.

Είκ. 44. Καθολικὸ Βατοπεδίου, κατὰ μῆκος τομὴ στὸν νάρθηκα.

Fig. 44. *Vatopedi Katholikon*, longitudinal section at the narthex.

44

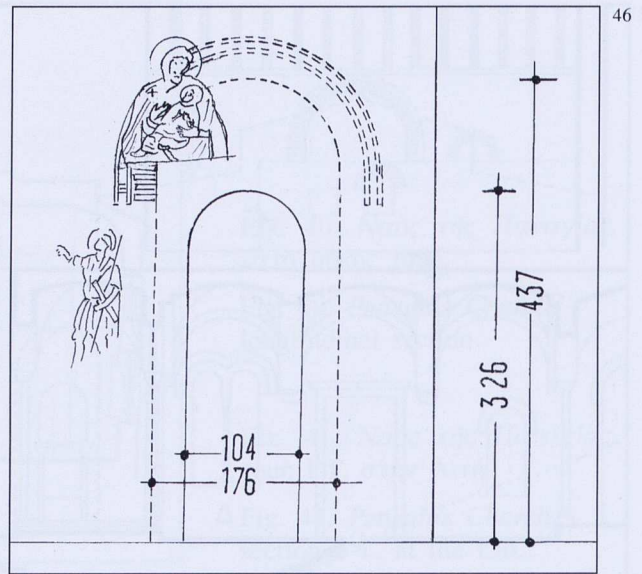

Εικ. 45. Μετρήσεις για τὸν καθορισμὸ τῆς ἀποκλίσεως «d».

Fig. 45. Measurements taken to define deviation «d».

ὑπάρχον ἀνατολικὸ ἥμισυ τῆς Λιτῆς καὶ τερματιζόταν στὴν ἀκμὴ «Α», πού ἀποτελοῦσε τὴν Β.Δ. γωνία τοῦ κτηρίου.

3. Οἱ δύο κίονες τῆς Λιτῆς δὲν ἴστανται στὸ μέσο τοῦ χώρου. Οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ τὶς παραστάδες τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου διαφέρουν κατὰ 15 ἐκ. περίπου. Αὐτὸ συνέβη γιὰ δύο προφανεῖς λόγους: ἀφ' ἑνὸς διότι ὁ ἀρχιτέκτων τοποθέτησε τοὺς δύο κίονες ἐπάνω στὸ ἤδη ὑπάρχον θεμέλιο τοῦ παλαιότερου δυτικοῦ τοίχου τοῦ στενοῦ νάρθηκα, ἀφ' ἑτέρου, διότι τὸν νέο δυτικὸ τοῖχο τοῦ νέου χώρου, πού δημιουργήθηκε, δὲν τὸν τοποθέτησε στὴν διπλάσια ἀπόσταση, ὅπως θὰ ἦταν λογικὸ, ἀπὸ αὐτὴν πού ὀρίζουν οἱ δύο κίονες, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση τέτοια, ὥστε προεκτεινόμενος αὐτὸς ὁ νέος δυτικὸς τοῖχος νὰ συναντήσῃ τὸν

Εικ. 46. Ἡ μετατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ τόξου ὑπεράνω τοῦ Προσκυνητῆριου.

Fig. 46. Change of the initial arch of the Proskynetarion.

ἀνατολικὸ τοῖχο «ΕΚ» τῆς βόρειας κεραίας τοῦ Εὐκτηρίου στὸ σημεῖο «Ε».

Ἡ διάταξη αὐτὴ ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξη τοῦ Εὐκτηρίου, ἥδη πρὶν ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας σὲ Ναὸ τῆς Παναγίας καὶ ἐπὶ πλέον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ πρώτη αὐτὴ γνωστὴ λιτὴ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο προέκυψε ὄχι ἀπὸ μεταφορὰ ξένων προτύπων, ὅπως ὑποστήριζαν μερικοὶ μελετητές³⁴. Ἀλλὰ, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ πιὸ πάνω (σελ. 60), γιὰ λόγους πρακτικούς, δηλαδὴ λειτουργικούς, φονξιοναλιστικούς.

Εἶναι ἄξιο ἀκόμη νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ νέος αὐτὸς δυτικὸς τοῖχος τῆς Λιτῆς, ὁ ὁποῖος κτίστηκε παράλληλος μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Βαρβάρας, ἔχει ἐλαφρῶς διαφορετικὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς

κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου* «ΕΚ» μετὸν ὁποῖο ἤλθε καὶ ἐνώθηκε. Στὸ σημεῖο «Ε» τῆς ἐνώσεως δημιουργεῖται ἀπόκλιση τῶν δύο τοίχων, ἢ ὁποῖα σημειώνεται μετὸ γράμμα «d». Ἡ ἀπόκλιση αὐτή, τὴν ὁποῖα καταγράφουν στὰ σχέδιά τους πρῶτοι οἱ Schultz καὶ Barnsley, ἀλλὰ δὲν τὴν σχολιάζουν, καὶ ἐπιβεβαιώσαμε μετὰ δικές μας μετρήσεις (εἰκ. 45), δὲν εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ κανέναν ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μελετητὲς καὶ δὲν προκάλεσε ἐρώτημα σὲ κανέναν.

Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἐν λόγω ἀπόκλιση δίνεται ἀπὸ τὶς δομικὲς παρατηρήσεις στὸ σημεῖο τῆς ἐνώσεως «Ε» (εἰκ. 27, 45). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς *Λιτῆς τῆς Παναγίας* εἰσχωρεῖ μέσα στὴν βόρεια κεραία τοῦ *Εὐκτηρίου*, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σελ. 53). Τὸ κάτω τμήμα τοῦ τοίχου εἶναι κτισμένο μετὰ ἀπλὴ ἀργολιθοδομὴ καὶ φέρει ζωγραφικὴ διακόσμηση, τμήμα τῆς ὁποίας διασώθηκε, μετὰ παράσταση τοῦ *Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ* (εἰκ. 68), ἐνῶ τὸ ἄνω μέρος εἶναι κτισμένο μετὰ ἐπιμελημένη πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία, φέρει ὀδοντωτὴ ταινία ἀπὸ λεπτὲς πλίνθους καὶ ψευδοκουφικὲς διακοσμῆσεις, ὅμοιες μετὰ ἐκεῖνες τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νότιου τοίχου τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας*. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ εἶναι ὀρατὴ ἀπὸ τὸ σημεῖο «Ε» τῆς συναντήσεως τῶν δύο τοίχων, ἕως τουλάχιστον τὸ ἥμισυ τοῦ τόξου πὸν βρίσκεται ὑπεράνω τοῦ προσκυνηταρίου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα ἦταν καλυμμένο ἀπὸ ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοτόκου καὶ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀναστηλώσεων τοῦ ἀειμνήστου Ε. Στίκα, ὅταν ἀπομακρύνθηκε τμήμα τῆς παραστάσεως γιὰ τὴν συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν. Θὰ πρέπει λοιπὸν, συμφώνως μετὰ τὰ δομικὰ στοιχεῖα, ὅταν κτιζόταν ὁ δυτικὸς τοῖχος

τῆς *Λιτῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας*, νὰ κατεδαφίστηκε τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου*, καὶ στὸ ἴδιο θεμέλιο νὰ ξανακτίστηκε ὁ νέος τοῖχος μετὰ τὶς ψευδοκουφικὲς διακοσμῆσεις, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ τὸ *μεγάλον τοξωτὸ ἄνοιγμα* πὸν καλύπτει τὸν χῶρον πὸν φιλοξένησε τὴν *Λάρνακα τοῦ ὁσίου Λουκά*. Τὸ ἀρχικὸ ἄνοιγμα τοῦ ἡμικυκλικοῦ αὐτοῦ τόξου, πλάτους 176 καὶ ὕψους 437 ἑκατοστῶν, μειώθηκε μεταγενέστερα, μετὰ τὴν κατασκευὴ μικρότερου ὁμόκεντρου τόξου στὴν θέσιν του, πλάτους 104 καὶ ὕψους 326 ἑκατοστῶν (εἰκ. 46). Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ προφανῶς συνετελέσθη, κατὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ *Εὐκτηρίου* σὲ *Καθολικόν*, ὥστε στὸ νέο μέτωπον νὰ φιλοξενηθεῖ ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοτόκου. Ὁλόκληρος αὐτὸς ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος «ΕΚ» εἶναι αὐτονόητο ὅτι στηρίχθηκε ἐπάνω σὲ ὑποκείμενον προϋπάρχοντα τοῖχον τῆς *Κρύπτης*, διότι μόνον ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀπόκλιση «d» (εἰκ. 45).

4. Ἐπεκτείνοντας τὴν ἐξέταση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς *Λιτῆς*, παρατηροῦμε ὅτι τὰ δύο ὑφαψίδια «Υα» καὶ «Υ'α» (εἰκ. 27, 41, 72), πὸν ὑποβαστάζουν τὰ ἀκράια (βόρειο καὶ νότιο) τόξα τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων τῆς *Λιτῆς* εὐρίσκονται ἀρκετὰ χαμηλὰ καὶ πάντως χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ «Υδ» καὶ «Υ'δ». Αὐτὸ ὑποδηλώνει, ὅτι τὰ δύο ἀνατολικά ὑφαψίδια ὑποβάσταζαν προγενέστερη κάλυψη τοῦ χώρου, θολωτὴ ἢ ἄλλη, πὸν θὰ ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμην τῶν σημερινῶν θόλων. Ἔτσι λοιπὸν δικαιολογεῖται τὸ ὅτι ἢ κάτω στάθμην «α» τοῦ ἀνοιγματος «i-a-i», πὸν ἤδη ἀναφέραμε, στὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ, βρίσκεται *χαμηλότερα* ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς *Λιτῆς*.

5. Τὸ πλάτος τῶν ἀνατολικῶν κτιστῶν παραστάδων τῆς *Λιτῆς* εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος τῶν ἀντίστοιχων δυτικῶν. Ἐνδειξῆ ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι οἱ ἀνατολικὲς θὰ ὑποβάσταζαν εὐρύτερα τόξα.

6. Ἡ *Λιτὴ*, στὸν νότιο τοῖχο της, ἔχει δύο θυραῖα ἀνοίγματα (εἰκ. 27, «Θ» καὶ «Z-H»). Τὸ ἀνατολικὸ ἀνοίγμα «Θ» περιλαμβάνει ἓνα περιθύρωμα καὶ ἓνα κατώφλι, ἀπὸ μάρμαρο *Χασάμπαλης* (*verde antico*), ἐξαιρετικῆς ποιότητος (εἰκ. 70). Τὸ θυραῖο αὐτὸ ἀνοίγμα πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸν νότιο τοῖχο τοῦ στενοῦ *Νάρθηκα* τοῦ *Ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας*, καθὼς εἶναι παρόμοιο σὲ κατατομὴ καὶ διατομὲς κυματίων, μὲ ἀντίστοιχα θυραῖα ἀνοίγματα τῶν ναῶν τοῦ 10ου αἰ.³⁵

7. Καθ' ὅσον ἀφορᾶ στὴν θύρα «Z-H», αὐτὴ εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ τὴν θύρα «Θ» (εἰκ. 27, 73α, β). Ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς τῆς «H» εἶναι κτισμένος μὲ πελεκητοὺς γωνιολίθους καὶ ἐνδιάμεση χρῆση πλίνθων, σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις στρώσεις, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ διαμορφώνεται ὁ νότιος τοῖχος τῆς *Παναγίας*. Ἡ διαμόρφωση ὅμως τοῦ δυτικοῦ σταθμοῦ εἶναι διάφορος τοῦ ἀνατολικοῦ. Ἐδῶ, χρησιμοποιοῦνται μεγάλοι πελεκητοὶ γωνιόλιθοι, χωρὶς ἐνδιάμεση χρῆση πλίνθων· τόσο τὰ γειτνιάζοντα κουφικὰ διακοσμητικὰ ὅσο καὶ οἱ πελεκητοὶ λίθοι ἔχουν ὑποστει σημαντικὲς βλάβες καὶ ἔχει διαταραχθεῖ, στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ ὁμοιογένεια τῆς κατασκευῆς. Θὰ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη διεύρυνση τοῦ ἀνοίγματος «Z-H» πρὸς τὰ δυτικά, μᾶλλον κατὰ τὴν διάρκειά τῆς κατασκευῆς τοῦ *Καθολικοῦ*. Ἄλλο στοιχεῖο πὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς διευρύνσεως αὐτοῦ τοῦ ἀνοίγματος εἶναι καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀποτετμη-

μένου λίθου, κατὰ γωνία 45°, στὸν ἀνατολικὸ σταθμὸ τοῦ καὶ στὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ τόξου, τὸ ὁποῖο γεφυρώνει τὸ ἀνοίγμα. Ἡ ἀπότμηση αὐτὴ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ μαρμάρινου ὑπέρθυρου, ἀνάλογου μὲ ἐκεῖνο τῆς ἀνατολικῆς θύρας «Θ». Τὸ ὑπέρθυρο καὶ τὸ πλαίσιο θὰ ἀπομακρύνθηκαν, κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐπέμβασης στὸ ἀνοίγμα. Ἡ παρουσία τοῦ ἀνοίγματος στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἡ διεύρυνσή του μαρτυροῦν, ὅτι εἶχε, ὅπως καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει, ὡς προορισμὸ τὴν ἄνετη, ἄμεση καὶ συνεχῆ ἐπικοινωνία μετὰ τῆς *Λιτῆς* καὶ τοῦ «*Χώρου Λ*».

ΣΤ3. Παρατηρήσεις στὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας ἢ τῆς Θεοτόκου*

Στὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας* ἐπισημαίνονται ἐνδείξεις οἱ ὁποῖες ὑποδεικνύουν ὅχι μόνο τὴν ἀναφερθεῖσα διεύρυνση τοῦ ἀρχικοῦ *Ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας* πρὸς τὰ δυτικά, μὲ τὴν διαμόρφωση τῆς *Λιτῆς*, ἀλλὰ κυρίως διασκευή τοῦ ὄλου ἀρχικοῦ κτηρίου, περιορισμένη ἢ ἐκτεταμένη. Οἱ δραστηριότητες αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μετατροπὴ τῆς ἀρχικῆς *Ἀγίας Βαρβάρας* στὴν σημερινὴ *Παναγία* καὶ τὴν δημιουργία, συγχρόνως, τοῦ παραρτήματός της, τοῦ «*Χώρου Λ*».

Συμφώνως μὲ τὸ σχέδιο τῆς κατόψεως τῶν *Schultz* καὶ *Barnsley*, πὺ θεωρεῖται ὡς ἰσχυόν, ὁ νότιος τοῖχος τῆς *Παναγίας* φαίνεται ἐλαφρῶς παχύτερος ἀπὸ τὸν βόρειο. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια, πὺ ἐλέγξαμε ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, θὰ πρέπει νὰ ὀδηγήσει στὶς ἐξῆς ὑποθέσεις: ἢ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐπέκταση μιᾶς προϋπάρχουσας κατασκευῆς ἢ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν νέο τοῖχο παχύτερο

Εἰκ. 47. Ναός τῆς Παναγίας.
Σχέδιο βόρειας ἐξωτερικῆς ὄψεως.

Fig. 47. Panaghia Church.
Elevation of the northern wall.

λόγω τῆς πλούσιας ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως.

Ἐὰν ἐξετάσωμε προσεκτικὰ τὴν βόρεια ὄψη τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 47, 74), θὰ παρατηρήσωμε ὅτι ἡ χαμηλὴ κεντρικὴ περιοχὴ «Α» εἶναι κτισμένη μὲ λιθοδομὴ ἐλάχιστα περιποιημένη καὶ ἀνακαλεῖ στὴν μνήμη μας τὴν ὀλιγάρκεια τῶν μνημείων³⁶ ποὺ προηγούνται τῆς μεθοδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Νότιας Ἑλλάδος, κατὰ τοὺς 11ο καὶ 12ο αἰ. Ἡ χαμηλὴ αὐτὴ περιοχὴ «Α» τερματίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά σὲ ἕναν ἐντοιχισμένο ὀρθοστάτη «ο», ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, δομικὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθῆί ὡς τὸ ἀνατολικὸ πέρασ ἐνὸς παλαιότερου βραχύτερου κτηρίου³⁷. Ἡ λιθοδομὴ «Β» ἀνατολικῶς τοῦ ὀρθοστάτη «ο», ἕως τὴν Β.Α. ἀκμὴ τοῦ σημερινοῦ κτηρίου, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τῆς περιοχῆς «Α» καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πελεκητοὺς πωρολίθους, πλινθοπερίβλητους, δηλαδὴ παρουσιάζει ἕνα δομικὸ σύστημα ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν ὠραίων ὄψεων, ἀνατολικῆς καὶ νότιας, τοῦ μνημείου, ἀλλὰ

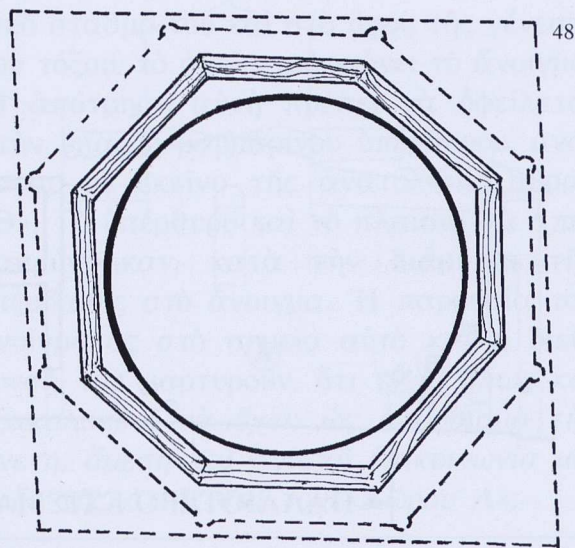
σαφῶς λιγότερο περιποιημένο καὶ χωρὶς ψευδοκουφικῆς διακοσμήσεως. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῆί ὅτι στὴν λιθοδομὴ τῆς χαμηλῆς περιοχῆς «Α» ἔχει χρησιμοποιηθῆί κονίαμα ὑπόλευκο (εἰκ. 75α, β), δεῖγμα παρμένο ἀπὸ τὸ σημεῖο «α». Ἀντιθέτως, στὴν λιθοδομὴ τῆς περιοχῆς «Β» ἔχει χρησιμοποιηθῆί κονίαμα διαφορετικὸ, χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς κόκκους μαύρης ἄμμου ποὺ περιέχει. Ἄς σημειωθῆί ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ κονίαμα εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Λιτῆς, ὅπου τοῦτο εἶναι ὄρατὸ (εἰκ. 42, περιοχὴ «Δ») καὶ ἀνήκει στὴν φάση προσθήκης τῆς Λιτῆς. Ὑπάρχουν λοιπὸν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι ἕνα παλαιότερο κτήριο, ἀναμφίβολως ἡ ἀρχικὴ Ἁγία Βαρβάρα, ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἐπενδύθηκε ἢ ἀνακατασκευάσθηκε στοὺς τρεῖς ἐμφανέστερους τοίχους (ἀνατολικό, μεσημβρινό, δυτικό) μὲ πολυτελεῖ τοιχοδομίᾳ, πλινθοπερίβλητη καὶ διακοσμημένη, χαρακτηριστικὴ τοῦ 11ου αἰ. Τοῦτο, γιὰ τὴν προφανῆ ἀνάδειξη τοῦ

μνημείου με μιὰ πρόθεση, ἄς ἐπιτραπεῖ ὁ ὄρος, σκηνογραφική.

Παρατηρώντας τοὺς ἀμφικιονίσκους τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 76), θὰ ἐπισημάνωμε μία ἀξιοσημείωτη λεπτομέρεια: Πρόκειται γιὰ τὴν διακόσμηση τῶν ἐπιθημάτων, ὅπου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δύο διαφορετικές τεχνικὲς ἀναγλύφου. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖ ἔξεργα ἀνάγλυφα γιὰ νὰ παραστήσει πλούσιους τρισδιάστατους ἐννεάφυλλους ρόδακες, πὺ ἀκολουθοῦν τὴν, ἄς ποῦμε, κλασσικὴ τεχνικὴ τῶν μεσοβυζαντινῶν μοτίβων. Ἡ δευτέρη χρησιμοποιεῖ τὴν ἔγγλυφη τεχνικὴ, πιθανότατα γιὰ νὰ χρησιμεύσει τὸ ἔγγλυμμα στὴν ἐνθετικὴ τεχνικὴ τῆς κηρομαστίχης. Καὶ τὸ μὲν βάθος τῶν ἔγγλυμμάτων εἶναι κακοδουλεμένο, ἔστω διότι θὰ καλυπτόταν τελικὰ με κηρομαστίχη, τὰ περιγράμματά τους ὅμως εἶναι ἄτεχνα καὶ ἐπὶ πλεόν, εἶναι στριμωγμένα ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως, ὥστε νὰ χωρέσουν σὲ χῶρο πὺ δὲν τοὺς ἀνήκει. Ἡ συνύπαρξη αὐτὴ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικῶς σὲ δύο διαφορετικὲς χρονολογήσεις, καθ' ὅσον ἀφορᾷ σὲ μερικά, τουλάχιστον, μέλη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῆς Παναγίας ἀλλὰ, καθ' ἐπέκταση, καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς³⁸.

Τὴν χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κτηρίου στὸν 11ο αἰ., βάσει τῆς ρυθμολογίας του, βοηθεῖ ἡ ἐξέταση τοῦ τρούλλου (εἰκ. 30, 31, 78). Ἡ ἀθηναϊκοῦ τύπου μορφολογία του καὶ ἡ παρουσία πεταλόμορφων τόξων στὴν μαρμάρινη ἐπένδυση³⁹ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν δεκτὰ ὡς ἀνήκοντα στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα⁴⁰. Ἐπίσης, ἐσωτερικῶς, ὁ τρούλλος εἶναι χτισμένος με ὀρθογωνισμένους πωρολίθους, ἐνῶ γενικῶς θεωρεῖται ὅτι οἱ τρούλλοι, πρὸ τοῦ ἔτους 1000, δὲν χρησιμοποιοῦν πελεκητοὺς λίθους⁴¹.

Στὴν βάση τοῦ τρούλλου ὑπάρχει σύστημα

Εἰκ. 48. Ναὸς τῆς Παναγίας. Σχέδιο ἐνισχυτικῆς ξύλινης ἐσχάρας, στὴν βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου.

Fig. 48. Panaghia Church. Sketch of the reinforced wooden grid, at the base of the drum.

ἐντοιχισμένης ξύλινης ἐνισχυτικῆς ἐσχάρας, σὲ διάταξη ὀκταγωνικῆς κατόψεως, γιὰ τὴν εὐστάθεια τοῦ τρούλλου (εἰκ. 48). Ἀναφέρονται πολλὰ παραδείγματα ἐνίσχυσης τῶν τρούλλων με χρησιμοποίησι σφιγκτικῆς ἀλυσίδας σὲ μία ἢ δύο σειρές. Ἡ λύση αὐτὴ ἐφαρμόσθηκε ὄχι μόνον σὲ πολὺ μεγάλους ναοὺς, με ἰδιαίτερη ἱστορία, ὅπως ὁ Ναὸς τῆς Santa Maria del Fiore στὴν Φλωρεντία (1420-34), ἔργο τῶν ἀρχιτεκτόνων Brunelleschi καὶ Giuliano da Maiano, ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Ρώμη (1506-1626) ὅπως καὶ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸ Λονδίνο (1675-1710), ἔργο τοῦ διάσημου Ἁγγλοῦ ἀρχιτέκτονα Sir Christopher Wren⁴², ἀλλὰ καὶ σὲ πρωιμώτερους ἀκόμη καὶ μικρότερης κλίμακας βυζαντινοὺς ναοὺς⁴³.

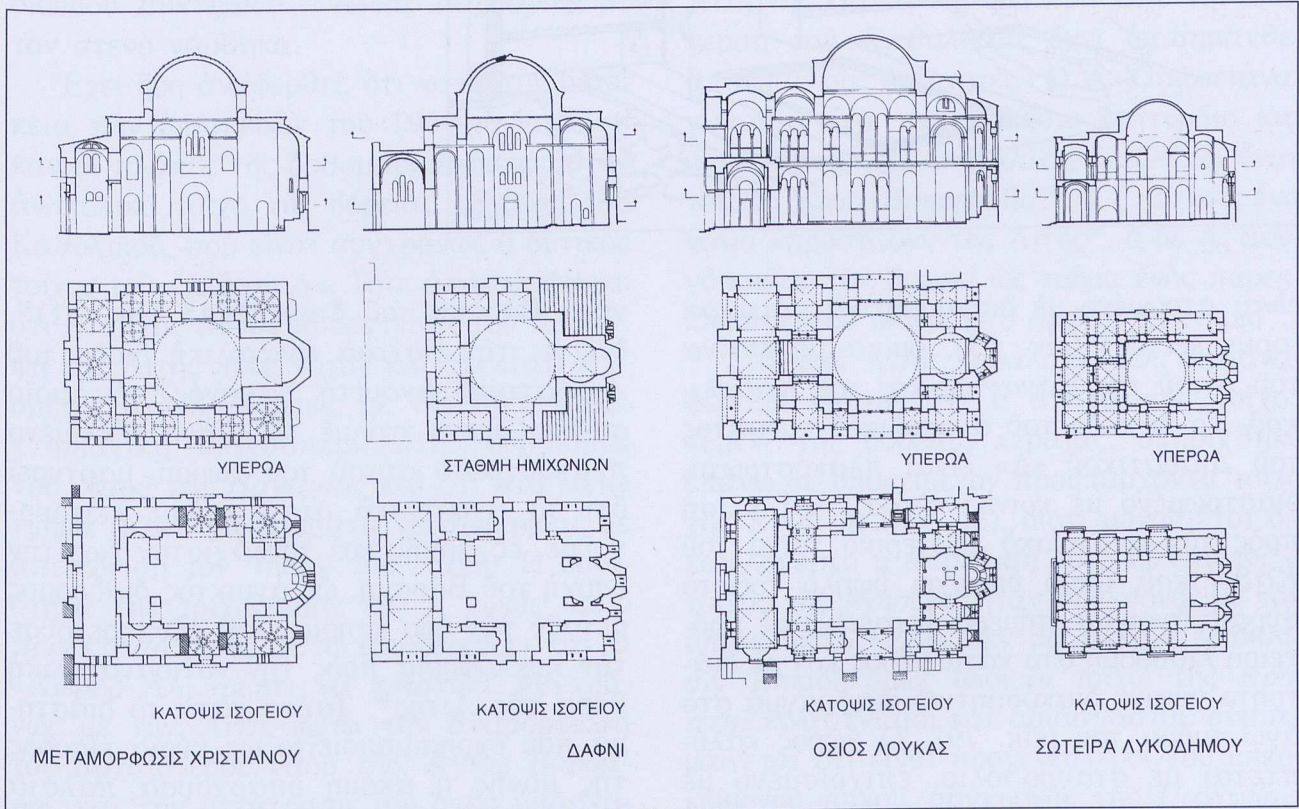
ΣΤ4. Παρατηρήσεις στὸν «Χῶρο Λ»

Ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονισθεῖ, ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς οὐδέποτε ὑπῆρξε τμήμα τοῦ Καθολικοῦ, οὔτε δομικὸ οὔτε λειτουργικόν. Στὴν εἰκ. 49, παρατίθενται ναοὶ τύπου ὀκταγωνικοῦ, μὲ ἀξιοποιημένα καὶ λειτουργικῶς συνδεδεμένα τὰ Β.Α. διαμερίσματα. Ὅπως θὰ ἐξηγηθεῖ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ἀνεγερθεῖ τὸ Καθολικό, ὁ χῶρος αὐτὸς ὑπῆρχε ἤδη, τὸν σεβάστηκαν, διατήρησαν τὴν λειτουργία του καὶ ἀπλῶς τὸν ἐκάλυψαν μὲ τὸ Β.Α. ὑπερῶο τοῦ Καθολικοῦ.

Οἱ Θύρες «Θ» καὶ «Ζ-Η» ὁδηγοῦν σήμερα ἀπὸ τὴν Λιτὴ, πρὸς νότο, στὸ λεγόμενο

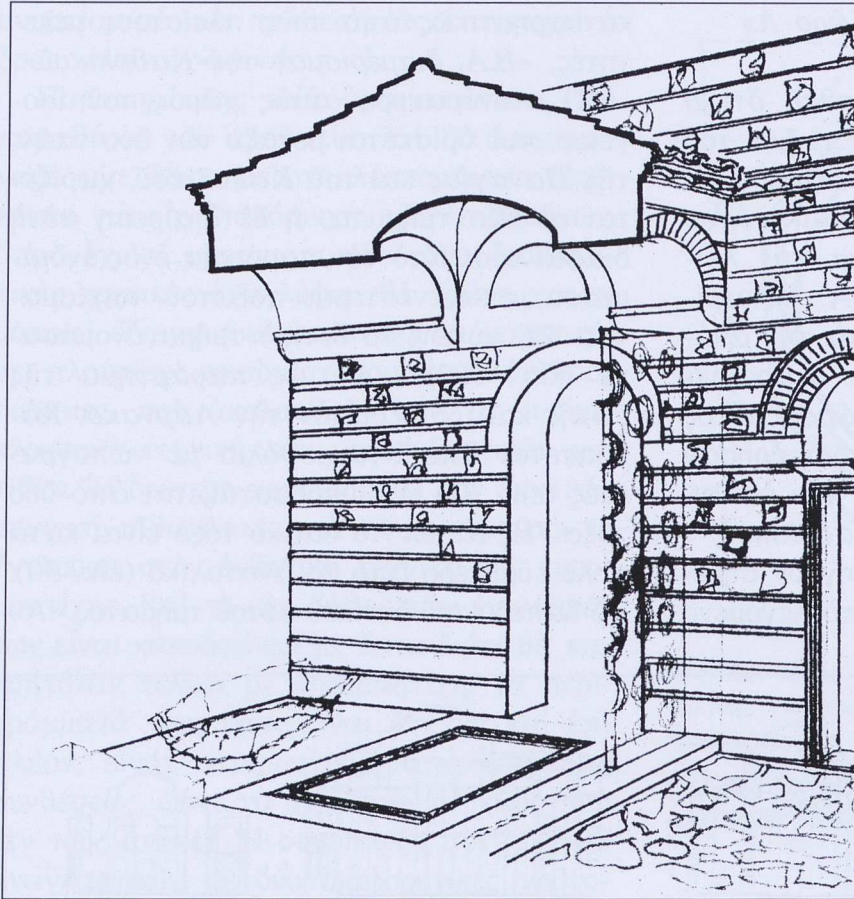
καταχρηστικῶς ἀπὸ τοὺς πλείστους μελετητές, «Β.Α. διαμέρισμα» τοῦ Καθολικοῦ.

Ὁ στενόμακρος αὐτὸς χῶρος τοῦ ἰσογείου, πού βρίσκεται μεταξύ τῶν δύο ναῶν, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Καθολικοῦ, χωρίζεται σὲ δύο τμήματα, ἡ δὲ διαίρεση αὐτὴ διαφαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς ἐνδιάμεσου μεταγενέστερου τοξωτοῦ τοιχίσματος. Ἐξ αὐτῶν, τὸ δυτικὸν τμήμα ὀνομάσαμε ἤδη «Χῶρο Λ», ὡς παράρτημα τῆς Λιτῆς καὶ ὡς περιέχον τὴν Λάρνακα. Καλύπτεται ἀπὸ σταυροθόλιο μὲ νωπογραφίες (εἰκ. 77) καὶ ὑποβαστάζεται ἀπὸ δύο τόξα. Ἐξ αὐτῶν τὸ δυτικὸν τόξον εἶναι κατὰ πολὺ εὐρύτερον ἀπὸ τὸ ἀνατολικόν (εἰκ. 50). Τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τμήματος «Λ»

Εἰκ. 49. Συγκριτικὸς πίνακας ναῶν 11ου αἰ., τοῦ λεγόμενου «ὀκταγωνικοῦ τύπου».

Fig. 49. Comparative plan of 11th C. churches of the so called «large dome type».

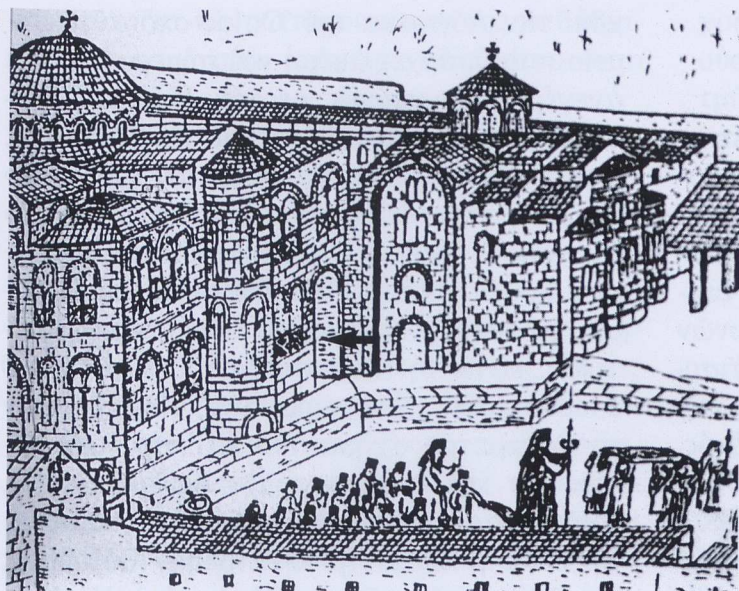

Είκ. 50. Ἄξωνομετρικὸ σχέδιο γιὰ τὸν «Χῶρο Λ», μετὸ ὑποθετικὸ διάφραγμα ποῦ θὰ ἔκλεινε τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ «Χῶρου Λ».

Fig. 50. Three dimensional sketch illustrating «Space Λ» and the hypothetical diagram, which would enclose the eastern wall of «Space Λ».

εἶναι στρωμένο μετὰ διακοσμητικὰ μάρμαρα (opus sectile) (εἰκ. 63), ὅμοια μετὰ ἐκεῖνα τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Καθολικοῦ. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Διαβατικοῦ «Δ» εἶναι πλακόστρωτο, διαστρωμένο μετὰ κοινὲς πλάκες καὶ κλίση πρὸς τὸν ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ Καθολικοῦ, ὅπου ὑπάρχει ὑψηλὸ τοξωτὸ θυραῖο ἄνοιγμα, σήμερον φραγμένο μετὰ πρόχειρη λιθοδομή στὸ κάτω μέρος καὶ μετὰ διάτρητο γύψινο διακοσμητικὸ διάφραγμα στὸ ἄνω τμήμα του (εἰκ. 79). Ὁ χῶρος καλύπτεται μετὰ σταυροθόλιο, ἐπιχρισμένο μετὰ ἀπλὸ ἀσβεστοκονίαμα, γεγονός ποῦ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν καλύφθηκε ποτὲ μετὰ νωπογραφίης⁴⁴. Τὸ σχέδιο τοῦ Κιεβίτου προσκυ-

νητὴ Βάρσκη τοῦ ἔτους 1745 (εἰκ. 51)⁴⁵, δείχνει τὴν παλαιὰ ἀνατολικὴ δίοδο τοῦ Διαβατικοῦ ἀνοικτὴ, γεγονός, τὸ ὅποιο συνδυαζόμενο καὶ μετὰ τὸ λίθινο κεκλιμένο πλακόστρωτο αὐτοῦ τοῦ χώρου, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα λειτουργοῦσε, ἐξ ἀρχῆς καὶ τουλάχιστον ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Βάρσκη, ὡς ἀνοικτὸς διάδρομος μετὰ τῶν δύο κτηρίων καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὴν κυκλοφορία πρὸς τὴν νοτιοανατολικὴ θύρα τῆς Λιτῆς⁴⁶. Ταῦτα κατὰ τὸ διάστημα ποῦ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κύρια εἴσοδος τῆς μονῆς ἢ ἀκόμη ὑπάρχουσα παλαιὰ ἀνατολικὴ πύλη. Καὶ τοῦτο, ὅχι μόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ Καθολικοῦ, ἀλλὰ καὶ παλαιότερα, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ ἀρχικοῦ

Εἰκ. 51. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῆς Μονῆς ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Ἔργο τοῦ Κιοβίτη περιηγητῆ καὶ μοναχοῦ Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκη, τοῦ ἔτους 1745. Παρατηρητέο τὸ τοιχισμένο ἄνοιγμα ποὺ παρουσιάζεται στὴν εἰκόνα 79.

Fig. 51. Pen-and-ink drawing illustrating the view of the monastery, as seen from the east. Work of the year 1745 by monk from Kiev, Basil Grigorovich Barskij. Note the walled door opening shown in the picture 79.

διδύμου Εὐκτήριου - Ἀγίας Βαρβάρας, μὲ τὸν στενὸ νάρθηκα.

Ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 1964, ἀφαιρέθηκαν οἱ πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας κεραίας τοῦ Καθολικοῦ, ποὺ εἶναι συγχρόνως ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ «Χώρου Λ». Τότε ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς προεκτείνει τὴν πρόσοψη τῆς Λιτῆς πρὸς νότον καὶ ὅτι εἶναι κτισμένος στὸ ἄνω μέρος μὲ τὴν ἴδια χαρακτηριστικὴ πλινθοπερίβλητη τοιχοδομία τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ ὅτι στὸ κάτω τμήμα φέρει ὑπολείμματα νωπογραφίας μὲ ἀπεικόνιση τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἡ ὁμοιότητα τῆς τοιχοδομίας καὶ ἡ χωρὶς ἄρμὸ προέκταση πρὸς νότο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ «Χώρος Λ» πρέπει νὰ κτίστηκε συγχρόνως μὲ τὴν Λιτῆ, κατὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ τὴν μετατροπὴ του στὸν ὑπάρχοντα σήμερα Ναὸ τῆς Παναγίας. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «Χώρου Λ», προσαρτημένου στὴν

Λιτῆ τῆς Παναγίας, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ Καθολικοῦ, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές. Ὁ Α. Grabar ἀναγνωρίζει ἓνα παρεκκλήσιο ἐπιτύμβιο καὶ μνημοσύνου⁴⁷, ὁ Δ. Πάλλας διαβλέπει ἓναν τοξωτὸ χῶρο (Bogenhalle)⁴⁸, ὁ Ε. Στίκας ἓνα νότιο «προστώων» τῆς Λιτῆς⁴⁹, ὁ δὲ Α. Ξυγόπουλος τὸν θεωρεῖ ὡς τμήμα ἑνὸς παρεκκλησίου ποὺ ἀνήκε στὸ ἀρχικὸ Εὐκτήριο⁵⁰.

Στὸ περὶ Λιτῆς κεφάλαιο (σελ. 63) ἀναφέραμε ἐπίσης ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος «ΕΚ», τῆς βόρειας κεραίας, στηρίχθηκε ἐπάνω σὲ ὑποκείμενον προϋπάρχοντα τοῖχο τῆς Κρύπτης (εἰκ. 42), διότι μόνον ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀπόκλιση «d». Ἐὰν αὐτὸς ὁ τοῖχος τῆς Κρύπτης ἦταν σύγχρονος μὲ τὸν ὑπερκείμενο «ΕΚ», δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀπόκλιση. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλοι οἱ τοῖχοι τῆς Κρύπτης εἶναι ἐνιαῖοι καὶ ἀδιάσπαστοι, συμπεραίνεται ὅτι εἶναι προγενέστεροι τοῦ ὑπερκείμενου τοῖχου, σύγχρονου τῆς Παναγίας, καὶ στὸ μόνο κτήριο ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν εἶναι τὸ Εὐκτήριο.

**ΣΤ5. Παρατηρήσεις στὰ Ὑπερῶ
τοῦ Καθολικοῦ**

Ἀνεφέρθη ἐπίσης (σελ. 53) ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* συνεχιζόταν αὐτούσιος πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ὅτι ἐπάνω του ἦρθε νὰ ἀκουμπήσει τὸ *Καθολικό*. Κατὰ τὶς ἐργασίες ὁμως τῶν ἐπισκευῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τοῦ ἔτους 1964, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπισημάνθησαν, στὸν ὄροφο, τρία στοιχεῖα σημαντικὰ (εἰκ. 28 σημ. Χ, 36α, β): ἀφ' ἑνός, ἐντελῶς ἀριστερὰ τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἓνα σπασμένο διάτονο (μπατικό) τοῦβλο δείχνει πὼς ἦταν τοποθετημένο γιὰ ἓναν τοῖχο, πὺθ θὰ ἦταν κάθετος πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τῆς Παναγίας· ἀφ' ἑτέρου, στὸ ἴδιο σημεῖο, οἱ πωρόλιθοι κάτω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία σταματοῦν ἐκεῖ καὶ δὲν συνεχίζονται πρὸς τὰ ἀριστερὰ (δυτικὰ)· τέλος, φαίνεται καθαρὰ στὸν τελευταῖο πωρόλιθο ἀριστερὰ ἓνα κατακόρυφο χάραγμα μὲ ὀξὺ ὄργανο. Μὲ μετρήσεις ἐλέγχεται ὅτι τὸ χάραγμα αὐτὸ συμπίπτει κατακορύφως μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ ὑφαψιδίου, στὸ ἰσόγειο (εἰκ. 36β). Μὲ τὸ χάραγμα λοιπὸν αὐτό, ὁ κτίστης σημάδεψε τὸ σημεῖο ὅπου θὰ ἐκάμπτετο ἡ ὀδοντωτὴ ὀπτοπλίνθινη ταινία, ἄρα καὶ ὁ τοῖχος πρὸς νότον, γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἀνατολικὴν κατάληξιν τοῦ «*Χώρου Λ*».

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς τελευταῖες σημαντικὲς παρατηρήσεις προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ἀνεγερθεῖ τὸ *Καθολικό*, ὁ «*Χῶρος Λ*» ὑπῆρχε ἤδη καὶ ἦταν καθαγιασμένος, ὅπως ἐπίσης ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς σχεδιάστηκε εἰδικῶς ὡς *Προσκυνητᾶριον τῆς Λειψανοθήκης τοῦ Ὁσίου*, κοινὸ γιὰ τοὺς τότε ὑπάρχοντες δύο ναοὺς, τὴν νέα *Παναγία* καὶ τὸ *Εὐκτήριον*, ὅτι προοριζόταν ἐξ ἀρχῆς τῆς κατασκευῆς του νὰ δε-

χθεῖ τὴν *Λάρνακα* τοῦ Ὁσίου στὸ αὐτὸ σημεῖο πὺθ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερα καὶ ὅτι ἀνεγέρθη συγχρόνως μὲ τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας* καὶ ὄχι συγχρόνως μὲ τὸ *Καθολικό*, ὅπως ὑπέθεσαν ὅσοι θεώρησαν τὸν «*Χῶρο Λ*» ὡς *Β.Α. παρεκκλήσιο τοῦ Καθολικοῦ*. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ «*Χώρου Λ*» ἐνδεχομένως θὰ ἔκλεινε μὲ ἓνα διάτρητο διάφραγμα φωτισμοῦ (εἰκ. 50). Ἔτσι, ὑποχρεωτικῶς, κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ *Καθολικοῦ* ἐσεβάστηκαν τὸν χῶρο αὐτό, διατήρησαν τὸ ἀσύμμετρο σχῆμα του καὶ τὴν λειτουργία του καὶ ἐκάλυψαν τὸν διάδρομο «*Δ*», ἀφήνοντας ἐλεύθερη τὴν παλαιὰ ἰσόγεια πρόσβαση πρὸς τὴν ἀνατολικὴν θύρα τῆς *Λιτῆς* τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας*. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ σταυροθόλια κατασκευάστηκε τὸ νέο *Β.Α. διαμέρισμα τοῦ ὑπερώου τοῦ Καθολικοῦ*, μὲ κανονικὲς ὀρθογωνικὲς διαστάσεις. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν ὁμως αὐτὸν τὸν ὀρθογωνισμό τῆς κατόψεως τοῦλάχιστον στὸ ὑπερῶο τοῦ *Καθολικοῦ*, κατεδάφισαν τὸν νότιο τοῖχο τῶν κατηχουμένων τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας* καὶ τὸν προώθησαν πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 36β).

Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τῶν «*Χώρων Λ*» καὶ «*Δ*» καὶ τοῦ ὑπεράνω αὐτῶν ὑπερώου, προκύπτει, νομίζομε, τὸ προφανὲς συμπέρασμα:

α) Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ἤδη ὁ «*Χῶρος Λ*» ὡς καθαγιασμένος, τὸν ὁποῖο ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ σεβαστεῖ τὸ νέο *Καθολικό*.

β) Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἀρχικὸ *Εὐκτήριον* στὴν θέσιν ἀκριβῶς πὺθ βρίσκεται καὶ τώρα, ὥστε νὰ φιλοξενεῖ τὴν *Λάρνακα* τοῦ Ὁσίου *Λουκά* στὴν βόρεια κεραία τῆς *Κρύπτης* του, καὶ αὐτὸ τὸ *Εὐκτήριον* ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς πυρῆνα, τὸ νέο *Καθολικό*, τότε

γ) δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος, τὸ κτήριον τοῦ *Καθολικοῦ* νὰ συμπιεσθεῖ πρὸς τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας*, καταστρέφοντας τὸν

νότιο τοίχο τῶν κατηγουμένων της καὶ δημιουργώντας, στὸ ἰσόγειο, τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα τῶν «Χώρων Λ» καὶ «Δ».

Κατὰ τὶς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας τῶν ἐτῶν 1955 καὶ ἐξῆς, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐργασιῶν, διενεργήθη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν στερέωση τῶν ψηφιδωτῶν καὶ καθαρισμὸς καὶ ἐκ νέου στερέωση τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ναοῦ. Στὶς δημοσιεύσεις τῶν ἀναστηλωτῶν δὲν ἀναφέρεται ὅτι ὁ νότιος τοίχος τοῦ Χώρου Λ παρουσιάζει, ἔστω καὶ σὲ τμῆμα του, πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία, ὅπως παρουσιάζει ὁ δυτικός⁵¹. Ἄρα ὁ «Χῶρος Λ» δὲν παρουσίαζε ἐλεύθερη πρόσοψη πρὸς νότον, τὸ δὲ δυτικὸ τόξο τοῦ «Χώρου Λ» εἶχε στηριχθεῖ πρὸς νότον σὲ ἕνα προϋπάρχοντα τοίχο. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὴ, διότι καταδεικνύει ὅτι ὁ νότιος τοίχος τοῦ «Χώρου Λ» ἀνάγεται, ἀκόμη καὶ σήμερα, σὲ ἕνα παλαιότερο κτήριο, μοιραίως στὸ *Εὐκτήριο*.

ΣΤ6. Παρατηρήσεις στὴν Κρύπτη τοῦ Καθολικοῦ

Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ, ὅπως καὶ προηγουμένως ἀνεφέρθη γιὰ τὸν δυτικὸ τοίχο τοῦ «Χώρου Λ», παρατηροῦμε ὅτι καὶ ὁ νότιος τοίχος του στηρίζεται σὲ κάποιον θεμέλιο καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοίχο τῆς σημερινῆς *Κρύπτης*, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τελευταία θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν «Χῶρο Λ» (εἰκ. 42, σημεία λ, λ') καὶ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ μιὰ ἀρχαιότερη κρύπτη.

Ἡ σημερινὴ *Κρύπτη*, σὲ σχέση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τοῦ Καθολικοῦ, προκαλεῖ τὴν δικαιολογημένη ἀπορία τοῦ ἐπισκέπτη, γιὰ τὸ *βατὸς χώρος* της (εἰκ. 52), πὺ ἐπισημαίνεται μὲ ἐλαφρὸ γκρίζο

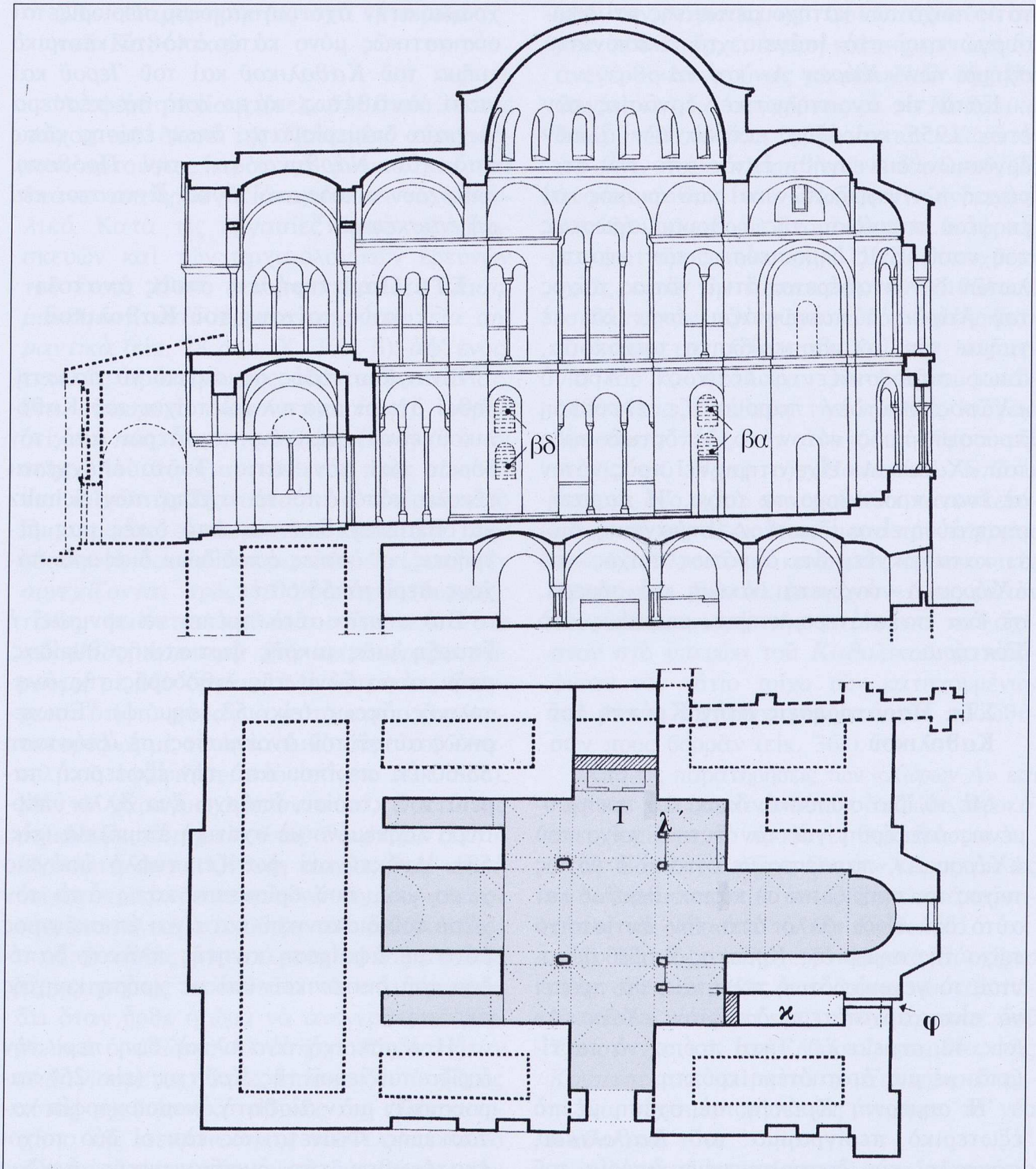
χρῶμα στὴν σχετικὴ κάτοψη, περιορίζεται οὐσιαστικῶς μόνο κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ Καθολικοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ καὶ γιὰ τὴν ἀντιθέτως, κάτω ἀπὸ τὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα, ὅπως ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸν *Νάρθηκα* καὶ τὴν *Πρόθεση*, ὑπάρχουν οἰκοδομικοὶ ὄγκοι ἄγνωστοι καὶ μὴ ἐπισκέψιμοι⁵².

ΣΤ7. Παρατηρήσεις στοὺς ἀνατολικούς τοίχους τοῦ Καθολικοῦ

Εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὸ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ ἀνατολικοὶ τοίχοι τοῦ Καθολικοῦ εἶναι ἐμφανῶς παχύτεροι ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο. Τοῦτο ἐλέγχεται εὐκόλα τόσο ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν Schultz καὶ Barnsley ὅσο καὶ ἀπὸ δικές μας μετρήσεις, οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν διαφορά πάχους περὶ τὰ 55-60 ἐκ.

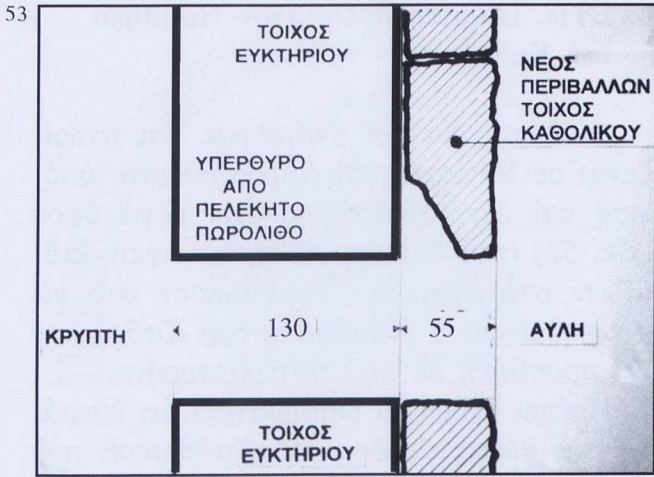
Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μικρῆς φωτιστικῆς θυρίδας, στὴν κάτω ζώνη τῆς λιθοδομῆς τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως (εἰκ. 52, σημ. φ). Ἐσωτερικῶς αὐτοῦ τοῦ ἀνοίγματος, σὲ ἀπόσταση 55-60 ἐκ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τοῦ κτηρίου, ὑπάρχει ἕνα ἄλλο ὑπερθυρο λαξευμένο μὲ σχετικὴ ἐπιμέλεια (εἰκ. 53). Ἀνήκει καὶ φωτίζει τυφλὸ ὑπόγειο χῶρο «κ», πὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ διακονικοῦ καὶ εἶναι ἐπισκέψιμος μόνο μὲ ἀφαίρεση κινητῆς πλάκας δαπέδου τοῦ διακονικοῦ καὶ μὲ χρῆση κινητῆς σκάλας.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἀνατολικὴ ὄψη περὶ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ τῆς *Κρύπτης* (εἰκ. 25) παρουσιάζει μιὰν αἰσθητὴ ἀνομοιομορφία κατασκευῆς. Φαίνεται ὡς ἐὰν οἱ δύο τοίχοι ἐκατέρωθεν τῆς ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδος ἔχουν προστεθεῖ γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀρχικὴ κατασκευή.

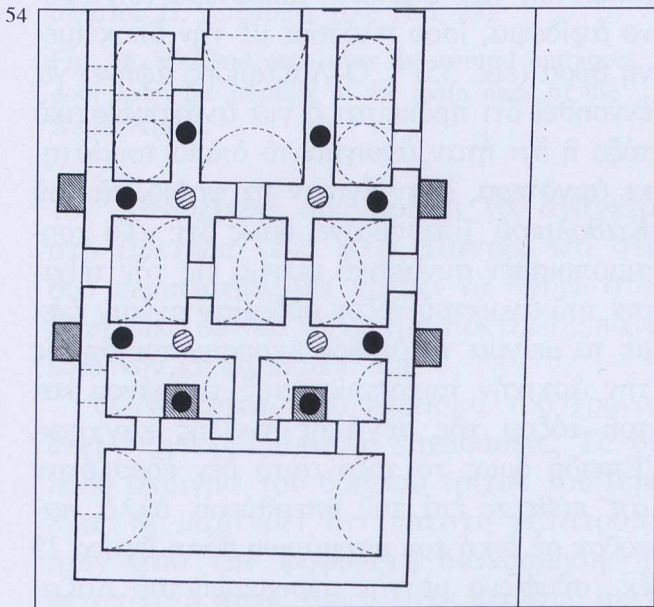
Εἰκ. 52. Κάτοψη τῆς Κρύπτης τοῦ Καθολικοῦ καὶ κατὰ μῆκος τομὴ.

Fig. 52. *Crypt of the Katholikon*. Ground plan and longitudinal section.

Εικ. 53. Σχέδιο φωτιστικού ανοίγματος, στον τοίχο της ανατολικής όψεως της Κρύπτης του Καθολικού.

Fig. 53. Katholikon, drawing of a small window opening, in the eastern wall of the Crypt.

Εικ. 54. Αναπαράσταση του μονώροφου Εύκτηριου, εν σχήματι σταυρού (Ε. Στίκας).

Fig. 54. Drawing representing a single-storey building for the Eukterion in the shape of a cross (after E. Stikas).

ΣΤ8. Ἡ πρόταση τοῦ Ε. Στίκα

Τὴν πρόταση, ὅτι ἡ σημερινὴ Κρύπτη συμπίπτει μὲ μιὰ ἀρχικὴ κρύπτη παλαιότερου ναοῦ, εἶχε ἤδη διατυπώσει ὁ Ε. Στίκας⁵³. Βασισζόμενος στὴν βαθὴ ἐπιφάνεια τῆς Κρύπτης, εἶχε προτείνει μιὰ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση ἑνὸς μονώροφου Εὐκτηρίου ἐν σχήματι σταυροῦ (εἰκ. 54), κατέληγε δὲ ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ κτήριο αὐτὸ εἶχε κατεδαφισθεῖ ἕως ἑνα ὀρισμένο ὕψος καὶ ὅτι περὶ αὐτὸν τὸν πυρήνα ἀναπτύχθηκε τὸ Καθολικό. Κατὰ τὸν Ε. Στίκα, λοιπόν, οἱ τοῖχοι τῆς σημερινῆς Κρύπτης εἶναι οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχικοῦ Εὐκτηρίου. Ὅπως θὰ ἀναλυθεῖ περαιτέρω, ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀποδεικνύεται ὀρθή. Οἱ προτάσεις τοῦ Στίκα δὲν ἔπεισαν, διότι δὲν στηρίχθηκαν σὲ κανένα δομικὸ καὶ ρυθμολογικὸ δεδομένο, ἡ δὲ ἀναπαράσταση ποὺ πρότεινε εἶναι φανταστικὴ, μὲ μοναδικὸ στοιχεῖο τὴν βαθὴ περιοχὴ τῆς Κρύπτης. Ἐν τούτοις, εἶναι δυνατὸν ἡ προσέγγιση αὐτὴ νὰ βασίζεται σὲ παρατηρήσεις τοῦ ἰδίου, τὶς ὁποῖες δὲν ὀλοκλήρωσε, ἴσως δὲ καὶ σὲ κάποια βαρύνουσα γνώμη τοῦ σοφοῦ Ὁρλάνδου⁵⁴, τὴν ὁποία, ἔστω καὶ τώρα, θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ τὴν ἐπιβραβεύσει!

ΣΤ9. Παρατηρήσεις στὸν κυρίως Ναὸ τοῦ Καθολικοῦ

Σχετικῶς μὲ τὸ ὑπάρχον Καθολικό, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν οἱ ἑξῆς παρατηρήσεις:

α. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ «Χώρου Λ» διακρίνεται ἕνα τοξωτὸ ἄνοιγμα φεγγίτου, σήμερα φραγμένο καὶ καλυμμένο ἀπὸ νωπογραφία (εἰκ. 81α, 52 σημ. βα). Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ὑπέγκειται τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μεταξὺ Καθολικοῦ

καὶ «Χώρου Λ» καὶ ἔχει τὸ ἴδιο εὖρος μὲ αὐτήν.

6. Ἐνα συμμετρικὸ παρόμοιο φραγμένο τοξωτὸ ἄνοιγμα (εἰκ. 81β) εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ Ν.Α. διαμερίσματος, τοῦ σημερινοῦ *Σκευοφυλακίου*. Τὸ Σκευοφυλάκιο γιὰ ἄγνωστους λόγους δὲν φέρει νωπογραφίες, ἀλλὰ εἶναι πρόχειρα σοβατισμένο.

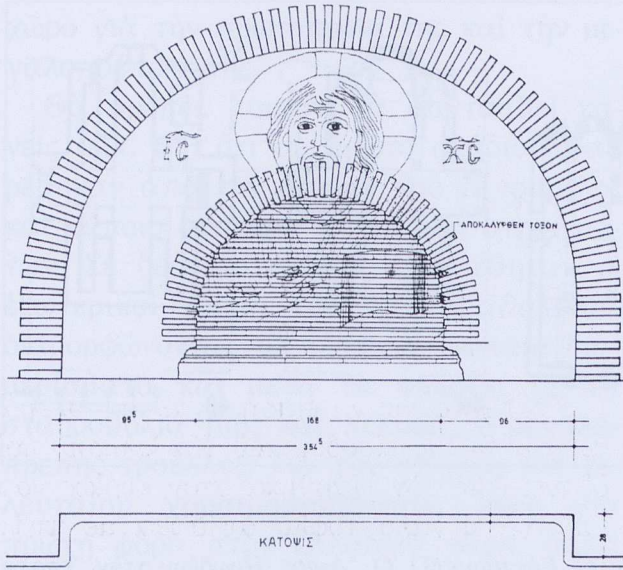
γ. Στὰ δύο *δυτικά Παρεκκλήσια τοῦ Καθολικοῦ* μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει, ἀντιστοιχῶς, στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ν.Δ. (εἰκ. 82α) καὶ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Β.Δ. παρεκκλησίου (εἰκ. 82β, 52 σημ. 6δ), συνεχεῖς ρωγμὲς στὴν νωπογραφία, ποὺ ἰχνογραφοῦν σαφῶς *ζεύγη ἀλληλο-ὑπερκειμένων ἀνοιγμάτων*. Τὰ ἴχνη τῶν τεσσάρων αὐτῶν ἀνοιγμάτων ἐμφανίζονται μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν νωπογραφιῶν καὶ ἀποκρύπτονται στὴν ἄλλη πλευρὰ, λόγω τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ *Καθολικοῦ*.

Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν ἀνοιγμάτων στοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ σκιαγραφεῖ ἕναν τύπο ναοῦ ὅπου ἀνοίγματα εὐρίσκονται, κατὰ τρόπο συμμετρικό, στὰ τέσσερα ἄκρα τῶν κατὰ μῆκος τοίχων. Αὐτὴ ἡ διάταξη ὅμως δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θυμίσει μία ἀντίστοιχη, ὅχι ἀσυνήθη, διάταξη ἀνοιγμάτων στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν σταυροειδῶν ναῶν γενικῶς. Ἔτσι, θὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα, μήπως οἱ φέροντες ἀνοίγματα κατὰ μῆκος τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ *Καθολικοῦ* δὲν ἀποτελοῦν μιὰ *περίπτωση - ἐξαίρεση τύπου ὀκταγωνικοῦ ναοῦ*, ἀλλὰ μήπως ἀπλούστατα ἀνήκουν σὲ ἕναν *παλαιότερο ναό*, ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἕναν τύπο τῶν σταυροειδῶν.

ΣΤ10. Παρατηρήσεις στὸν *Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ*

Δύο στοιχεῖα τοῦ *Νάρθηκα*, ὅτι στηρίζεται σὲ ἄγνωστο καὶ ἀπροσπέλαστο ὑπόγειο καὶ ὅτι στὸ ἰσόγειο ἔχει μέγα ὕψος (εἰκ. 52) (ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη βαθμίδων στὰ ὑπερῶα), συμβάλλουν στὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὁ *Νάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ* ὡς *προσθήκη σὲ παλαιότερο πυρῆνα*.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ *Καθολικοῦ*, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν *Νάρθηκα* στὸν κυρίως ναό, ὑπάρχει μεγάλο τυφλὸ ἀψίδωμα μὲ ψηφιδωτὴ παράσταση τοῦ Χριστοῦ-διδασκάλου. Ὁ ἀείμνηστος Παῦλος Λαζαρίδης τὸ 1972, κατὰ τὴν διάρκεια στερεωτικῆς ἐργασίας τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἀπεκάλυψε μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ψηφίδων, μικρότερο τοιχισμένο ἀψίδωμα, ἴσου πλάτους μὲ τὴν ὑποκείμενη θύρα (εἰκ. 55)⁵⁵. Ὁ Λαζαρίδης ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι πρόκειται ἢ γιὰ ἀνακουφιστικὸ τόξο ἢ ὅτι ἦταν ἄνοιγμα τὸ ὁποῖο τοιχίστηκε ἀργότερα, ὅταν ἔγιναν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ *Καθολικοῦ*. Ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι: «Τὸ χρησιμοποιηθὲν συνδετικὸ μείγμα εἰς τὴν τεύχισιν τοῦ ἀνοικτοῦ τόξου οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸ μείγμα τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίηθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τοιχοποιίαν τοῦ τυμπάνου καὶ τοῦ τόξου τῆς μεγάλης τυφλῆς κόγχης». Ἐπειδὴ ὅμως τὸ τόξο αὐτὸ δὲν ἐδραζόταν ἀπ' *εὐθείας* ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου, ἀλλὰ πατοῦσε σὲ δική του μαρμαρίνη βάση ὕψους 25 ἐκ., σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Λαζαρίδη, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ἢ ὅτι ἦταν ἀβαθὲς ἀψίδωμα, ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου παλαιότερου κτηρίου (Εὐκτήριον) ἢ ἔφερε *διάτρητο γύψινο διακοσμητικὸ διάφραγμα*, ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τὸ ἀρχικό, τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως

Είκ. 55. Τοιχισμένο άψίδωμα, υπερκείμενο τής κεντρικής θύρας εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό του Καθολικού (σκαρίφημα του άειμνήστου Π. Λαζαρίδη, από Α.Δ. 28).

Fig. 55. Blocked arch over the central entrance-door from the narthex to the main naos of the *Katholikon*.

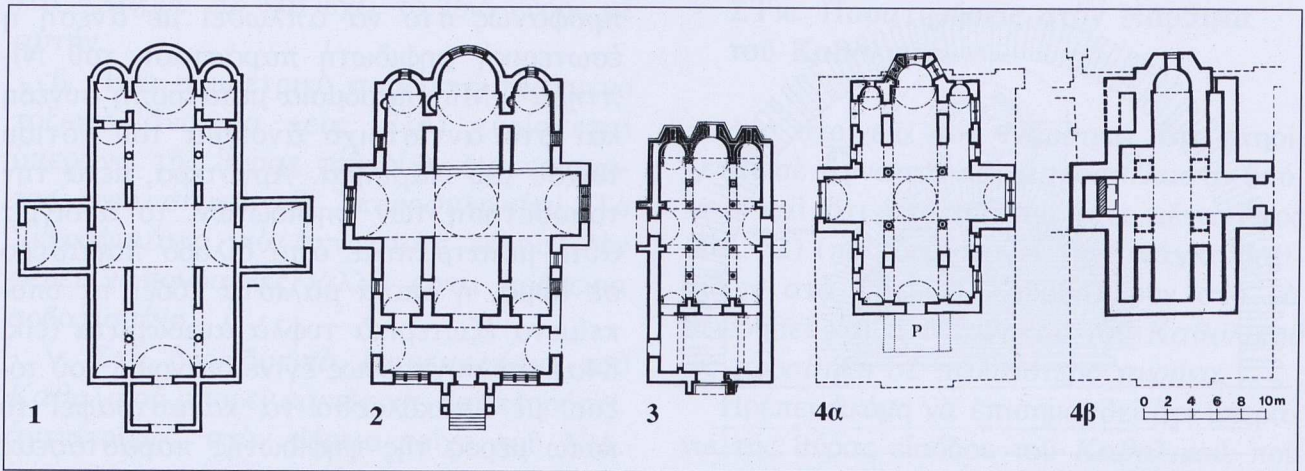
του Καθολικού, πού πρέπει να ανάγεται στο Εύκτήριο (είκ. 80α). Πάντως και στις δύο περιπτώσεις θα πρέπει να άνηκε στον έξωτερικό δυτικό τοίχο του Εύκτηρίου πάνω από την κύρια είσοδό του.

Ο Νάρθηκας στο πέρασμα του χρόνου έχει υποστεί διάφορες επεμβάσεις. Το δίλοβο άνοιγμα του βόρειου τοίχου του (είκ. 83α, β) μαρτυρεί ότι υπέστη μετατροπή πριν από την ψηφιδωτή διακόσμηση. Η μετατροπή αυτή, όπως είναι φανερό, συνίσταται στο ότι καταργήθηκαν τα δύο τόξα του δίλοβου ανοίγματος και πληρώθηκαν με όριζόντιες στρώσεις πλίνθων από το ύψος του επιθήματος και άνω, μαζί και το τύμπανο. Η άλλαγή αυτή άποσκοπούσε

προφανώς στο να άπλωθει με άνεση ή έσωτερική ψηφιδωτή παράσταση του Νιπτήρα⁵⁶. Μία παρόμοια μετατροπή συνέβη και στο αντίστοιχο άνοιγμα του νότιου τοίχου του Νάρθηκα. Άργότερα, μετά την τοποθέτηση των ψηφιδωτών, το άνοιγμα αυτό μετατράπηκε από δίλοβο παράθυρο σε θύρα, ή όποια μάλιστα κόβει τα υπεκείμενα έξωτερικά τυφλά άψιδώματα (είκ. 84α) και συγχρόνως έγινε διάνοιξη του τόξου, με έπακόλουθο να καταστραφεί το κάτω μέρος τής ψηφιδωτής παραστάσεως τής Ψηλαφήσεως του Θωμά⁵⁷.

ΣΤ11. Ύποθέσεις περί Εύκτηρίου

Οί παρατηρήσεις σχετικώς με το Καθολικό, σε συνδυασμό με εκείνες για την Κρύπτη και τον Νάρθηκα, μάς οδηγούν να υποθέσωμε ότι οί τοίχοι μιās προγενέστερης διάρροφης έκκλησίας έχουν χρησιμοποιηθεί ως τοίχοι (τής βατής περιοχής) τής σημερινής Κρύπτης, του κυρίως Ναού και του Ίεροϋ του Καθολικού, και ότι σε δεύτερη φάση, ό πυρήνας αυτός διευρύνθηκε με περιβάλλουσες νέες κατασκευές, ώστε να ολοκληρωθεί στο σημερινό Καθολικό. Αυτή ή άρχική έκκλησία-φάντασμα, την όποια οί παρουσιαζόμενες ένδείξεις αρχίζουν να κάνουν πιό χειροπιαστή, πρέπει να είναι το Εύκτήριον εν σχήματι σταυρού που αναφέρεται στον ΒΙΟ. Συμφώνως με τα δεδομένα του ΒΙΟΥ και την εξέταση των τοίχων τής Κρύπτης και του Καθολικού, το Εύκτήριο θα ήταν τύπου ελεύθερου σταυρού και ως Εύκτήριο, δηλαδή Μαρτύριο, θα ήταν διώροφο⁵⁸. Ο τύπος του ελεύθερου σταυρού δέν ήταν άγνωστος την εποχή εκείνη στον Έλλαδικό χώρο και μάλιστα στην άμεση γειτονία του Όσίου Λουκά, γεωγραφική και

Εἰκ. 56. Συγκριτικὸ διάγραμμα τῶν συγγενῶν ναῶν πρὸς τὸ *Εὐκτήριον* (1) Ὁ Ἅγιος Ἡρωδίων στὴν Ὑπάτη (6ος αἰ., Δ. Πάλλας) (2)- Ναὸς τῆς *Σκριποῦς* (873 Μ. Σωτηρίου) (3)- Ὁ ναὸς τῆς *Παναγίας Ἐλεούσας* στὴν Σουβάλα τῆς Φωκίδας (7ος αἰ., Χ. Μπάρλα, 11ος-12ος αἰ., Χ. Μπούρας) (4α) *Εὐκτήριον Ὁσίου Λουκά* (966) (4β) - *Κρύπτη τοῦ Εὐκτηρίου*. Τὰ σχέδια 4α, 4β δὲν ἀποτελοῦν ἀναπαράσταση τοῦ *Εὐκτηρίου*, ἀλλὰ ἔνδειξη πιθανῶν διατάξεων.

Fig. 56. Comparative plan of churches similar to the *Eukterion*: (1) *Hagios Hierodion* at the town of *Hipati* (date to the 6th c., according to D. Pallas) (2) Church of *Skripou* (873, A.D., M. Sotiriou) (3) Church of *Panaghia Eleousa*, at *Souvala*, in *Fokis* (dated to the 7th c. according to Ch. Barla or to the 11th-12th c., according to Ch. Bouras) (4a) *Eukterion of Hosios Loukas* (966 AD). (4b) *Eukterion of Hosios Loukas*, at crypt level. The drawings 4a and 4b do not produce a reconstruction of the *Eukterion*, but only a propable initial layout.

χρονολογική. Ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπως ὁ Ἅγιος Ἡρωδίων στὴν Ὑπάτη⁵⁹, ἢ ἡ Παναγία τῆς *Σκριποῦς*⁶⁰, μὲ ἐσωτερικούς κατὰ μῆκος τοίχους ἢ ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς *Σουβάλας*⁶¹, μὲ συνδυασμὸ κατὰ μῆκος τοίχων καὶ τετρακιονίου πὺ ὑποβάσταζε τὸν τροῦλλο (εἰκ. 56).

ΣΤ12. Μετάβαση ἀπὸ τὸ *Εὐκτήριον* στὸ *Καθολικό*

Ὅπως ἀναφέρθηκε, τὸ σημερινὸ *Καθολικό* εἶναι πλέον φανερὸ ὅτι προέκυψε ἀπὸ τὴν μεγέθυνση τοῦ ἀρχικοῦ *Εὐκτηρίου*, μὲ προσθήκες καθ' ὅλην του τὴν περίμετρο

καὶ καθ' ὕψος. Ἀντιμετωπίζεται λοιπὸν πάλι μιὰ περίπτωση διευρύνσεως ἑνὸς παλαιότερου ναοῦ, παρόμοια μὲ ἐκείνη τῆς μετατροπῆς τῆς Ἁγίας *Βαρβάρας* στὸν σημερινὸ *Ναὸ τῆς Παναγίας*. Τώρα, ὅμως, παρουσιάζεται μιὰ πολὺ πιὸ οὐσιώδης μετατροπή, ἢ ὁποία συνίσταται στὴν μετάβαση ἀπὸ ἕναν ναὸ ἐλεύθερου σταυροῦ, μετρίου μεγέθους καὶ σχετικῶς χαμηλοῦ, σὲ ἕναν ἄλλον εὐρύχωρο, ὑψηλὸ καὶ μεγαλοπρεπῆ, διπλάσιο σὲ ἔκταση καὶ τετραπλάσιο σὲ ὄγκο. Μάλιστα, προβάλλει ἡ ἐφαρμογὴ νέων μεθόδων θολοδομίας καὶ ἀντιστηρίξεως τῶν θόλων, πὺ ὀδηγοῦν σὲ νέα ρυθμολογία, πρωτόγνωρη στὸν ἑλλαδικὸ

χώρο για την πρωτοπορία της και την μεγαλοπρέπειά της.

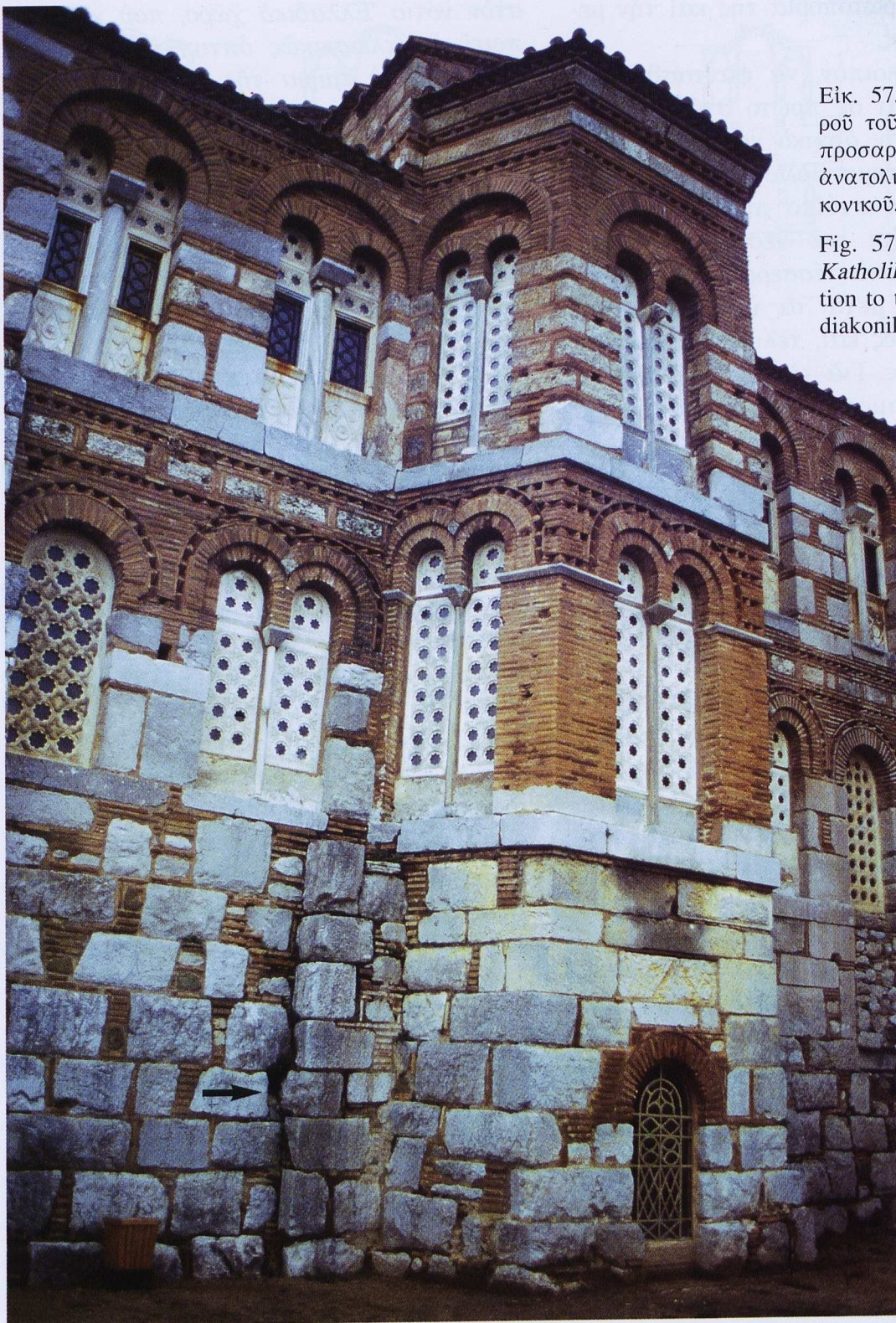
Θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ φαντασθεῖ κανεῖς (εἰκ. 61) ὅτι σὲ πρῶτο στάδιο ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ ὁ τροῦλλος καὶ κάποιο σύστημα θόλων καὶ στηριγμάτων. Σὲ δεύτερο στάδιο προστέθηκαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ νέου *Καθολικοῦ*, διαμορφώνοντας τὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα καὶ μετὰ τὰ ὑπερῶα μὲ τὰ σταυροθόλιά τους καὶ, τελικῶς, ὁ μεγαλοπρεπῆς τροῦλλος. Γιὰ τὴν στήριξη τοῦ τελευταίου χρησιμοποιήθηκαν, ἴσως γιὰ πρώτη φορά στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐν γένει βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, *ἡμιχώνια*, πὸν μεταφέρουν τὰ βάρη τοῦ τροῦλλου σὲ ὀκτῶ στηρίγματα.

ΣΤ13. Παρατηρήσεις στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ *Καθολικοῦ*

Ἐπιβεβαίωση τοῦ *ἀγκαλιάσματος* τοῦ *Εὐκτηρίου* ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ *Καθολικοῦ* προσφέρεται ἀπὸ παρατηρήσεις στοὺς τοίχους τοῦ Ἱεροῦ. Παρατηρώντας προσεκτικὰ τὴν θαυμάσια ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ *Καθολικοῦ* (εἰκ. 25, 57), διαπιστώνομε ὅτι στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς κατώτατης στάθμης (κρύπτῆς) ἔχομε ἓνα πολὺ ἀδρὸ χτίσιμο ἀπὸ μεγάλους πρισματικούς ὀγκολίθους. Αὐτοὶ οἱ ὀγκόλιθοι δείχνουν ὅμως ἀσυνεπῆ συναρμογὴ ἐκατέρωθεν τῆς ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ, ὡς ἐὰν εἶχαν προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, σὲ προϋπάρχουσα ὅμοια κατασκευή. Ἐπὶ πλεόν, στὴν στάθμη τοῦ κυρίως ὀρόφου, θὰ παρατηρήσωμε ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ Ἱεροῦ εἶναι χτισμένοι μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ μὲ *ἀποκλειστικὴ* *χρῆση ὀπτοπλίνθων*. *Εἶναι τὸ μόνον ἐκκλησιαστικὸ μνημεῖο,*

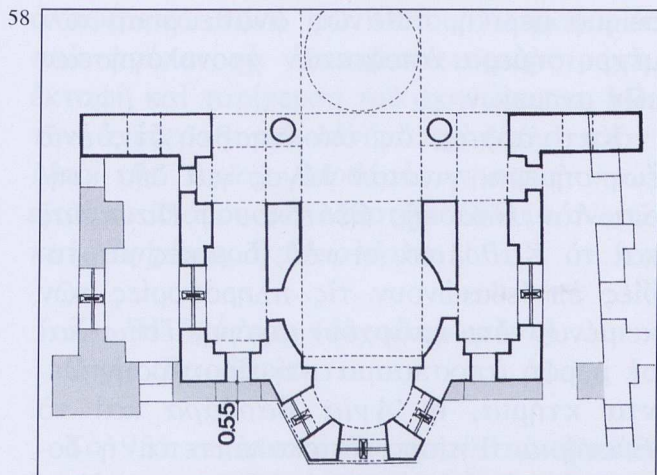
στὸν νότιο Ἑλλαδικὸ χῶρο, πὸν χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς ὀπτοπλίνθους, ἔστω καὶ μόνον σὲ τμῆμα τῆς κατασκευῆς του. Ἀντιθέτως, τὰ πλεῖστα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρησιμοποιοῦν κυρίως ὀπτοπλίνθους.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει κατ' εὐθείαν στὴν δωρεὰ τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ στὴν ἀποστολὴ ἀρχιτεκτόνων ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα: *Διὰ νὰ κτίσουν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὀσίου ναὸν περικαλλῆ*⁶². Θὰ πρέπει λοιπόν ἢ πλινθόκτιστη αὐτὴ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ νὰ ἀνήκει σὲ προγενέστερο κτήριο, δηλαδὴ στὸ κτήριο πὸν ὁ μὲν ΒΙΟΣ ὀνομάζει *Εὐκτήριον*, τὰ δὲ Ὑπομνήματα, *ναὸν περικαλλῆ*, καὶ τὸν ἀναφέρουν ὡς δωρεὰ τοῦ Ρωμανοῦ Β'. Ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ καθολικοῦ, μὲ τὴν ἡμιεξαγωνικὴ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 57, 58) μᾶς ὀδηγεῖ σὲ δύο πολὺ σημαντικὲς ἐπισημάνσεις. Πρῶτον μὲν, ὅτι τὰ κομψότατα δίλοβα ἀνοίγματα τῆς μεσαίας στάθμης δὲν εὐρίσκονται *στὸν ἄξονα συμμετρίας* τοῦ πλάγιου αὐτοῦ τοίχου, δεύτερον δέ, ὅτι ἡ προσαρμογὴ τῶν δύο πλινθοδομῶν, ἐκείνης τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐκείνης τῶν παραβημάτων, δὲν εἶναι προῖον σύγχρονου χτισίματος, μὲ *κάλληλη ἐμπλοκὴ τῶν πλίνθων πρὸς ἀλλήλους*. Εἶναι φανερὸ ὅτι μία *νέα κατασκευὴ μὲ διαφορετικὴ ὀργάνωση δόμων* ἦρθε νὰ καλύψει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῶν παραβημάτων τοῦ *Εὐκτηρίου* καὶ νὰ ἐξαφανίσει τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ πλάγιου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν βάση τοῦ τελευταίου, ἕως τὸ ἄνω μέρος. Ἐξ ἄλλου, ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ τὸ ὑπερβολικὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (περίπου 1,75 μ.). Στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 58 φαίνεται ὅτι, ἐὰν ἀφαιρέσωμε τὸ

Εικ. 57. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ ἡ προσαρμογή της στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ διακονικοῦ.

Fig. 57. The apse of the *Katholikon* and the adaptation to the east wall of the diakonikon.

Εικ. 58. Σκαρίφημα τῶν ἀνατολικῶν τοίχων τοῦ Καθολικοῦ.

Fig. 58. Sketch of the eastern walls of the Katholikon.

πάχος τῶν 55 περίπου ἐκ. τοῦ νέου τοίχου τοῦ Καθολικοῦ, τὸ ὁποῖο μετρήθηκε στὴν φωτιστικὴ θυρίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Κρύπτης (εἰκ. 53 καὶ 57, βέλος) τότε τὰ δίλοβα ἀνοίγματα τῶν νοτίων καὶ βορείων πλευρῶν τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦταν τοποθετημένα ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τῶν ἀντίστοιχων τοίχων.

Στὴν ἀνώτατη στάθμη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, παρατηροῦμε ὅτι χρησιμοποιεῖται ἓνα ἄλλο εἶδος τοιχοδομίας. Εἶναι μεικτὴ, μὲ χρῆση ὀπτοπλίνθων καὶ ὀρθογωνισμένων πελεκητῶν λίθων. Ἐπειδὴ ὁ ἀρχιτέκτων δὲν ἤθελε νὰ χτίσει χωρὶς λαμπά, δηλαδὴ σταθμό, ἀναγκάσθηκε νὰ δημιουργήσει ἓναν στενὸ λαμπά, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται δέσιμο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῶν παραβημάτων, ὑποχρεώνοντάς τον νὰ τοποθετήσῃ τὸν μεσαῖο κιονίσκο σὲ ἔκκεντρη κατακόρυφη θέση, σὲ σχέση μὲ τὸ ἴσου πλάτους ὑποκείμενο δίλοβο ἀνοίγμα.

Ἔτσι ἀπὸ τὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπολείμματα τοῦ *Εὐκτηρίου* ὑφίστανται ἀκόμη ἕως τὸν πρῶτο ὄροφο, ἐνῶ ὁ δεῦτερος ἀνήκει στὴν ἐπιχείρησι κατασκευῆς τοῦ Καθολικοῦ καὶ περίπτωξίς τοῦ *Εὐκτηρίου*. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἐνιαίου σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν ἀνέγερσι τοῦ Καθολικοῦ, αὐτὲς οἱ σοβαρὲς δομικὲς παρεκτροπὲς δὲν θὰ εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ.

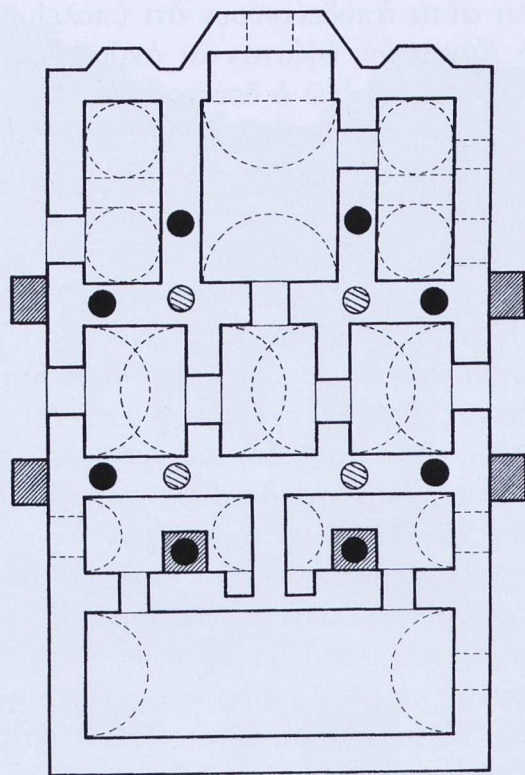
Ἡ περίπτωξι τοῦ *Εὐκτηρίου* ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ Καθολικοῦ μαρτυρεῖται, ἐπίσης, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν διαφορὰ τῆς τοιχοδομίας ἀλλὰ, πολὺ ἐμφανῶς, ἀπὸ τὴν διαφορὰ μεταξὺ κιονίσκων τῶν δίλοβων παραθύρων ὅλων τῶν νέων ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ σὲ σχέση μὲ ἐκείνους τῆς *ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ*. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι ἐμφανὴς σὲ ὅλους τοὺς νέους τοίχους τοῦ ναοῦ, νότιο, δυτικὸ, βόρειο καὶ ἀνατολικὸ μὲ τὴν χρησιμοποίησι ὁμοίων ἰωνικῶν κιόνων, πιθανώτατα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, σὲ δευτέρη χρῆσι, στὰ πλεῖστα δίλοβα ἀνοίγματα τῶν τεσσάρων ὄψεων (εἰκ. 25, 66).

ΣΤ14. Ὁ Ναὸς τῆς Ἀντίκυρας

Μία παρόμοια ἐπιχείρησι, δηλαδὴ ἡ μετατροπὴ ἐνὸς κοινοῦ σταυροειδοῦς τετρακιονίου σὲ ναὸ μὲ εὐρὺ ὀκταστήρικτο τροῦλλο, φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἐφαρμόσθηκε, λίγο ἀργότερα, στὴν ἄμεση γειτονία τοῦ Ὁσίου Λουκά, στὸν ὀκταγωνικοῦ τύπου *Ναὸ τῆς Ἀντίκυρας* (εἰκ. 59)⁶³.

Ζ. Νέες προτάσεις χρονολογήσεων

Οἱ δομικὲς παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν ἤδη ἐκτεθεῖ, συνδυαζόμενες μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἱστορικὰ κείμενα, δύνανται νὰ ὀδηγήσουν

Εἰκ. 59. Σχέδιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντίκυρας, ὅπου ἓνας τετρακίονιος μεταλλάχθηκε σὲ ναὸ ἐνιαίου ἐσωτερικοῦ χώρου, μὲ εὐρὸ τροῦλλο, ὀκταστήρικτο (ὁ λεγόμενος ὀκταγωνικὸς τύπος). Μὲ μαῦρο, ἡ θέση τῶν κίωνων τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ, στὸν ἄνω ὄροφο. Μὲ διαγράμμιση, ἡ θέση τῶν κίωνων τοῦ τετρακιονίου.

Fig. 59. Plan of the church at Antikyra. A four columned church has been transformed into a church of a uniform uninterrupted interior space, covered with a large dome, resting on eight supports (the so called octagonal type). In black colour, the place of the columns of the octagonal church in the upper level. With multiple lines, the columns of the four columned church.

σὲ μιὰ μερική, πιθανῶς, ἀναθεώρηση τῶν μέχρι σήμερα ἀποδεκτῶν χρονολογήσεων τῶν μνημείων.

Κατ' ἀρχάς, ἄς ὑπομνησθεῖ ὅτι, ἐνῶ ἕως σήμερα, γινόταν λόγος γιὰ δύο κτήρια, τὸν *Ναὸ τῆς Θεοτόκου ἢ Παναγίας* καὶ τὸ *Καθολικό*, οἱ νέες δομικὲς μαρτυρίες ἐπιβεβαιώνουν τὶς πληροφορίες τῶν κειμένων ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη, ἔστω καὶ σὲ μορφή ἀποσπασματική, δύο προηγηθέντα κτήρια, ἡ Ἁγία *Βαρβάρα* καὶ τὸ *Εὐκτήριο*. Ἐπίσης, ἀποκαλύπτεται ἡ δομικὴ σειρὰ διαδοχῆς, ἡ ὁποία, μοιραίως, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπηρεάζει καὶ τὴν ἀντίστοιχη χρονολόγηση.

Ἡ σειρὰ τῶν κατασκευῶν ἔχει ὡς ἐξῆς: (εἰκ. 37A, B, Γ, Δ, E).

Z1. Ἡ πρώτη Ἁγία Βαρβάρα

Τὸ ἔτος 946 (εἰκ. 37A), ὁ Ὅσιος μὲ ἀρωγὴ τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτη, ἀνεγείρει, δίπλα στὸ *Κελλίον* του, τὸν *Ναὸ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας*⁶⁴, στὴν θέση ὅπου σήμερα ὀρθώνεται ὁ *Ναὸς τῆς Θεοτόκου ἢ Παναγίας*. Ἡ θέση *Κελλίου* καὶ *Ναοῦ* ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Ὁ *Ναὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας*, δομικῶς τελειωμένος, θὰ χρησίμευε ὡς πρῶτο *Κυριακὸ* τῆς περὶ τὸν Ὅσιο ἀδελφότητος.

Z2. Ἡ διαμόρφωση τοῦ Τάφου σὲ Μνήμα

Τὸ 953 πεθαίνει ὁ Ὅσιος καὶ ἐνταφιάζεται μέσα στὸ *Κελλίον* του, κατὰ τὴν ἐπιθυμία του⁶⁵ (εἰκ. 37A). Ἐξῆς μῆνες μετὰ, τὸ *Κελλίον-Τάφος* διαμορφώνεται σὲ ἐπιβλητικὸ Μνήμα μὲ μαρμαρόπλακες καὶ κιγκλίδες⁶⁶. Κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τελευταίου

ἀναφέρεται *θήκη* τοῦ Ὁσίου, πληροφορία πὸν πρέπει νὰ ἐπισημαίνει μιὰ πρώτη ἐκταφὴ καὶ ταρίχευση τοῦ σκηνώματος. Μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ Μνήματος δίπλα στὸν *Ναὸ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας* πραγματοποιεῖται τὸ ἰδιάζον γιὰ *Μαρτύρια δίδυμο Ναοῦ καὶ Μνήματος ἢ Μαρτύριον*.

Ζ3. Ἡ δευτέρα (ὀλοκληρωμένη) Ἁγία Βαρβάρα

Τὸ 955 οἱ πιστοὶ φοιτηταὶ τοῦ Ὁσίου διανίστανται, ξεκινοῦν νὰ ὀλοκληρώσουν μὲ διακόσμηση τὸν *Ναὸ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας*⁶⁷, ἔργο τὸ ὁποῖο σπουδῆ τελειοῦσι, ἔκφραση πού, ὅπως ἐλέχθη (ἀνωτ. σημ. 24), σημαίνει ὄχι βιαστικὸ ἀποτελείωμα ἀλλὰ τελειοποίηση, ὠραιοποίηση, μὲ ζῆλον, καὶ ἐννοεῖ ἐπίσης ἔκταση χρόνου, ἴσως μερικὰ χρόνια, καὶ ὑψηλὴ ποιότητα. (εἰκ. 37B, «AB₂»). Ἴχνη τῆς ζωγραφικῆς βεβαίως δὲν ἀνευρίσκονται, πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ ὑψηλῆς ποιότητας γλυπτὰ τῆς δευτέρης Ἁγίας Βαρβάρας εἶναι λογικὸ νὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ *Ναὸ τῆς Παναγίας*.

Ζ4. Τὸ Εὐκτήριον

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ κατοχὴ (961), ὅπως μᾶς διηγοῦνται ἡ *Περίληψις Ἐπιστατικῆ* καὶ ἄλλα Ἐπομνήματα, ὁ Ρωμανὸς Β' (959-963), γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ ἐγγονὸς τοῦ Λέοντα Σοφοῦ, εὐγνώμων πρὸς τὸν Ὁσιο γιὰ τὴν σχετικὴ προφητεία του⁶⁸, στέλλει χρήματα καὶ προσωπικό, γιὰ νὰ χτίσουν εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγίου... ναὸν περικαλλῆ (εἰκ.

37B). Ἡ διήγηση ἀρχίζει μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ὁσίου γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Β', τὸ 961, ἡ ὁποία προφητεία διατυπώθηκε εἴκοσι χρόνια ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸ γεγονός. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τότε δὲν βασίλευε ὁ Ρωμανὸς Β' ἀλλὰ ὁ Ρωμανὸς Α', ὁ Λεκαπηνός. Κατὰ τὶς ἴδιες διηγήσεις, ὁ περικαλλὴς ναὸς ἀποπερατώθηκε τὸ ἔτος 6474=966, δηλαδὴ περίπου σὲ μία πενταετία (961-966)⁶⁹. Τὶς ἀναφορὰς τῶν ὑπομνημάτων ἐπιβεβαιώνει ὁ ΒΙΟΣ, καταγράφοντας ὅτι: τὸν τάφον εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιοῦσι⁷⁰. Μὲ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ *Εὐκτηρίου* διαμορφώνεται ὀριστικὰ τὸ προσκυνηματικὸ δίδυμο Ἁγία Βαρβάρα - *Εὐκτήριον*. Τὸ νέο κτήριο, ὡς μάρτυριον, πρέπει νὰ ἦταν, καὶ πράγματι ἦταν, διώροφο - τέμενος τὸ ἀναφέρει ὁ ΒΙΟΣ τρεῖς φορές⁷¹ - καὶ νὰ φιλοξενοῦσε τὸν *Τάφο*⁷² στὴν κρύπτη του καὶ τὸ *Λεῖψανο*, γιὰ προσκύνηση, στὸν ἐν ὀρόφῳ ναό. Ἡ ὀργανωμένη αὐτὴ διάταξη μαρτυρεῖται στὸν ΒΙΟ, ὅπου ὑπάρχουν ἐπανειλημμένες ἀναφορὰς ὅτι ὑπῆρχε μέσα στὸν ναὸ *λάρνακα* (τρεῖς φορές)⁷³, *σορὸς* (ἔξι φορές)⁷⁴ *θήκη* (τέσσερις φορές)⁷⁵. Εἶναι λογικὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ ἡ *λάρνακα* ἢ *σορὸς* ἢ *θήκη*, θὰ βρισκόταν κατατεθειμένη στὴν βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ τοῦ *Εὐκτηρίου*, ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς θέσης τοῦ *Τάφου*, στὴν κρύπτη του. Τὸ *Εὐκτήριο* θὰ ἦταν μεγάλο καὶ ὠραιότατο: ὁ ΒΙΟΣ χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *παγκάλως μεταποιοῦσι* ἢ *Περίληψις Ἐπιστατικῆ*: *ναὸν περικαλλῆ*· τὸ Ἐπομνημα *Περὶ τῆς Οἰκοδομῆς τοῦ Μοναστηρίου*: *περίφημος, θαυμαστή, μεγαλοπρεπὴς καὶ ὄντως βασιλικὴ ἢ ἐκκλησία τοῦ μοναστηρίου*⁷⁶.

Z5. Ὁ Ναός τῆς Παναγίας ἢ τῆς Θεοτόκου

Τὰ Ὑπομνήματα ποὺ δημοσιεύει ὁ Κρέμος καταγράφουν ὅτι: *Δὲν ἐμεσολάβησε καιρὸς, ὅπου ἔγινε καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμωμένη δευτέρα ἐκκλησία κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν δὲ καλλονὴν οὐ δευτέρα, φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς Βασιλίσης, θαύματος τινὸς χάριν*⁷⁷. Οἱ πληροφορίες αὐτές θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικές. Κατὰ πρῶτον κατονομάζεται, γιὰ πρώτη φορά, ὁ *Ναός τῆς Θεοτόκου*, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρεται στὸν *BIO*. Δεύτερον, καθορίζεται ὅτι χτίστηκε μετὰ τὸν περικαλλῆ ναόν, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸ *Εὐκτήριον*, καὶ ὅτι ἦταν λίγο μικρότερος ἀπ' αὐτό, ἀλλὰ ἐξίσου ὠραῖος. Τρίτη πληροφορία εἶναι ὅτι καὶ ὁ *Ναός τῆς Θεοτόκου* χτίστηκε μὲ βασιλικὴ δωρεὰ καὶ τετάρτη ὅτι τοῦτο ἐγένετο θαύματος τινὸς χάριν.

Ἡ ταυτότητα τῆς βασίλισσας ἀποκαλύπτεται σὲ ἄλλο σημεῖο ὡς ἐξῆς:

*Ὁ δ' ἄλλος ναός, μητρὸς Χριστοῦ, δομήθη ὑπ' Αὐγούστης δὴ Ρωμανοῦ τῆς συμβίας κλητῆς μεγίστης Θεοφανοῦς δεσποίνης*⁷⁸.

Ὁ διαφαινόμενος ἀναχρονισμὸς θὰ μπορούσε νὰ διευκρινισθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ Θεοφανὼ δὲν μπορούσε νὰ ἔχει προσφέρει τὴν δωρεὰ ὡς σύζυγος τοῦ Ρωμανοῦ, ἐφ' ὅσον τὸ νέο κτήριο ἔγινε μετὰ τὸ *Εὐκτήριον*, τὸ ὁποῖον ὅμως ὀλοκληρώθηκε τὸ 966, ὅταν ὁ Ρωμανὸς εἶχε πεθάνει καὶ ἡ Θεοφανὼ ἦταν σύνευνη τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Θὰ ἦταν ἐπίσης ἀπίθανο νὰ εἶχε δοθεῖ ἡ δωρεὰ μεταξὺ 966 καὶ 969, δηλαδή, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ *Εὐκτηρίου* καὶ γιὰ ὅσο διάστημα ἡ Θεοφανὼ ἦταν ἀκόμη σύζυγος τοῦ Φωκᾶ. Καὶ τοῦτο, τόσο διότι τὰ χρο-

νικὰ ὄρια εἶναι πολὺ στενὰ ὅσο καὶ διότι ὁ Φωκᾶς ἦταν κατὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν μοναστηρίων⁷⁹. Τὸ 969 ἡ Θεοφανὼ ἐξορίστηκε σὲ μοναστήρι τῆς Ἀρμενίας καὶ ἐπανῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 976, ἔτος ποὺ ὁ γιὸς τῆς Βασίλειος Β' ἀνέλαβε τὰ ἡνία τοῦ κράτους, καὶ μόνον αὐτὴ ἐδικαιοῦτο νὰ φέρει τὸν τίτλο τῆς Αὐγούστας ἢ βασίλισσας (μητέρας), ἐφ' ὅσον ὁ αὐτοκράτωρ ἦταν δεδηλωμένος ἐργένης. Ἄς προστεθεῖ ὅτι τὴν ἰσχύ τῆς ἀντιλαμβανόμεσθε καὶ ἀπὸ Γεωργιανῆς πηγῆς, τοῦλάχιστον γιὰ τὴν περίοδο 979-80⁸⁰. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν, ἂν ὄχι προφανές, ὅτι ὁ *ναός τῆς Παναγίας*, ποὺ ἡ ρυθμολογία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του τὸν κατατάσσει ἀπαραιτήτως στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ.⁸¹, ἄρχισε νὰ κτίζεται μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο, ἴσως καὶ μετὰ τὸ 997, ἔτος τῆς πανωλεθρίας τῶν Βουλγάρων στὸν Σπερχεῖο ποταμό, ὡς διεύρυνση ἢ ἀνακατασκευὴ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας (εἰκ. 37γ), μὲ δωρεὰ πιθανόν τῆς Θεοφανῶς —ὅπως ἐξ ἄλλου τὸ θέλει ἡ παράδοση τῆς Μονῆς— ἢ ὁποῖα τὸ ἔτος 1000 ἦταν μόνον 60 ἐτῶν καὶ βασιλομήτωρ! Μάλιστα, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, συνάγεται ὅτι κατὰ τὶς ἐργασίες μετατροπῆς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ στὸν νέο, ἡ λατρεία τῆς Ἀγίας Βαρβάρας μεταφέρθηκε στὴν *Κρύπτη τοῦ Εὐκτηρίου*, ἡ δὲ ὀνομασία κληρονομήθηκε ἕως σήμερα γιὰ τὴν *Κρύπτη τοῦ Καθολικοῦ*.

Z6. Ὁ «Χώρος Λ»

Εἶναι σκόπιμο νὰ ὑπενθυμίσωμε ὅτι στὸ κεφάλαιο ΣΤ2 (σελ. 58) ἔχομε ἤδη ἀναλύσει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ μοναχοὶ προέβησαν στὴν δημιουργία τῆς πρώτης γνωστῆς λιτῆς καὶ ἔχομε ἀπαριθμήσει τὶς δομικὲς παρατηρήσεις τοῦ «Χώρου Λ».

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὶς παρατηρήσεις στοὺς χώρους τῆς *Λιτῆς*, τοῦ «*Χώρου Λ*», τοῦ *Εὐκτηρίου* καὶ τοῦ *Καθολικοῦ*, διαπιστώσαμε ὅτι κατὰ τὴν φάση τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀρχαιότερου *Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας* στὸν νέο *Ναὸ τῆς Θεοτόκου ἢ Παναγίας*, τὸ ἀρχικὸ κτήριο διευρύνθηκε πρὸς Δ. μὲ τὴν δημιουργία τῆς νέας *Λιτῆς*, ἀκριβῶς στὶς διαστάσεις πὺν ἔπρεπε ὡστε νὰ δημιουργηθεῖ καὶ ὁ νέος «*Χῶρος Λ*». Σημειώσαμε ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ «*Χώρου Λ*» χρησιμοποίησε ὡς θεμέλιο τὸν ὑποκείμενο ὑπάρχοντα τοῖχος τῆς *Κρύπτης* καὶ κατέλαβε τὸν χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου*, κατεδαφίζοντάς τον μερικῶς. Ὁ «*Χῶρος Λ*» φέρει δάπεδο opus sectile καὶ τοιχογραφίες στὸ σταυροθόλιο, τὰ τόξα καὶ στοὺς τοίχους. Εἶναι σημαντικὸ νὰ ἐπαναληφθεῖ ὅτι τὸ ὑπόλοιπο ἀνατολικὸ τμήμα «Δ» τοῦ κακῶς λεγομένου *Β.Α. διαμερίσματος* τοῦ *Καθολικοῦ* ἔχει ὡς δάπεδο ἓνα κεκλιμένο ἀπλοῖκὸ λιθόστρωτο καὶ δὲν ἔφερε, οὔτε σήμερα φέρει, στὸ σταυροθόλιο τοιχογραφίες⁸².

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἔχουν σημασία, διότι ὀδηγοῦν σὲ μία σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι, δηλαδή, τὸ λεγόμενο ἀπὸ τοὺς μέχρι σήμερα μελετητὲς «*Β.Α. διαμέρισμα*» τοῦ *Καθολικοῦ* οὐδέποτε ὑπῆρξε λειτουργικὸ τμήμα τοῦ *Καθολικοῦ*, ἀλλὰ παρέμεινε, ὡς κοινὸς ἀπαραβίαστος ἱερὸς χῶρος, στὴν ἀρχικὴ του κατάσταση, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὸν «*Χῶρο Λ*» καὶ τὸν ὑπαίθριο διάδρομο «Δ», τὸ *Διαβατικὸ*, μεταξὺ τῶν δύο ἐξωτερικῶν τοίχων, τῆς νέας *Παναγίας* πρὸς βορρᾶν καὶ τοῦ *Εὐκτηρίου* πρὸς νότον.

Πράγματι, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ (σελ. 73), ὁ φραγμένος φεγγίτης στὸν νότιο

τοῖχος τοῦ «*Χώρου Λ*» ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει στὸ *Εὐκτήριο*. Ἀλλὰ καὶ τὸ δίλοβο τοξωτὸ ἄνοιγμα πὺν βρίσκεται στὸν βόρειο τοῖχος τῆς *Πρόθεσης*⁸³ μαρτυρεῖται ὡς ἀνήκον στὸν 10ο αἰ., δηλαδή στὸ *Εὐκτήριο*. Καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀφ' ἐνὸς τόσον ἀπὸ τὸ ἐπίθημα τοῦ ἐνδιάμεσου ἀμφικιονίσκου, ὅμοιο μὲ κιονόκρανα τῆς *Κρύπτης* καὶ μὲ ἀνάλογα τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου τοῦ *Καθολικοῦ Χελανδαρίου* (985;) (εἰκ. 85α,β,γ) ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ *διάφωτιστο διάφραγμα* ἀπὸ στοῦκο, πὺν κλείνει τὸ δίλοβο ἄνοιγμα. Ἐξ ἄλλου τὸ δίλοβο ἄνοιγμα στὸν νότιο τοῖχος τοῦ ἱεροῦ, πὺν βλέπει στὸ σκευοφυλάκιο δὲν δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξή του, παρὰ μόνον ἐὰν εὐρίσκετο σὲ ἐξωτερικὸ τοῖχος, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο βόρειο. Τὸν διάδρομο «Δ», ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένως τονισθεῖ, οὐδέποτε οἰκειοποιήθηκε τὸ *Καθολικὸ* ἀλλὰ μόνον κάλυψε τὸ ὑπαίθριο ἡμισυ μὲ σταυροθόλιο, ὡστε νὰ ἀνεγερθεῖ ὑπεράνω αὐτοῦ καὶ τοῦ «*Χώρου Λ*», τὸ *Β.Α. ὑπερῶ*, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν πλαγίων ὠθήσεων τοῦ νέου μεγάλου τρούλλου καὶ ὀλοκλήρωση τοῦ *Καθολικοῦ*.

Ζ7. Οἱ νωπογραφίες τοῦ «*Χώρου Λ*»

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατασκευῆς τοῦ *Καθολικοῦ*, φαίνεται ὅτι χαμήλωσαν τὸ ἀρχικὸ τόξο (ὅπως ἀναφέρθη ἤδη στὴν σελίδα 63), τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν *Λάρνακα*, κατὰ 111 ἐκ., (ἀπὸ 437 ἐκ. σὲ 326 ἐκ.) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βραχύνουν καὶ τὸ ἄνοιγμά του, ἀπὸ 176 σὲ 104 ἐκ. (εἰκ. 46). Στὸ νέο μέτωπο πὺν δημιουργήθηκε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ *Καθολικοῦ*, φιλοξενεῖται ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς *Θεοτόκου* (εἰκ. 68) καί, ἀπὸ τὴν

πλευρὰ τοῦ «Χώρου Λ», ἀπεικόνιση τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 86). Στὴν μικρὴ κόγχη ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Καθολικό, ἀπεικονίζεται ὁ Ἅγιος Νικόλαος (εἰκ. 87), ἐπάνω σὲ σοβά, θρεμμένο στὸ πίσω μέρος τῆς ἀντίστοιχης ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Καθολικοῦ. Στὸν ἴδιο νότιο τοῖχο στὴν ἀνώτατη ζώνη, *ἱστορεῖται μοναχὸς ποὺ προσφέρει στὸν Ὅσιο Λουκᾶ ἕναν σχετικὰ μικρὸ καὶ ἀπλὸ ναό, μὲ στενὸ τροῦλλο μὲ τέσσερα φαινόμενα παράθυρα καὶ δικλινὴ στέγη καὶ μικρὸ ἀέτωμα*. Ὁ ναὸς αὐτὸς πιθανώτατα παριστᾷ τὸν ἀναμορφωμένο ναὸ τῆς Παναγίας (εἰκ. 81α). Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἱστορεῖται, ἄλλωστε, στὸν ἀπέναντι τοῖχο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ θύρωμα «Z-H» (εἰκ. 88), ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Λιτὴ, ἐπισημαίνει τὴν ἀφιέρωση τοῦ νέου ναοῦ στὴν Θεοτόκο καὶ ἀποσαφηνίζει τὴν ἱστορικὴ στιγμή ποὺ αὐτὴ ἢ οἰκοδόμηση ἔλαβε χώραν. Τέλος, ὁ Ἅγιος Κυριάκος (εἰκ. 88) ἀπεικονίζεται στὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου μεταξὺ τοῦ ἀνοίγματος «Z-H» καὶ τοῦ σημερινοῦ κιβωρίου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως⁸⁴.

Ζ8. Ὁ προορισμὸς τοῦ «Χώρου Λ»

Ὁ προορισμὸς τοῦ «Χώρου Λ» θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ δύο ὑποθέσεις: α) ὅτι θὰ χρησίμευε ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς συνδετικὸς προθάλαμος μεταξὺ τῶν δύο ναῶν, τοῦ παλαιοῦ *Εὐκτηρίου* καὶ τῆς νέας *Παναγίας*, ὥστε οἱ προσκυνητὲς νὰ εἰσέρχονται ἀπὸ τὴν Λιτὴ τοῦ νέου ναοῦ, στὸ *Εὐκτήριο*, β) ὅτι δημιουργήθηκε καὶ γιὰ ἕναν ἐπιπρόσθετο λόγο, γιὰ νὰ φιλοξενήσει τὴν *Λάρνακα* τοῦ Ὁσίου. Βασικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς

δεύτερης ἀπόψεως εἶναι τὸ μεγάλο πλάτος τοῦ τόξου ὑπεράνω τῆς *Λάρνακας*. Δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος, τὸ πάχος τοῦ τόξου αὐτοῦ νὰ εἶναι σχεδὸν διπλάσιο ἀπὸ τὸ ἀπέναντι ἀνατολικό, ἐὰν δὲν ἐξυπηρετοῦσε μιὰ εἰδικὴ ἀνάγκη καὶ συγκεκριμένα τὴν δημιουργία τοῦ προσκυνηταρίου.

Ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἀπομένον τμήμα εὐρύτερης νωπογραφίας στὴν δυτικὴ ὄψη τῆς *Λιτῆς* (εἰκ. 68), προϋποθέτει κατάργηση τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βόρειας κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου*, ἐνοποίηση αὐτοῦ τοῦ χώρου μὲ ἕναν ὑποθετικὸ ἐξωνάρθηκα τοῦ *Ναοῦ τῆς Παναγίας*, ποὺ θὰ προστάτευε τὶς τοιχογραφίες καὶ διαχωρισμὸ ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ τοῦ *Εὐκτηρίου* μὲ κάποιο διάφραγμα. Μιὰ τέτοια διαρρύθμιση ὀδηγεῖ πάλι σὲ δύο ὑποθέσεις:

α) στὴν βόρεια κεραία τοῦ *Εὐκτηρίου* δὲν θὰ ὑπῆρχε *Λάρνακα* καὶ προσκύνηση, ὅποτε ἡ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου θὰ ἔγινε κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ ὑπῆρχε μέσα στὴν *Κρύπτη*, στὸν «Χῶρο Λ»⁸⁵. Ἡ ἄλλη ὑπόθεση β) θὰ δεχόταν ὅτι στὴν βόρεια κεραία τοῦ *Εὐκτηρίου* ὑπῆρχε *Λάρνακα*, ὅπως ἀναφέρεται στὸν *ΒΙΟ*, ὅποτε ἀνακομιδὴ ἦταν οὐσιαστικὰ ἡ μετὰθεση τοῦ λειψάνου ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς βόρειας κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου* στὸν νέο «Χῶρο Λ». δηλαδὴ κατὰ δύο περίπου μέτρα ἀνατολικώτερα, μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ τελευταίου, μαζὶ μὲ τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας*. Ὁ προορισμὸς τοῦ «Χώρου Λ» πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἐξῆς τροπάριο ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τῆς Ἀνακομιδῆς:

«*Ναὸν σὲ γεγονότα Τριάδος Ἱερὸν τῆς Παναγίας, Λουκᾶ παμμακάριστε, μετέθετο ὁ Φιλόθεος ναῶν σεπτῶς ἐν καινῶ, ὃν ἤγειρεν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς*⁸⁶».

“Όπως επίσης και με χρονολόγηση της ιερουργικής αυτής πράξεως στις 3 Μαΐου τοῦ 1011 ἢ τοῦ 1022⁸⁷.

Στὸ παραπάνω τροπάριο χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα *μετέθετο* καὶ ὄχι *ἀνεκομίσατο*. Πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι *οὐδεὶς ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ἐπρόσεξε τὴν σημασία τῆς λέξεως *μετέθετο* καὶ ὅλοι τὸ ἐξελάμβαναν ὡς μία ἔκφραση συνώνυμη μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν. Τὴν *μετάθεση* αὐτὴ τῆς *Λάρνακας* ἐπισφραγίζει ἡ παρουσία τῆς νωπογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἡ ὁποία προϋποθέτει διάνοιξη τῆς βόρειας κεραίας τοῦ *Εὐκτηρίου* καὶ κατάργηση τοῦ προσκυνηματικοῦ χαρακτήρα της.*

Ζ9. Ἡ διαμόρφωση τοῦ «Χώρου Λ»

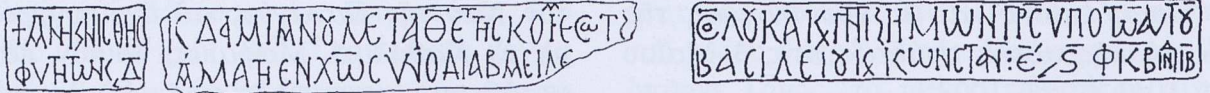
Τὴν ἀνωτέρω περίπτωση ἐνισχύει τελεσιδίκως ἡ διαμόρφωση τοῦ «Χώρου Λ», πὸν μαρτυρεῖ ὀλοκληρωμένη κτηριολογικὴ βούληση (εἰκ. 50). Τὰ δύο τόξα πὸν στηρίζουν τὸ σταυροθόλιο εἶναι διαφορετικοῦ πλάτους, τὸ δυτικὸ εἶναι κατὰ πολὺ φαρδύτερο ἀπὸ τὸ ἀνατολικό, με ἀποτέλεσμα τὴν ἔκκεντρη θέση τοῦ σταυροθολίου καί, ἀντιστοίχως, τοῦ ἐργάσιμου χώρου κάτω ἀπὸ αὐτό, προορισμένου γιὰ τὴν διακίνηση ἀτόμων, ἐνῶ ὁ χῶρος κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τόξο προσφέρεται γιὰ τὴν τοποθέτηση προσκυνηματικοῦ ἀντικειμένου καὶ συγκεκριμένα τῆς *Λάρνακας*. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐμφανὴς κτηριολογικὴ διάταξη σημαίνει, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε στὸ κεφάλαιο «Παρατηρήσεις στὸν «Χῶρο Λ», α) ὅτι ὁ «Χῶρος Λ» σχεδιάστηκε εἰδικῶς ὡς Προσκυνητᾶριο τῆς Λειψανοθήκης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, κοινὸ γιὰ τοὺς δύο ναοὺς, δηλαδὴ τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας* καὶ τὸ *Εὐκτήριον* β) ὅτι προοριζόταν ἐξ ἀρχῆς τῆς κατασκευῆς του νὰ δεχθεῖ τὴν *Λάρνακα*⁸⁸ καὶ γ) ὅτι ἀνεγέρθηκε συγχρόνως μετὰ

τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας* καὶ ὄχι συγχρόνως μετὰ τὸ *Καθολικό*. Μοιραίως, λοιπόν, ἐὰν ἡ *μετάθεση* - *μετακομιδὴ* συνετελέσθη στις 3 Μαΐου τοῦ 1011, ὅπως ἐορτάζεται ἀκόμη ὡς δευτέρα ἐορτὴ τῆς Μονῆς, τότε ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀνήκει ἀποκλειστικῶς στὸν «Χῶρο Λ» ἢ Προσκυνητᾶριο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ μοιραίως κατ' ἐπέκταση, στὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας*, καὶ ὄχι στὸ *Καθολικό*.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ὁ στίχος: *ναῶ ἐν καινῷ ...εἰς σὸν ὄνομα*, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται στὸ *Καθολικό*, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ἀποπερασσεως τοῦ «Χώρου Λ», μετὰ τὸν *Παναγίας* καὶ *Εὐκτηρίου* καὶ τῆς ἀντίστοιχης μετάθεσης τῆς *Λάρνακας*, τὸ *Καθολικό* δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη! Θὰ πρέπει νὰ ἀφορᾷ εἰς τὸν νεόδμητο «Χῶρο Λ» ὡς Προσκυνηταρίου ἢ Παρεκκλησίου τοῦ Ὁσίου.

Ζ10. Τὰ πιθανὰ χρονικὰ ὅρια ἰδρύσεως τοῦ Καθολικοῦ

Ἡ ἀποδοχὴ, πάντως, τῆς τελευταίας αὐτῆς περιπτώσεως, πὸν βασίζεται σὲ ἀναμφισβήτητα ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα καὶ χρονολογεῖ τὸν *Ναὸ τῆς Παναγίας*, μέσω τοῦ «Χώρου Λ», στὰ 1011, θὰ ἀποδέσμευε τὴν ἀνέγερση τοῦ *Καθολικοῦ*, πὸν θὰ μπορούσε πλέον νὰ χρονολογηθεῖ μεταγενέστερα. Μιὰ τόσο μεγαλοπρεπὴς κατασκευὴ καὶ πολυτελὴς διακόσμηση θὰ ἀπῆτησε ἀρκετὰ χρόνια. Θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ *πιθανώτατη*, ἐὰν ὄχι *βεβαία συμβολὴ* τοῦ Βασιλείου Β'⁸⁹, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἤδη τὸ 1013-14 στὴν γνωστὴ ἐπιγραφή τοῦ Μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κοντὰ στὸ Ἀλιβέρι τῆς Εὐβοίας⁹⁰. Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἀναφέρονται οἱ δύο ἀδελφοὶ αὐτοκράτορες Βασίλειος Β' καὶ

Εικ. 60. Μαρμάρινη επιγραφή Μετοχίου του Άγιου Λουκά στο Άλιβέρι της Εύβοίας (Α. Όρλάνδος).
 Fig. 60. Carved inscription on marble at the Metochion of Hosios Loukas, in the village Aliveri, in Euboa.

Κωνσταντίνος Η' (εϊκ. 60) καὶ τὸ περιεχόμενό της ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΑΝΕΚ(ΑΙ)ΝΙΣΘΗ Ο {ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΟΣΜΑ} Κ(ΑΙ) ΔΑΜΗΑΝΟΥ ΜΕΤΑ Θ' ΕΤ(Η) ΤΗΣ ΚΟΙΜ(ΗΣ)ΕΩΣ ΤΟΥ... ΟΣ(ΙΟΥ) ΛΟΥΚΑ Κ(ΑΙ) ΠΝ(ΕΥΜΑ)ΤΙΚΟΥ ΗΜΩΝ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΥΠΟ ΤΩ<Ν> ΑΥΤΟΥ ΦΥΤΗΤΩΝ Κ(ΑΙ) Δ(ΕΥΤΕΡΟΝ) {...} ΑΜΑ ΤΗ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΣΥΝΟΔΙΑ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΩΝΣΤΑΝΤ(ΙΝΟΥ): Ε(ΤΟΥΣ) ΣΦΚΒ' ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΙΒ (1013-1014).

Ό αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πιθανώτατος ἢ βέβαιος κτήτωρ τοῦ Καθολικοῦ.

Τὸ Καθολικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναμνηστικὰ μνημεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ αὐτοκράτωρ διακήρυξε τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῆς αὐτοκρατορίας τόσο στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ὅσο καὶ διεθνῶς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ γράφων πιστεύει ὅτι ἦλθε ἡ στιγμή νὰ τονισθεῖ ἡ μεγάλη σημασία τόσο γιὰ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὅσο καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Καθολικοῦ, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βασίλειος Β', ἀφοῦ κατετρόπωσε τοὺς ἐχθροὺς πρὸς βορρᾶν, ἀποφάσισε τὸ ἔτος 1018 νὰ στραφεῖ πρὸς νότον. Ἄφοῦ διέσχισε ὀλόκληρη τὴν Βαλκανικὴ Χερσόνησο, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων του, ἐπέλεξε ὡς τελευταῖο σταθμὸ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς πορείας του, τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1019, ὅπου διέμεινε ἕναν ὀλόκληρο μῆνα, ὥστε νὰ το-

νώσει τὸ φρόνημα τῶν ταλαιπωρημένων αὐτῶν περιοχῶν. Ἄν καὶ ὁ Βασίλειος δὲν ἐφημίζετο ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ μάλιστα περιφρονοῦσε τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους, ὅπως μᾶς διηγεῖται ὁ Ψελλός⁹¹, ἐν τούτοις, ἐνώνοντας μέσα στὴν ψυχὴ του, ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῶν Ἑλληνικῶν πολιτισμῶν, ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ, ἀνέβηκε γιὰ προσκύνηση ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη, στὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα, δηλαδὴ στὸν μετασηματισμένο ἀρχαῖο Παρθενῶνα. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Σκυλίτζης:⁹²

Ἐν Ἀθήναις δὲ γενόμενος, καὶ τῇ θεοτόκῳ τὰ τῆς νίκης εὐχαριστήρια δοὺς καὶ ἀναθήμασι λαμπροῖς καὶ πολυτελέσι κοσμήσας τὸν ναόν, ὑπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινόπολιν...

Περιγραφή γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Βασιλείου στὴν Ἀθήνα συναντᾶμε στὶς χρονολογίες τῶν Κεδρηνοῦ⁹³, Γλυκᾶ⁹⁴, Ζωναρᾶ⁹⁵, κ.ἄ.

Ό Παπαρρηγόπουλος δικαιολογεῖ πολὺ εὐστοχα, γιὰ τὸ Βασίλειος ἐπροτίμησε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν πτωχὴ μεσαιωνικὴ Ἀθήνα, ἀντὶ ἄλλων πόλεων ποὺ εὐημεροῦσαν τότε, ὅπως ἡ Θήβα, ἡ Κόρινθος, ἢ ἡ Πάτρα⁹⁶:

Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν ἄλλως νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν προτίμησιν ἣν ἀπένευμεν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν ἐν Πειραιεῖ συγκέντρωσιν τοῦ στόλου, ὅστις ἔμελλε νὰ διαβιβάσῃ αὐτὸν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, εἰμὴ διὰ τῶν ἐνδόξων ἀναμνήσεων, αἵτινες δὲν ἔπαυσαν καὶ τότε συνδεόμεναι μετὰ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως

ταύτης. Οὐδὲ διήλθεν ἀπλῶς δι' αὐτῆς ὁ Βασίλειος, ἀλλ' ἀνήλθε μετὰ τοῦ στρατοῦ, λαμπρῶς ἐσκευασμένου καὶ παρατεταγμένου, εἰς τὴν ἀκρόπολιν, εἰσῆλθεν εἰς τὸν Παρθενῶνα, ὅστις ἔξωθεν μὲν ἐσώζετο τότε ἀκέραιος ὅπως ἦν τὸ πάλαι, ἔσωθεν δὲ ἦτο διεσκευασμένος εἰς περικαλλῆ ναὸν τῆς Παναγίας Θεοτόκου, καὶ ταύτη δούς τὰ τῆς νίκης εὐχαριστήρια ἐκόσμησε δι' ἀναθημάτων πολυτελῶν τὸ ἱερόν αὐτῆς. Οὕτω δὲ τιμήσας τὴν πόλιν ταύτην, ἣτις ἐπέπρωτο νὰ μὴ μείνη ποτὲ ἀμέτοχος τῶν μεγίστων τῆς Ἀνατολῆς συμβεβηκότων, κατῆλθεν ἐν παρατάξει εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ ἀπέπλευσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐκεῖ εἰσήλασε θριαμβευτικῶς διὰ τῆς Χρυσῆς Πύλης, ἐστεφανωμένος διὰ στεφάνου χρυσοῦ ἔχοντος ἐφύπερθεν λόφον δι' ἀδαμάντων κεκοσμημένον. Πρὸ τοῦ ἄρματος ἐβάδιζον περὶ ἢ βασίλισσα Μαρία, αἱ θυγατέρες τοῦ Σαμουήλ καὶ οἱ ἄλλοι ἐπιφανεῖς Βούλγαροι. Αἱ δ' ἂν εὐφημίαι τοῦ πλήθους ἀπέδωκαν αὐτῶ ἐπισήμως, κατὰ τὴν ἀείμνηστον ἐκείνην ἡμέραν, τὴν προσωνομίαν τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὴν ὁποίαν ἐπεκύρωσαν οἱ αἰῶνες καὶ ἡ ἱστορία.

Εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Ἀθήνα θὰ συνοδευόταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἔργο προσφορᾶς καὶ θὰ ὑπῆρξαν ποικιλώνυμες δωρεές, χρηματοδοτήσεις καὶ εὐνοίαι. Εἰς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ὑποστηρίξεως τῆς νότιας Ἑλλάδος μὲ ἔργα, ὁ Βασίλειος θὰ εἶδε ὡς ἐξαιρετικὴ περίπτωσις νὰ ὑλοποιήσῃ τις αἰτήσεις τῶν μοναχῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, οἱ ὅποιοι ἀσφαλῶς προσέτρεξαν κατὰ τὴν διέλευσίν του στὴν Θήβα ἢ ἀκόμη καὶ στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ τὸν χαιρετίσουν καὶ νὰ ζητήσουν χρηματικὴ ἐνίσχυσις γιὰ ἓναν μεγαλύτερο ναό.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη σπουδαῖα κτήρια στὴν μονή, τὸ *Εὐκτήριο*, δωρεὰ τοῦ πατέρα του, Ρωμανοῦ Β' καὶ ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας, δωρεὰ τῆς μητέρας του

Θεοφανῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παροῦσα μελέτη. Ὁ Βασίλειος ἀσφαλῶς θὰ ἀντελήφθη τὴν σημασίαν μιᾶς μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς δωρεᾶς στὸ κέντρο τῆς ἄλλοτε ἐγκαταλελειμμένης καὶ τώρα ἀναζωογονούμενης χώρας καὶ μάλιστα δωρεᾶς σὲ Μονὴ πού εἶχε ἤδη εὐνοηθεῖ πρότερον ἀπὸ τοὺς γονεῖς του. Ἐξ ἄλλου, εἶχε προηγηθεῖ παλαιότερη δωρεὰ τοῦ ἰδίου στὸ μετόχι τοῦ Ἀλιβερίου τὸ 1013-14, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Τὸ γεγονός αὐτὸ καταδεικνύει ὅτι ἦταν γνωστὴ ἡ ἱστορία καὶ ἡ μεγάλη φήμη τῆς μονῆς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸν βασιλεῖα.

Σχετικῶς, ἄς θυμηθοῦμε τὴν γνώμη τοῦ σπουδαίου βυζαντινολόγου Charles Diehl, τὴν ὁποία εἶχε ἤδη διατυπώσῃ στὸ βιβλίον του τὸ 1889, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 11ου αἰ., θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ συμπλήρωσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴν Φωκίδα⁹⁷.

Τὴν τοιαύτη χρονολόγησις ἀνεγέρσεως τοῦ Καθολικοῦ στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 11ου αἰ., τὴν ὁποία προτείνει ὁ γράφων, ἐπιβεβαιώνει ἡ χρονολόγησις τῆς ζωγραφικῆς στὰ δύο δυτικὰ παρεκκλήσια στὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 11ου αἰ., ἀπὸ τὴν βυζαντινολόγον κα Θεανῶ Χατζηδάκη, γεγονός πού προϋποθέτει δομικῶς ὀλοκληρωμένο τὸ Καθολικό.

Πάντως, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ τελευταία ὀκταετία τῆς κυριαρχίας τοῦ Βασίλειου Β' (1018-1025) ἀποτελεῖ τὴν ὑψιστὴ στιγμὴ τῆς μέσης Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Σχετικῶς, ὁ ἀείμνηστος Ν. Οἰκονομίδης⁹⁸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι:

Ὁ Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος πέθανε ἄγαμος, στίς 15 Δεκεμβρίου 1025. Τάφηκε, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ εἶχε ζητήσει, χωρὶς αὐτοκρατορικὰς τιμὰς, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, στὸ Ἐβδομο, δηλαδὴ στὸ στρατόπεδο, ὡς ἀπλὸς στρατιώτης.

Ἀπὸ τὸ 985, πού ἀνέλαβε οὐσιαστικὰ τὰ ἡνία τοῦ κράτους, ἔως τὸν θάνατό του,

δηλαδή στο διάστημα τῶν σαράντα περίπου χρόνων πού κυβέρνησε τὸ κράτος, ὑπῆρέτησε τὴν αὐτοκρατορία μὲ γενναιότητα καὶ σύνεση. Ἡ βασιλεία του ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀκμῆς πού γνώρισε τὸ Βυζάντιο στοὺς χρόνους τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας.

Z11. Πιθανὲς πρωτοβουλίες τοῦ Αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Θ' τοῦ ἐπονομαζόμενου Μονομάχου

Συνεχίζοντας τὴν ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ Καθολικοῦ θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ μαρτυρία τοῦ Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου⁹⁹, γιὰ τὴ σχέση τοῦ Καθολικοῦ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τὸν Μονομάχο, ὁ ὁποῖος καθ' ὅλη τὴ βασιλεία του (1042-1055) ὑπῆρξε ὑποστηρικτῆς τῶν πολιτιστικῶν ἔργων καὶ εἰδικῶς σπουδαίων ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων (Μεγίστη Λαύρα, Καθολικὸ Νέας Μονῆς Χίου, Ναὸς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα), ὁ ὁποῖος μάλιστα, ἐπρόκειτο νὰ χρηματίσει Δικαστῆς τοῦ θέματος Ἑλλάδος τὸ 1042 (ἄρα θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γνωριμία μὲ τὴν περιοχή τοῦ Ὁσίου Λουκά), ὅταν ἐκλήθη νὰ νυμφεθεῖ τὴν Ζωὴ καὶ νὰ στεφθεῖ αὐτοκράτωρ⁹⁹.

Θὰ πρέπει ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ ἡ συνδρομὴ τοῦ Μονομάχου στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος. Συνδρομὴ ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει καὶ τὴν τελευταία μεγάλη ἐπέμβαση ἐκείνης τῆς περιόδου στὸ μνημεῖο καὶ παρέμεινε στὴν μνήμη τῶν μοναχῶν τόσο σημαντικὴ, ὥστε νὰ θεωροῦν ὀλόκληρο τὸ μνημεῖο προσφορὰ τοῦ Μονομάχου. Αὐτὴ ἡ τελικὴ ἄποψη θὰ εἶχε καταγραφεῖ στὸν παλαιὸ κώδικα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀρύεται τὴν πληροφορία του ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης. Ἐκείνη τὴν χρονικὴ περίοδο θὰ μπορούσαν νὰ ἐκτελεσθοῦν μόνον δύο πολὺ σημαντικὰ ἔργα στὸ Καθολικό: ἡ προσθήκη τοῦ ἐξωνάρθηκα (εἰκ. 101-103), ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἀνήκει

στὸν 12ο αἰώνα¹⁰¹, ἢ ἡ φιλοτέχνηση τοῦ, ἐξαιρετικῆς ποιότητας, πλούσιου ψηφιδωτοῦ διακόσμου τοῦ Καθολικοῦ, πού ἀποδίδεται σὲ αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο¹⁰².

Z12. Οἱ τέσσερις δωρητὲς Αὐτοκράτορες

Μετὰ τὴν καταληκτικὴ ἀναφορὰ τοῦ Μονομάχου στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι πιθανῶτατοι δημιουργοὶ τοῦ ὑπέροχου μνημειακοῦ συνόλου τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ὑπῆρξαν τέσσερις αὐτοκράτορες καὶ μάλιστα συγγενεῖς μεταξύ τους.

Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ θὰ ἀναφέρωμε ὅτι πρῶτος δωρητῆς ὑπῆρξε ὁ Ρωμανὸς Β', μὲ τὴν δημιουργία τοῦ Εὐκτηρίου, πού ἀνηγέρθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 961-966. Ἡ Θεοφανὼ θὰ ἦταν ἡ δευτέρη κατὰ σειρὰν δωρητριά, μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, σὲ Ναὸ τῆς Παναγίας, πού συνετελέσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 997 καὶ 1011. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παρούσα ἔρευνα, εἶναι πιθανώτατο ὅτι, μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Βασίλειου Β' στὴν Ἀθήνα, δόθηκαν τὰ οικονομικὰ μέσα στὴν Μονὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Καθολικοῦ, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1019-1025, καὶ τέλος, κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου 1042-1055, θὰ πρέπει νὰ φιλοτεχνήθηκε ἡ πλούσια μωσαϊκὴ διακόσμησή του. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ἡ σημαντικὴ λεπτομέρεια, ὅτι οἱ δωρητὲς ἦσαν συγγενεῖς μεταξύ τους: πατέρας ὁ Ρωμανὸς Β', μητέρα ἡ Θεοφανὼ, γιὸς ὁ Βασίλειος Β', καὶ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος.

Εἶναι τραγικὸ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς, πόσο σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς, ἡ ὁποία περιεῖχε χρυσόβουλλα καὶ ἄλλα ἔγγραφα, πού θὰ μᾶς ἔδιναν ἀκόμη πὺρ ἀνάγλυφη τὴν ἱστορία της.

Η. Ἀποτίμηση τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ Καθολικοῦ

Ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ τοῦ ἀγκαλιάσματος τοῦ Εὐκτηρίου μὲ νέες κατασκευές, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθεῖ δημιουργώντας τὸ νέο Καθολικὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ ἀπόψεως δομικῆς, διότι εἶναι πρακτικῶς ἐφικτή. Ἐν τούτοις, παρουσιάζεται ὡς ἐξαιρετικῶς τολμηρὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συλλήψεως. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ περίπτωση αὐτὴ μαρτυρεῖ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀρχιτέκτονα πραγματικὰ μεγαλοφυοῦς, ἑνὸς ἡγουμένου ρηξικέλευθου, ἀλλὰ καὶ ὀλοφάνερη πανίσχυρη πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ εὐνοία, πὺν θὰ πρέπει καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν αὐτοκρατορικὴ. Πρέπει νὰ ὑπολογίσει κανεὶς ποῖα ἦταν ἡ θέση τοῦ Βυζαντίου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποῖα ἦταν τὰ ὄνειρα τοῦ Βασίλειου Β' γιὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ κράτους, ποῖα ἦταν ἡ ἔνδεια τῶν ἐπαρχιῶν, ποῖα ἦταν τὰ γλίσπρα μέσα τεχνικῶν κατασκευῶν καί, ἀτενίζοντας τὸν τεράστιο καὶ θαυμάσιο ναὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, νὰ φαντασθεῖ, μὲ θαυμασμό, τὶς προσπάθειες τῶν ἀρχιτεκτόνων, μαστόρων καὶ ἐργατῶν, γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, μέσω δύσβατων μονοπατιῶν, μὲ χρῆση ὑποζυγίων, γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ μόνον μία ἀπὸ τὶς δυσκολίες. Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι τὸ Καθολικὸ δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἕνα ἐξαίσιον ἔργο τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἕνα τεχνικὸ κατόρθωμα γιὰ τὴν ἐποχὴ του καί, κυρίως, μαρτυρεῖ μιὰ νέα ἐποχὴ τὴν ὁποία χαρακτήριζε ἀνανεωτικὸ καὶ δημιουργικὸ πνεῦμα στὸ σύνολό της.

Θ. Ρυθμολογικὰ συμπεράσματα

Ἐφ' ὅσον εὐσταθοῦν οἱ δομικὲς ἐνδείξεις πὺν παρουσιάσθηκαν μὲ κάποια ἐπιμονή, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ξεχωρίσουν τὰ ἐντελῶς πρωτεύοντα καὶ νὰ προχωρήσει κανεὶς σὲ

μιὰ συμπερασματικὴ κριτικὴ. Μπορεῖ, λοιπὸν, νὰ λεχθεῖ ὅτι δύο καίριας σημασίας νέες ἀρχιτεκτονικὲς ἐξελίξεις πὺν πραγματοποιήθηκαν στὸ Συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη βυζαντινὴ οἰκουμένη.

Δηλαδή: πέραν τῶν ρυθμολογικῶν ἐκλεπτύνσεων στὶς λεπτομέρειες, ὅπως τὸ ἐξελιγμένο πλινθοπερίβλητο σύστημα, τὰ ψευδοκουφικὰ διακοσμητικὰ, οἱ πλίνθινες διακοσμητικὲς ταινίες, ἡ πλούσια ἀρχιτεκτονικὴ, γλυπτικὴ, κ.λπ., πρέπει νὰ ξεχωρίσει καὶ νὰ τονισθεῖ ἡ ἐπιτόπια πρωτόφαντη διαμόρφωση τοῦ χῶρου πὺν λέγεται *Λιτὴ* καὶ ἐπίσης ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου θολικοῦ συστήματος, πὺν λέγεται συνήθως *βυζαντινὸ ἡμιχώνιο* καὶ θὰ πρέπει πλέον νὰ ὀνομασθεῖ *ἐλλαδικό*, διότι βρίσκει ἐφαρμογὴ μόνον στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο.

Κατὰ πρῶτον, λοιπὸν, ἡ ἐμφάνιση τῆς *Λιτῆς* ἀποδεικνύεται ὡς μία, γιὰ λόγους καθαρὰ πρακτικούς, μετατροπὴ χῶρου, ἀκολουθώντας τὴν μεθοδικὴ τῆς μεταβατικῆς μορφολογικῆς μετάπλασης ἑνὸς ὁμοίου, ἀπλοῦστερου κτηριολογικοῦ στοιχείου σὲ ἕνα πλουσιότερο. Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ μορφογένεση δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναδείξει τοὺς κύριους κανόνες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀσχέτως ἐποχῆς, καὶ βεβαίως τῆς βυζαντινῆς, πὺν εἶναι τὸ πρακτικῶς σκέπτεσθαι καὶ τὸ μορφοποιεῖν κατὰ χρῆσιν¹⁰³ καὶ νὰ ἀποκλείσει τὴν ἀφελῆ ἀπλουστευτικὴ¹⁰⁴ ἀποδοχὴ ξένων ἐπιρροῶν, ὅπως ἐξακολουθοῦν νὰ φληναφοῦν περὶ τὰ παρόμοια θέματα κατὰ διαστήματα οἱ παρεξηγούντες τὶς δυνατότητες καὶ τοὺς τρόπους ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου τῆς συγκριτικῆς μορφολογίας.

Κατὰ δεῦτερον, ἡ ἐμφάνιση τοῦ *βυζαντινοῦ* ἢ ἀκριβέστερα τοῦ *ἐλλαδικοῦ ἡμιχωνίου* εἶναι ἕνα ἀκόμα θέμα, ὅπου πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμε τὴν ἀνεξάρτητη καλλιτεχνικὴ πορεία τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ἐλλαδικοῦ χῶρου.

Πολλά ἔχουν λεχθεῖ γιὰ τὴν χρῆση ἡμιχωνίου στὴν Σασσανιδικὴ Περσία, τὴν Ἀρμενία, τὴν βόρεια καὶ τὴν νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Δὲν ἔχουν ὅμως τονισθεῖ ὅσο ἔπρεπε οἱ σημαντικὲς διαφορὲς, πού ὑπάρχουν μεταξὺ ὄλων αὐτῶν καὶ τοῦ *βυζαντινοῦ* ἢ μᾶλλον *ἐλλαδικοῦ ἡμιχωνίου*. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ οἱ λύσεις τῶν ἐν γένει ἀνατολικῶν ἡμιχωνίων εἶναι λύσεις γεωμετρικὲς, ἐνῶ τὸ βυζαντινὸ ἡμιχώνιο εἶναι λύση ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὴν στυλιστικὴ, καλλιτεχνικὴ προσφορὰ πού χαρακτηρίζει τὸ δεύτερο, ἐνῶ κάτι τέτοιο λείπει ἀπὸ τὰ πρῶτα. Τὸ σχῆμα τοῦ βυζαντινοῦ ἡμιχωνίου εἶναι οὐσιαστικῶς τὸ *κατὰ διαγώνιο ἡμισυ τοῦ θολικοῦ συστήματος πού ὀνομάζεται ἀσπίς ἐπὶ λοφίων* (εἰκ. 4H). Κατὰ τοῦτο λοιπὸν ἀποτελεῖ μιὰ λύση κλασσικὴ, πού πηγάζει ἀπὸ ρωμαϊκὲς, βυζαντινὲς, ἴσως καὶ ἀραβικὲς καταβολές, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ πολὺ ἑλλαδικὰ ρυθμολογικὰ στοιχεῖα.

Ἡ λύση αὐτὴ εἶναι ἓνα κατόρθωμα ἀρχιτεκτονικὸ πού προσφέρει πλήρη ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ τῶν κατακόρυφων τοίχων, τῶν κυλινδρικῶν ἐπιφανειῶν καὶ σφαιρικῶν θόλων μὲ ἀποτέλεσμα τὴν αἰσθητικὴ ὀλοκλήρωση (εἰκ. 5Z, 24). Τώρα πλέον τὸ ἡμιχώνιο δὲν εἶναι καθόλου ἓνας εὐθειογενὴς ἡμικῶνος (ὅπως στὴν Ἀρμενία, εἰκ. 89) ἢ ἓνα μᾶλλον ἄσχετο τεταρτοσφαίριο πού ἐπικάθεται στὴν ἄνω ὀριζόντια γωνιαία κατάληξη τῶν τοίχων, (ὅπως στὴν Χίο, εἰκ. 5E, 22), ἀλλ' ἀντιθέτως, μιὰ συνάρτηση ἀπὸ εὐγενεῖς καμπύλες πού συντάσσεται μὲ τὴν χρῆση λοφίων καὶ συμπορεύεται μὲ τὰ κύρια μέρη τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν

ἀρμονία τῶν γραμμῶν καὶ τὴν ὁμοιογένεια τῆς σύνθεσης ἀλλὰ καὶ τῆς κατασκευῆς. Ἡ ὁμοιογένεια αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ ὄχι μόνο ἀπὸ ἄποψη κατασκευαστικὴ ἀλλὰ ἐπίσης καὶ αἰσθητικὴ. Ὁ βυζαντινὸς μνημειακὸς χῶρος διαθέτει κατακόρυφες γραμμὲς στὸ κάτω τμήμα του, ὅπως κίονες, ἀκμὲς γωνιῶν, κ.λπ. Στὸ ἀνώτερο τμήμα του ἐνεργεῖ μόνο μὲ ἀρμονικὲς καμπύλες ὅπως τὰ τόξα, οἱ θόλοι, οἱ τροῦλλοι. Τὸ *λοφίο* καὶ ὄχι τὸ *ἡμιχώνιο* προσφέρει τὴν κομψὴ καὶ ὁμοιογενῆ λύση γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὶς κατακόρυφες γραμμὲς στὶς καμπύλες ἐπιφάνειες. Καὶ τὸ *ἐλλαδικὸ ἡμιχώνιο* εἶναι κατ' οὐσίαν ἐπάνοδος στὴν αἰσθητικὴ τοῦ *λοφίου*.

Τὰ δύο σπουδαῖα αὐτὰ τεχνικο-καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα, ἰδωμένα μαζὶ μὲ τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ μεγέθους, τὴν ἀρμονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση καὶ τὸ κάλλος τῆς ἐπιτοίχιας διακοσμῆσεως, κατορθώνουν νὰ μεταδώσουν τὴν γενικότερη λάμψη τῆς ἐποχῆς τους. Ὅπως συνέβη καὶ ἄλλες φορὲς στὴν ἱστορία, πού μιὰ πολιτισμικὴ ἀναγέννηση ἔπεται συνήθως τῆς πολιτικοοικονομικῆς ἀνασυντάξεως — παράδειγμα ἔκπαγλο τὰ κτήρια τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, πού δὲν μπορούσαν νὰ δημιουργηθοῦν παρὰ σὲ μιὰ στιγμὴ ὑπέρτατης ἀνατάσεως, δύο γενεὲς μετὰ τοὺς μηδικοὺς πολέμους — ἔτσι καὶ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ζωγραφίζει τὸ φυσιολογικὸ ἄνθισμα τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος, μιὰ γενεὰ μετὰ τὴν ἐλευθέρωση τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως μὲ τὴν γενικότερη ἀναδιοργάνωση τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 10ου καὶ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ APPENDIX

.....Ὁ γοῦν βασιλεὺς (ὁ Ῥωμανὸς Β΄) ἰδὼν τὴν πρόρρησιν τοῦ ἁγίου πεπληρωμένην, ὑπευθύνθη εἰς μέγα σέβας πρὸς τὸν ἅγιον καὶ εὐγνωμονικὴν διάθεσιν. Ὅθεν χωρὶς ἀναβολῆς καιροῦ ἔκραξεν οἰκοδόμους ἐμπείρους καὶ δίδοντάς τους ἐντολὴν διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ σχέδιον θαυμαστὸν κατὰ τὴν εὐμορφίαν... τοὺς ἔστειλε διὰ νὰ κτίσουν στὸν τάφον τοῦ ἁγίου ναὸν περικαλλῆ, ὡς εἴρηται..... Διαβάντες οὖν εἰς τὴν Λεβαδίαν...ἦλθον εἰς τὸν προωρισμένον τόπον καὶ εὗρον τὴν ὑπὸ τοῦ ἁγίου κτισθεῖσαν ἐκκλησίαν, εἰς τῆς ὁποίας τὰ ἀριστερὰ ἦτον ὁ τάφος τοῦ ἁγίου. Καθελόντες οὖν αὐτὴν (αὐτόν), στὸν ἴδιον τόπον ἄρχισαν τὸ θεῖον ἔργον ἐκ βάθρων καὶ ἀνήγειραν τὸν ἀξιοθαύμαστον καὶ μεγαλοπρεπῆ ναόν, τὴν νέαν Σιών, τὸν ἐπίγειον οὐρανόν, τὸ τῶν μοναζόντων ἀγλᾶσιμα καὶ τῆς Ἑλλάδος τὸ καύχημα (Εὐκτήριον). Ἐτελειώθη δὲ ἐν ἔτει κοσμογονίας 6474= 966...Δὲν ἐμεσολάβησε καιρὸς ὅπου ἔγινε καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμωμένη δευτέρα ἐκκλησία κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν δὲ καλλονὴν οὐ δευτέρα, φιλοτίμω δαπάνη τῆς βασιλείσεως, θαύματος τινὸς χάριν.

ΚΡΕΜΟΣ Περίληψις ἐπιστατικῆ, σελ. 1δ΄

Σημειώματα τινὰ εὐρωτιῶντος (μουχλιασμένου) χειρογράφου αὐτολεξί:

Ἐνθάδε ἐστὶ τὸ ἔτος, ἀφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ βασιλικώτατον
μοναστήριον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ,
ἑξάκις χιλιοστὸν ὑπάρχει ἑβδομηκοστὸν
τετρακοσιοστὸν τέταρτον ἀπὸ κτίσεως κόσμου
κατεσκευάσθη λαμπρῶς δὲ καὶ κοσμίως
ἐξ ἀργυρίων ὧν ἀριθμὸν οὐδεὶς εὔρεν.
Ὁ θεῖος οὗτος ναὸς (Εὐκτήριον) ἀστράπτει ὄλως
θείου τε πατρὸς Λουκᾶ τοῦ ἐν Στειρίῳ ἐκ θεοστέπτου
καὶ ὀρθοδοξοτάτου Πορφυρογεννοῦς χριστιανικωτάτου
αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ τοῦ δευτέρου μέδοντος
ἡμῶν κραταιοῦ φιλοχρίστου ὃς ἐκ μεγίστης
εὐλαβείας καὶ πλείστης ἡγειρε ναὸν εὐπρεπῆ
δαιμονίως εἰκότα Νέας Ῥώμης Σοφίῃ θείᾳ,
ὑπερέχοντα πάντα ναοὺς κόσμου. Λύσιν
δ' οὖν αὐτῷ Χριστὲ δὸς ὀφλημάτων.
Ὁ δ' ἄλλος ναὸς μητρὸς Χριστοῦ, δομήθη ὑπ' Αὐγουστῆς δὴ
Ῥωμανοῦ τῆς συμβίας κλητῆς μεγίστης Θεοφανοῦς δεσποίνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Eglise simple» καὶ «église complexe». Ἐπι-
τυχεῖς ὄροι τοῦ MILLET, G., *L'école grecque dans
l'architecture Byzantine*, Λονδίνο 1974, σ. 56. Βελ-
τιωμένη κατάταξη τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμέ-
νων μετὰ τρουλλοῦ ναῶν, εἰς: ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., «Ἡ
Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη», Α.Β.Μ.Ε., Ε' (1939-
1940), σσ. 1-16.

2. STRUCK, A., «Vier byzantinischen Kirchen
der Argolis», *Athenische Mitteilungen*, XXXIV,
1909, σσ. 189-236, MILLET, G., *L'école*, *op. cit.*,
σ. 55-94, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ
Κριεζώτη», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων
τῆς Ἑλλάδος* (ΑΒΜΕ), τ. Ε', 1, 1939-40, σσ. 1-
16, ὅπου ἐξηγεῖται ὅτι οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμ-
μένοι ναοὶ ἀπαρτίζονται (ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὸν
νάρθηκα), ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὸ σταυρικὸ τετράγωνο
- τὸν κυρίως ναὸ - καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ τρι-
μερὲς ἱερό. Ὁ Ὀρλάνδος διακρίνει τέσσερις περι-
πτώσεις, (βλ. σχέδια εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Κριεζώτη,
op.cit.) ὡς ἐξῆς: Στὸν πλήρη σύνθετο τετρακίονιο
(περίπτωση Α), τὰ δύο αὐτὰ μέρη εἶναι πλήρη.
Στὸν ἡμισύνθετο ἢ μεταβατικὸ τύπο (περίπτωση
Β), τὸ ὀρθογώνιο τοῦ ναοῦ καταλαμβάνει τμῆμα
τῶν τριῶν διαμερισμάτων. Στὸν ἀπλοῦν τετρα-
κίονιο (περίπτωση Γ) τὸ σταυρικὸ τετράγωνο κα-
ταλαμβάνει ὀλόκληρα τὰ πρὸ τῶν κογχῶν ὀρθο-
γώνια διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ. Τέλος στὴν (περί-
πτωση Δ), τὸ πλήρες ἱερὸ διεισδύει στὸ σταυρικὸ
τετράγωνο, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐκλείπουν τὰ τρία
ἀνατολικά διαμερίσματά του καὶ οἱ δύο ἀνατολι-
κοὶ κίονες. Ὁ προκύπτων τύπος εἶναι γνωστὸς ὡς
δικιόνιος.

3. *Λιτή - Λιτές*, εἶναι ἐκκλησιαστικὸς ὄρος με-
τέπειτα καὶ ἀρχιτεκτονικός, ποῦ ἀναφέρεται στὸν
εὐρὺ προθάλαμο τῶν μοναστηριακῶν ναῶν, κατ'
ἀντιδιαστολή πρὸς τὸν στενὸ προθάλαμο, ποῦ ὀνο-
μάζεται *νάρθηκας*. βλ. ΜΥΛΩΝΑ, Π., «Ἀρμενικὰ
Γκαβίτ καὶ Βυζαντινὲς Λιτές», *Ἀρχαιολογία* 32,
Σεπτ. 1989, κεφ. Ε', προέλευση τῶν Λιτῶν σ. 64.

4. Ὁ τύπος αὐτὸς ναοῦ ὀρθότερα θὰ ἔπρεπε νὰ

ὀνομάζεται *σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, με εὐρὺ
τροῦλλο περιφερικῶς ὀκταστήρικτο, χωρὶς ἐνδιάμε-
σα στηρίγματα*. Σχετικῶς με τοὺς ὀκταγωνικοὺς
βλέπε: MILLET, G., *op. cit.*, σ. 105-118, ΣΤΙΚΑΣ, Ε.,
L'église Byzantine de Christianou, etc., Paris 1951.
KRAUTHEIMER, R., *Early Christian and Byzantine
Architecture*, New York 1986.

5. SCHULTZ, R., BARNESLEY, S., *The Monastery of
St. Luke of Stiris in Phokis*, etc., London 1901. Πε-
ραιτέρω τὸ σύγγραμμα θὰ ἀναφέρεται ὡς S & B.

6. Σχετικῶς με τὴν ρυθμολογία τῶν μαρμάρινων
δαπέδων βλ. ΜΥΛΩΝΑ, Π., «Παρατηρήσεις στὸ Κα-
θολικὸ Χελανδαρίου», *Ἀρχαιολογία*, 14, Φεβρ.
1985, σσ. 64-83, καὶ ΛΑΜΠΡΑΚΗ, Α., «Ἀναγνώριση
Μαρμάρων στὰ Δάπεδα τοῦ Συγκροτήματος Ὁσίου
Λουκᾶ Φωκίδος», *ΙΒ' Συμπόσιο ΧΑΕ, 1992 Περι-
λήψεις*, σσ. 30-31 καὶ *ΙΓ' Συμπόσιο ΧΑΕ, 1993, Πε-
ριλήψεις*, σσ. 25-26.

7. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Δ., *Ὁσιος Λουκᾶς, ὁ Βίος τοῦ
Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη*, Ἀθῆναι 1989, ὅπου
καὶ ἀνάλυση στὰ χειρόγραφα καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ
ΒΙΟΥ.

8. Ἡ κατασκευὴ τοῦ Εὐκτηρίου, 966, ἀναφέρε-
ται στὸν ΒΙΟ.

9. Ἀρχιμανδρίτου Ἡγουμένου ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Εἰσα-
γωγικὸ Σημείωμα» εἰς ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Δ., *op. cit.* ΒΙΟΣ,
σ. 11.

10. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, σσ. 37, 38.

11. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *Φωκικὰ Ι-ΙΙΙ, Προσκυνητᾶριον
τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κ.λπ.*, τ.
ΙΙΙ, Ἀθῆναι 1874 - 1880. *Τὰ Ὑπομνήματα*, τ. Α' ,
σσ. 16'-κγ'.

12. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, σ. 26.

13. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *op. cit.*, τ. Α' Ὑπομνήματα, σσ.
1γ'-ιδ', καὶ Παράρτημα, σ. 91 τοῦ παρόντος.

14. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *op. cit.*, τ. Α' σ. 102: *Ἐπλησε
Λουκᾶς...Σῶμ' ἐκ τάφιοι Τρίτη Μαΐου, Λουκᾶ, ἀνε-
κομίσθη.*

15. BODNAR, E.W., *Cyriacus of Ancona and
Athens*, Bruxelles 1960, σ. 34.

16. BUCHON, J.A.C., *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843.
17. ΧΑΝΣΕΝ, Θ., Δανός αρχιτέκτων (1813-1891), ἐκόσμησε τὴν Ἀθήνα μὲ ἐξαίρετα κτήρια. Βλ. σχέδιο Ὁσίου Λουκά εἰς BENDTSEN, Μ., σ. 148, εἰκ. 134.
18. ΤΣΙΑΛΕΡ, Ἑρνέστος. (1837-1923). Γερμανὸς ἀρχιτέκτων, μελετητὴς καὶ κατασκευαστὴς πολλῶν νεοκλασσικῶν κτηρίων στὴν Ἑλλάδα. Σχέδια τοῦ μνημείου εὐρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Πινακοθήκη.
19. S & B, *op. cit.* (ἀνωτ. ὡς σημ. 5). Ἴσως ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι κατὰ τὴν πρώτη παρουσίαση τῆς παρούσας μελέτης, δημοσίᾳ, τὴν 21η Μαΐου τοῦ 1990, στὴν ὁποία παρίσταντο ἀρκετοὶ Ἕλληνοὶ ἀρχαιολόγοι, ὁ ὁμιλητὴς ἐθεώρησε σκόπιμο νὰ ἀπευθύνει ὑψηλοφώνως γιὰ τοὺς δύο συγγραφεῖς S+B, τὸν ἐξῆς ἔπαινο: As a matter of fact, having studied their drawings time and again and having checked their measurements inch after inch, I would like to congratulate the members of the British School of Archeology at Athens, for their brilliant seniors, of a century ago.
20. DIEHL, Ch., *L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris 1889. MILLET, G., *Le monastère de Daphni*, 1889, IDEM, *L'école*, *op.cit.* WULFF, O., «Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten», *Die Baukunst*, σειρά Β', τεύχος 11, Berlin 1903. STRZYGOWSKI, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918. DIETZ, E. καὶ DEMUS, O., *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lukas and Daphni*, Cambridge Mass. 1931. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος», *Byz-Neugr. Jahrbucher*, τ.11 καὶ Δ.Χ.Α.Ε., περ. Γ', Β', 1933, idem, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθήναι 1942.
21. Μεταξὺ ἄλλων: MEGAW, H., «The Chronology of some Middle-Byzantine Churches», *B.S.A.*, 32, 1931-32, GRABAR, A., *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et de l'art chrétien antique*, I, II, Paris 1946. IDEM, *Sculptures Byzantines de Constantinople (Ve-Xe siècle)*, Paris 1963. Idem, *Sculptures Byzantines du moyen age*, II, (XIe-XIVe siècle), Paris 1976. Idem, «La décoration architecturale de l'église de la Vierge de Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce. Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions et belles lettres, 1971. MILES, G., «Byzantinum and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area», *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Α.Κ., Ἀνακοινώσεις στὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῶν ἐτῶν 1960-1970. Idem, «Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου» κ.λ.π., *Α.Β.Μ.Ε.Ε.*, 1939-1940. IDEM, «Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ» καὶ «Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι Μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος», *Α.Β.Μ.Ε.Ε.*, Ζ', 1951. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις*, Ἀθήναι, 1965. IDEM, «Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι», *Δ.Χ.Α.Ε.* περ. Δ', Γ', 1962-63. CHATZIDAKIS, Μ., «A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc», *Cah. Arch.*, XIX, (1969). ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθήναι 1970. IDEM, *Ὁ Κτίτωρ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήναι 1974. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Π., Ἀπολογισμοὶ ἐργασιῶν ἀναστηλώσεων, εἰς Α.Δ. ἐτῶν 1960-70. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., *Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Νεώτερα», *Ἑλληνικά* 25, 1972. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ στὴν Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά», *Δ.Χ.Α.Ε.*, περίοδος Δ', Ζ', 1973-74. ΜΠΟΥΡΑ, Λ., *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήναι 1980. ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas, Eine Kritische Übersicht», *Byz. Zeitschrift*, 78, 1985, σσ. 94-107. CHATZIDAKIS - BACHARAS, Th., *Les peintures murales de Hosios Loucas: Les chapelles occidentales*, Athenes 1982. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *Ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στεριιώτη*, Ἀθήναι 1989. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Δομικὴ Ἔρευνα στὸ ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος», *Ἀρχαιολογία*, τ. 36, 1990. MYLONAS, P., «Gavits arméniens et Litae Byzantines», *Cah. Arch.* 38, 1990. CONNOR, C., *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, Princeton 1991. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., «The First Century of the Monastery of Hosios Loukas», *D.O.P.* 1992. SCHMINCK, A., *Hosios Lukas: Eine Kaiserliche Stiftung*, Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Διεθνή Συμπόσια, 11, Ἡ αὐτοκρατορία σὲ Κρίση (:): Τὸ Βυζάντιο στὸν 11ο αἰῶνα (1025-1081), Ἀθήναι 2003.
22. ΕΡΓΟΝ, τοῦ 1964, Ἀθήναι, 1965, σ. 165-169. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν* κ.λ.π., Ἀθήναι 1970, σσ. 146-149 καὶ 154-156.
23. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *op. cit.*, Β', σ. 201.
24. LIDDELL & SCOTT, λήμμα σπουδῆ (2).

25. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, §81, σ. 209.
26. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, §81, σ. 209.
27. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Ο ναός του Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν πυρκαϊά», Α.Δ. 1918. Παράρτημα τοῦ Α.Δ., σ. 34 κ.έ.
28. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, §81, σ. 207.
29. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι, 1942, σ. 61-80.
30. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, §81, σ. 208.
31. Στὸν Ἄθωνα ὑπάρχουν Λιτές, οἱ ὁποῖες δημιουργήθηκαν εἴτε ἀπὸ τὴν συνένωση δύο ναρθήκων (Λαύρα) ἢ ἀπὸ τὴν διεύρυνση ἑνὸς στενοῦ νάρθηκα, μετατρέποντάς τον σὲ Λιτὴ (Χελανδάρη, Σταυρονικήτα, Ξενοφώντος).
32. Πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ὀλίγο βορειότερα τῆς Μονῆς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ Δίστομο, περνοῦσε ὁ μεγάλος δρόμος τῆς ἀρχαιότητος, πὺρ ἔνω-νε τὸ Ἴονιο Πέλαγος μὲ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Μέση Ἀνατολή. Βλέπε σχετικῶς FRIEDLANDER, L., ἀγγλ. μετάφρ. *Roman Life and Manners* (New York 1979) I, σ. 367: What interested Roman Tourists - The Seven Wonders.
33. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀναθεώρηση ὀρισμένων θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου», *Ἀρχαιολογία* 1, Νοεμβρ. 1981.
34. Ὅπως π.χ. μετὰξὺ ἄλλων μελετητῶν, ὁ MILLET, Ecole κ.λπ. *op. cit.*, σελ. 122, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὴν ἰδέα τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Λιτῆς στὸ καθολικὸ Χελανδαρίου, ἐμπνεύσθησαν οἱ Σέρβοι ἀπὸ μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς, χωρὶς νὰ τὰ κατονομάζει. Εἶναι περιέργο ὅτι ὁ σοφὸς MILLET στὸ ἐξαίρετο σύγγραμμά του δὲν πραγματεύεται καθόλου τὸ θέμα τῆς Λιτῆς.
35. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Ἡ ἀρχικὴ μορφή κ.λπ.», σ. 60, εἰκ. 17.
36. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 95-98, χρησιμοποιοῖ τὸν ἐπιτυχημένο ὄρο «προελλαδικό».
37. S & B, *op. cit.*, σ. 22, βλέπουν ἴχνη θεμελίων πὺρ θὰ δικαιολογοῦσαν μιὰν ἀρχικὴ ἐκκλησία βραχύτερη ἀπὸ τὴν σημερινή.
38. Σχετικῶς μὲ τὴν ἀβεβαιότητα κατὰ τὴν χρονολόγησι καὶ τὸν καθορισμὸ τοῦ ρυθμοῦ τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν, βλ. BELTING, H., «Eine Gruppe Konstantinopler Reliefs aus dem XIen Jahrhundert», *Pantheon*, XXX, 1972, σσ. 263-271.
39. ΟΡΑΝΔΟΣ, Α.Κ., «Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι», *Ἐπετηρὶς Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν*, ΙΑ' (1935), σσ. 411-415, ὅπου παραδείγματα ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ.
40. Τυχὸν χρονολόγησι τοῦ πεταλόμορφου τόξου τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. (χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὸ 961 ἀπὸ τὴν ἀείμνηστη Λ. ΜΠΟΥΡΑ, Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος κ.λπ. *op. cit.*), θὰ ἀντιστρατεύεται τὴν χρονικὴ ὁμοιογένεια αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου.
41. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', Ἀθῆναι 1975, σ. 109.
42. FLETCHER, B., *History of Architecture on the Comparative Method*, Great Britain, 1963, σ. 677.
43. OUSTERHOUT, R., *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, New Jersey 1999, σ. 214.
44. Σχετικῶς μὲ τὰ τεκταινόμενα στὴν περιοχὴ αὐτῇ, βλέπε καὶ HATZIDAKIS, M., «A propos, etc.», *op. cit.*, σ. 131.
45. BARSKIJ, V.G., *Stranstvovanija Basilja Grigorovica Barskago*, τόμ. 4, Saint Petersburg 1877 (σκίτσο τῆς Μονῆς ἀπὸ Ν.Α.).
46. Διάταξι πὺρ ἔχει ἦδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς S & B, *op. cit.*, σ. 22-23.
47. GRABAR, A., *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, II, Paris 1976, *op. cit.*, σ. 54: des chapelles funeraires et commémoratives sont souvent fixées...au Nord ou au Sud de celles-ci (des églises-martyria).
48. ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Zur Topographie, etc.», σ. 97.
49. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Χρονικόν*, *op. cit.*, σσ. 156-57.
50. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ κ.λπ.», σ. 136.
51. Οἱ ἐργασίες ἐγίναν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψι τῶν Ἀ. Ὁρλάνδου καὶ Ε. Στίκα. Βλ. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 1955, σ. 119, 1956, σ.130, 1958, σ.183, 1960, σ. 234 κ.λπ. Ἐπίσης καὶ πληροφορία ἀπὸ τὸν ἐξαίρετο ἀρχιφύλακα ἀρχαιοτήτων κ. Ἰωάννη Τσιμικό, πὺρ εἶχε παρακολουθήσει τὰ ἔργα ἀναστηλώσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Θερμὲς εὐχαριστίες ἀπευθύνονται στὸν κ. Τσιμικό γιὰ τὴν ὄλη ἐξυπηρέτησι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παρούσας ἔρευνας.
52. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἐπισκευῶν ἀφαιρέθηκε πλάκα δαπέδου τοῦ διακονικοῦ καὶ πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ κάθοδος μὲ κινητὴ ξύλινη σκάλα, στὸν ἀπὸ κάτω χῶρο, στὴν στάθμη τῆς Κρύπτης. Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ μόνος ἐπι-

- σκέψιμος. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Οικοδομικόν Χρονικόν*, *op. cit.*, σσ. 204-205.
53. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Ὁ Κτίτωρ* κλπ., *op. cit.*, σ. 4.
54. Ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος ἦταν προϊστάμενος τοῦ Ε. Στίκα στήν Διεύθυνση ἀναστηλώσεως.
55. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Π., *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, τόμ. 28, σσ. 291-293.
56. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Χρονικόν*, εἰκ. 57, 58, πίν. 25.
57. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Χρονικόν*, πίν. 2, 3, 1176.
58. GRABAR, A., *Martyrium*, *op.cit.*, Vol. I, Architecture, *passim*.
59. ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἡρωδίωνος στήν Ὑπάτη», *Ἀντίφωνον Πνευματικόν*. Τιμητικός τόμος, καθ. Γ. Κονιδάρη, Ἀθήνα, 1981.
60. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μ., «Ὁ ναός τῆς Σκριποῦς», *Α.Δ.* (1931), σσ. 119-157.
61. ΜΠΑΡΛΑ, Χ., «Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Σουβάλας», *Χαριστήριον εἰς Ἄ. Ὀρλάνδον*, Δ', Ἀθήναι 1967-68, χρονολογεῖ στὸν 7ο αἰώνα, ἐνῶ ὁ ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., «Ἡ Παλαιοπαναγιά στήν Μανωλάδα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης*, 1969, σσ. 233-266, τοποθετεῖ τὸν ναὸ στὸν 11ο-12ο αἰ.
62. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *Προσκυνητάριον*, σ. κβ'.
63. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Χρονικόν*, *op. cit.*, σσ. 226-242.
64. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §72, σ. 202.
65. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §78, σ. 207.
66. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §80, σ. 208.
67. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §81, σσ. 208-209.
68. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §73, σ. 203, Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται... οὐχ οὗτος, ἀλλ' ἕτερος.
69. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *op. cit.*, τόμ. Α', σ. ιγ-ιδ. Βλέπε καὶ παράρτημα, σελ. ... τοῦ παρόντος.
70. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §81, σ. 209.
71. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §86, 91, 94.
72. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §84, 85, 89, 93, 95, 97.
73. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §87, 95, 96.
74. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §85, 86, 92, 94, 95, 96.
75. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §83, 88, 91, 95.
76. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *ΒΙΟΣ*, §81, ΚΡΕΜΟΣ, τ. Α', *Περίληψις Ἐπιστατικῆς*, σ. ιθ', *Περὶ τῆς Οἰκοδομῆς* κ.λπ.
77. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., τ. Α', σ. ιδ'.
78. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., τόμ., Α', σ. ιη'. Σημείωμα ἐπὶ εὐρωτιῶντος (μουχλιασμένου) χειρογράφου, βλέπε καὶ παράρτημα παρόντος, σ. 91.
79. FINLAY, G., *History of the Byzantine Empire*, London 1854, σ. 390.
80. *Προσκυνητάριον τῶν Ἰβήρων* κ.λπ., Ἐν Ἀθήναις 1857, σσ. 7, 8. Πληροφορία βασισμένη στὸ Γεωργιανὸ κείμενο τοῦ Ὀσίου Εὐθυμίου γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Ὀσίου Ἰωάννου τοῦ Ἰβήρος.
81. MEGAW, A.H.S., «The Chronology of some Middle-Byzantine Churches», *B.S.A.* 32, 1931-32, σσ. 90-130.
82. CHATZIDAKIS, M., «À propos etc.», *op. cit.* σ. 131.
83. Τὸ δίλοβο τοξωτὸ αὐτὸ ἄνοιγμα καὶ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ διακονικοῦ εἶναι μιὰ παράλογη διάταξη, ὅπως καὶ νὰ ἐκληφθεῖ, εἴτε δηλαδὴ ὡς ἠθελμένη ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν χώρων προθέσεως καὶ διακονικοῦ, καὶ τῶν λεγομένων πλαγίων διαμερισμάτων, Β.Α. καὶ Ν.Α. ἀντιστοιχῶς, εἴτε γιὰ μιὰ ὑποτιθέμενη ἀρχικὴ μορφή τοῦ *Εὐκτηρίου*, ὅποτε θὰ ἀποτελοῦσαν δίλοβα ἀνοίγματα στοὺς Β. καὶ Ν. τοίχους τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἡ τελευταία πάντως φαίνεται νὰ εἶναι παραγματικότης καὶ νὰ συνδυάζεται μὲ τὰ πολλὰ παράθυρα ποὺ φαίνεται νὰ εἶχε τὸ *Εὐκτήριο*, ἐναντίον κάθε ρυθμολογίας, εἴτε ἐλλαδικῆς εἴτε τῆς πρωτεύουσας.
84. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ Μονῆς κ.λπ.», *op. cit.*, σ. 304.
85. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., τ. Α', σελ. 99: *σὲ καταθεῖναι... ἐν τῇ θήκῃ, ἧ νῦν κατακείσαι, πρότερον ἐν γῇ τεθαμμένον.*
86. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., τ. Α', 100, διορθωμένο εἰς ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Μ., «Περὶ Μονῆς κ.λπ.», *op. cit.*, σελ. 311.
87. CHATZIDAKIS, M., *À Propos etc.*, *op. cit.*, σ.129 *passim*.
88. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ Μονῆς κ.λπ.», σ. 308.
89. Οἱ πλείστοι τῶν μελετητῶν ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα συγκλίνουν ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι χορηγὸς τοῦ Καθολικοῦ ὑπῆρξε ὁ Βουλγαροκτόνος. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., τ. Α', S+B, σ. 35, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, σ. 427, Ἀθήναι 1942, ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α.Κ., *ΑΒΜΕ*, τ. Ζ', 1951, σ. 144, ΕΥΓΥΠΟΥΛΟΣ Α., CHATZIDAKIS, Μ - GRABAR, Α., *La peinture Byzantine et du haut Moyen-Age*, σ. 24, Paris 1965, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., *Βυζαντινὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας*, Ἀθήναι, 1956, σ. 12.
90. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., *ΑΒΜΕ*, Ζ', 1951, σ. 131-145, ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., ΣΤ' *Συμπόσιο ΧΑΕ*, 1986, *Περίληψις ἀνακοινώσεων*, σ. 18 καὶ «Ἐπιλεγόμενα σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ Ὀσίου Λουκά Εὐβοῖας», *Ἀρμός*,

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

τιμητικός τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Μουτσόπουλο, τ. 1, σσ. 353-361, Θεσσαλονίκη 1990. Στὸν Γ. ΒΕΛΕΝΗ ὀφείλεται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς.

91. ΨΕΛΛΟΣ, Μιχαήλ, *Χρονογραφία*, Ἐκδόσεις Ἄγρα, 1993, σσ.82-83.

92. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Emboraci MCKLXXII (1973), (Corpus Fontium Historie Byzantine, τ. V).

93. CEDRENIUS, G., *Compendium historiarum*, II, ἔκδ. Βόννης 1839, σ.475.

94. GLYCAS, M., *Annales*, IV, ἔκδόσεις Βόννης, 1836, σ. 578.

95. ZONARAS, J., *Epitome historiarum*, XVII, κεφ. IX, ἔκδ. Dindorf, Λειψία, 1871.

96. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, 1932, τ. IV, σ. 204.

97. DIEHL, Ch., *L' église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris, 1889.

98. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ*

Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1979, σ. 108.

99. BODNAR, E.W., *op.cit.* (βλ. σημ. 11). ΒΕΗΣ, Ν., «Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου κ.λπ.», *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ.*, περ. Γ', τ. 2, 1933, σ. 3 κ.έ.

100. Δικαστῆς Ἑλλήνων, κατὰ ΚΕΔΡΗΝΟΝ, II, σ. 542. Βλ. καὶ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, IV, Ἀθήνα 1933, σελ. 231.

101. ΜΠΟΥΡΑ, Λ., «Ὁ Ἐξωνάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος», *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ', τ. ΣΤ, σσ. 13-28, 1970-72.

102. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ν., *Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα*, Ὁσίου Λουκάς, Ἐκδόσεις Μέλισσα, Ἀθήνα 2003, σ. 93

103. Ἡ περίφημη ἔκφραση τοῦ SULLIVAN: *Form Follows Function*.

104. Ἀναφορὰ γίνεται σὲ καθ' ὅλα ἄξιους συναδέλφους, οἱ ὅποιοι δίδουν μεγάλη σημασία σὲ ξένες ἐπιρροές, οἱ ὅποιες ἐνίοτε εἶναι πραγματοποιήσιμες καὶ ἄλλοτε ὄχι.

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

- Ο ΚΡΕΜΟΣ ἀπαριθμεί ὄλους τοὺς ἐπωνύμους ἐπισκέπτες τῆς Μονῆς καὶ παραθέτει ἀπὸ τὰ συγγράμματά τους τὰ χωρία ποὺ περιγράφουν τὸ μοναστήρι:
1678. J. SPON ET G. WHELER Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux annees 1675 et 1676, etc.
1723. G. WHELER: voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant. A la Haye.
1731. ALLG. HISTOR. LEXICON etc. Leipzig, 1731.
1765. R. CHANDLER : Travels in Asia Minor and Greece, etc. Oxford, 1825.
1794. R. WALPOLE: Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, etc. London, 1818.
1801. E. DODWELL: A classical and topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806. London, 1819.
1820. F.C.H.L. POUQUEVILLE: Voyage dans la Grece etc. Paris.
1822. K. MANNER: Geographie des nordlichen Griechenlands, des Peloponneses, etc. Leipzig.
1823. G. B. DEPPING: La Grece ou description topographique de la Livadie, etc., Paris.
1824. F.C.H.L. POUQUEVILLE: Histoire de la regeneration de la Grèce, etc., Paris.
1826. F.C.H.L. POUQUEVILLE: Voyage de la Grèce, etc. 2me Edition. Paris.
1827. F.C.H. KRUSE : Hellas etc. Leipzig.
1828. J. A. CRAMER: A geographical and historical Description of ancient Greece etc. Oxford.
1833. W.F. VOLGER: Handbuch der Geographie. Hannover, 1833.
1834. A.A. CAMMERER: Historisch-statistisch-topographische Beschreibung des konigreiches Griechenland nach dem gegenwartigen Bestande, etc. Kempten.
1835. W. M. LEAKE: Travels in Northern Greece, London.
1837. ΚΑΡΠΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ: Ἀνασκευὴ των εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἀναφερομένων περὶ τοῦ στρατηγοῦ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτζου κ.τ.λ. Ἐν Ἀθήναις, 1837.
1842. C.A. BRANDIS: Mittheilungen uber Griechenland, Leipzig, 1842.
1843. J. A. BUCHON: La Grèce continentale et la Moree, etc. Paris 1843.
1843. FR. FIEDLER: Geographie und Geschichte von Altgriechenland etc. Leipzig 1843.
1853. ΙΑΚΩΒΟΣ Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ: Τὰ Ἑλληνικά, κ.τ.λ. Ἀθήναι, 1853.
1857. W. VISCHER: Erinnerungen und Eindrucke aus Griechenland, Basel.
1862. C. BURSIAN: Geographie von Griechenland, Leipzig, 1862-65.
1867. C. HOPF: Allgemeine Encyklopedie von J.S. Ersch und J.G. Gruber. Leipzig 1867.
1871. THOM. WYSE: Impressions of Greece, London.
1874. J. BLEECKEN MILLER: Ἐπιστολὴ πρὸς ... ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐφημερίδι Νέα Ἑλλάδι.
1876. G.F. HERTBERG: Gesch. Griechenland seit.
1877. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ: Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κ.τ.λ. Ἀθήνησι.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν.
-AB	Art Bulletin.
-ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
-ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
-AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
-AOM	Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν.
-AS	Anatolian Studies.
-BSA	The Annual of the British School at Athens.
-BSHAR	Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine.
-Ca.Arch	Cahiers Archéologiques.
-CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
-DOP	Dumbarton Oaks Papers.
-ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
-ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
-EMME	Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α'-Γ', Ἀθῆναι, 1927-1933.
ΕΕΠΣΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies.
IRAIK	Izvestija Russkago Archaeologiceskago Instituta y Konstantinopol.
-JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (1969 κ.ξ.).
-JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (1951-1968).
-JWCI	Journal of the Warburg and Courtauld Institute.
-ΛΣ	Λακωνικὰ Σπουδαί.
-MME	Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία.
-MJBK	Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst.
-NE	Νέος Ἑλληνομνήμων.
-RQ	Römische Quartalschrift.
-TAPhS	Transactions of the American Philosophical Society.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

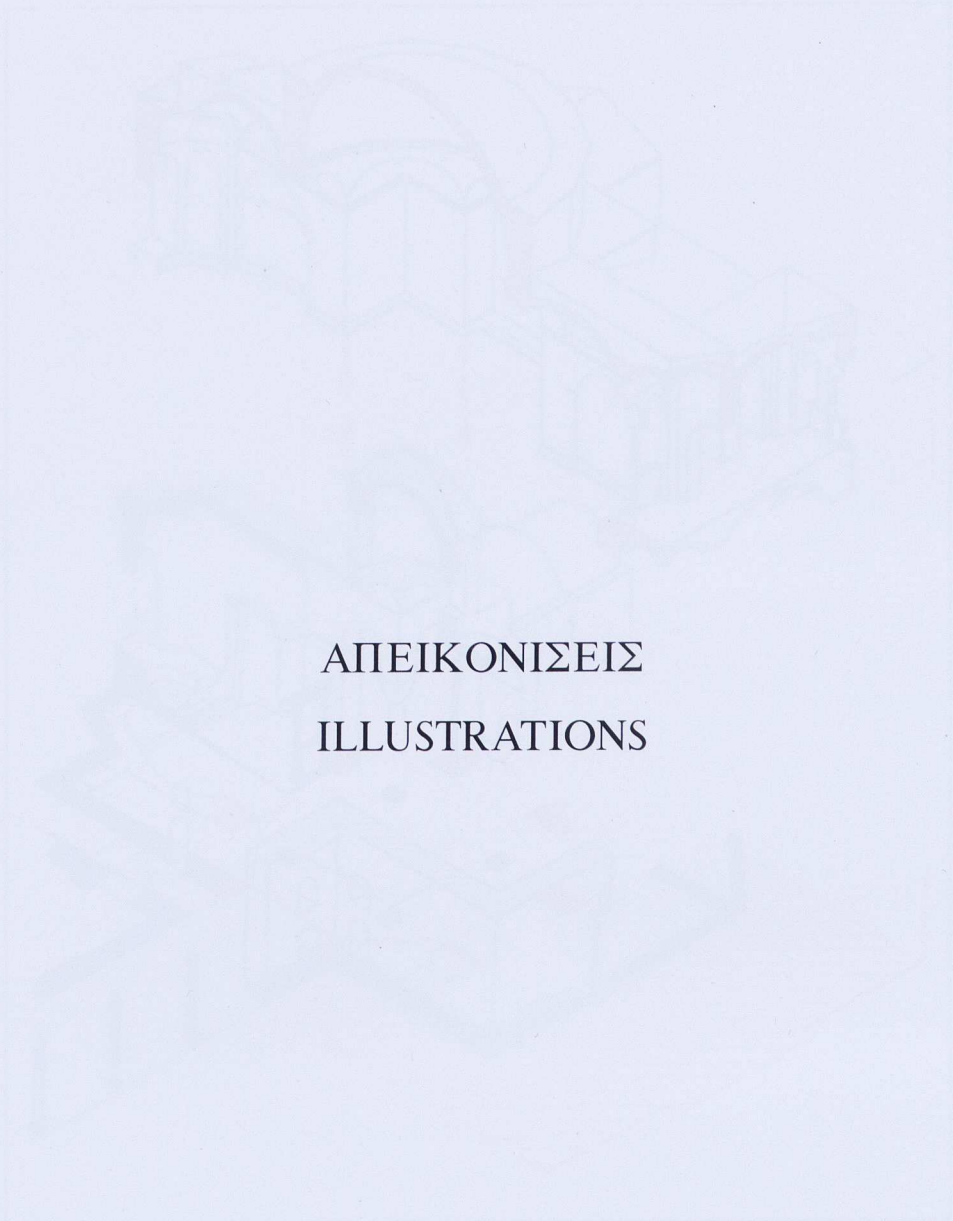
- ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ.Ι., *Ίστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους 867-1024 μ.Χ.*, τ. Β' Ἀθήναι 1947.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Σ., «Δοκίμιο γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου». *Μακεδονικὰ* 3, σσ. 241-280.
- ΒΕΗΣ, Ν. Α., (BEES), «Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας», *Ἑλληνικά*, τ.1, 1928, σσ. 337-370.
- ΒΕΗΣ, Ν. Α., (BEES), «Βίος (Συναξάριον) τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τοῦ Στεριώτου», *Βυζαντίς*, τ.1, 1909, σσ.191-332.
- ΒΕΗΣ, Ν. Α., (BEES), «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στεριώτου», *Byz. Neugr. jhb*, τ.11, 1934-35, σσ. 179-232.
- ΒΕΗΣ, Ν. Α., (BEES), «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στεριώτου», *ΔΧΑΕ*, περ. Γ', τ. 2, 1933, σσ. 3-16.
- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*. ΕΕΠΣΠΘ, τ. Θ', παράρτημα ἀρ. 10, Α'-Β', Θεσσαλονίκη, 1984. «Ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση σὰν τοιχοδομικὴ λύση στὰ βυζαντινὰ κτίσματα», XV Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἄρμος, τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν.Κ. Μουτσόπουλο.
- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Ἐπιλεγόμενα σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ Μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Εὐβοίας», *ΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις* σ. 18.
- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Ἐπιλεγόμενα σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Εὐβοίας», Ἄρμος, τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν.Κ. Μουτσόπουλο, τ. 1, Θεσσαλονίκη, 1990.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον*, Θεσσαλονίκη, 1975.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ε., *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α' Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήνα 1980.
- ΒΑΒΙĆ, G., *Les chapelles annexes des églises Byzantines*, Paris, 1969.
- ΒΑΡΣΚΙJ, V.G., *Stranstvovanija Basilja Grigorovica Barskago*, τ. 4, Ἁγία Πετροῦπολη 1887, (Σχεδιαγράφημα τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοῦ ἔτους 1745).
- ΒΕΛΤΙΝΓ, Η., «Eine Gruppe Konstantinopler Reliefs aus dem 11. Jahrhundert», *PANTHEON*, τ. XXX, 1972, σσ. 263-271.
- ΒΕΝΤΣΕΝ, Μ., *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece 1818-1862*. Copenhagen, 1993.
- ΒΡΩΝΙΝΓ, Ρ., «Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh Twelfth Centuries», στὸ *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London, 1977 Variorum Reprints XV.

- BROWNING, R., «Literacy of the Byzantine World», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 4 (1978).
- BODNAR, E.W., *Cyriacus of Ancona and Athens*, Βρυξέλλαι, 1960.
- BUCHON, J.A.C., *La Grèce continentale et la Morée*, Paris, 1843.
- BUCHWALD, H., «Eleventh Century Corinthian Palmette Capitals in the Region of Aquileia», *Art Bulletin*, XLVIII, 1966, σσ. 147-158.
- BUCHWALD, H., «The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco», τ. I, *JOBG XI-XII*, 1962-63, σσ. 169-209, καὶ τ. II, *JOBG XIII*, 1964, σσ. 137-168.
- ΓΙΑΝΝΟΥΤΣΟΣ, Ι. Α., 'Ο βυζαντινὸς ναὸς τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐπὶ τοῦ Ἐλικῶνος παρὰ τὴν Λεβάδειαν ἱστορικῶς, ἀρχιτεκτονικῶς καὶ καλλιτεχνικῶς, Ἀθῆναι, 1939.
- CONNOR C., *Art and Miracles in Medieval Byzantium; The Crypt at Hosios Loukas and Its Frescoes*, Princeton 1991.
- CONNOR, C. καὶ CONNOR R., *The Life and Miracles of St. Luke of Steiris*, Massachusetts, 1994.
- CHARANIS, P., «Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire». *Variorum Reprints*, London, 1973.
- CHARANIS, P., *Aspects of the Mind of byzantium*, Variorum.
- CHATZIDAKIS, M., «A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc», *Ca. Arch.*, τ.19, 1969, σσ. 127-150.
- CHATZIDAKIS, M., «Précisions sur le Fondateur de Saint-Luc», *Ca. Arch.*, τ. 22, Paris 1972, σσ. 87-88.
- CHATZIDAKIS-BACHARAS, Th., *Les peintures murales de Hosios Loucas: Les chapelles occidentales*, Ἀθήνα, 1982.
- CHOISY, A., *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883.
- CHOISY, A., *Histoire de L'Architecture*, Paris, ²1954.
- CHRISTIDIS, B.M., *The Conquest of Crete by the Arabs (ca 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Ἀθήνα, 1984, Ἔκδοσις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- CORBO, V., *Le Santo Sepolcro di Gerusalemme*, τ.1, σ.125, Jerusalem, 1981.
- ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑΣ Ν., *Ἡ ἐφαρμογὴ πάτινας στὰ ἀρμολογήματα τοῦ συγκροτήματος τῶν καθολικῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ στὸν Ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνας*, Δ.Χ.Α.Ε., ΙΓ' (1993).
- DARROUZES, J., «Le mouvement des fondations monastiques au XI siecle», *Travaux et Memoires* τ. 6, σσ. 159-176.
- DIEHL, Ch., *Byzance: Grandeur et Décandence*, Paris, 1919.
- DIEHL, Ch., *L' église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris, 1889.
- DIEZ, E., καὶ DEMUS, O., *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge Massachusetts, 1931.
- FLETCHER, B., *History of Architecture on the Comparative Method*, Great Britain, ¹⁷1963.
- GRABAR, A., *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et de l'art chrétien antique*, I,II, Paris, 1946.

- GRABAR, A., *Sculptures Byzantines de Constantinople (Ve-Xe siecle)*, Paris, 1963.
- GRABAR, A., *La peinture Byzantine et du haut Moyen-Age*, Paris, 1965.
- GRABAR, A., «La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide, et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce», *CRAI*. 1971, σσ.15-37.
- GRABAR, A., *Sculptures Byzantines du moyen age, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris, 1976.
- HUSSEY, J. M., «Church and Learning in the Byzantine Empire (867-1185)», Όξφόρδη, 1937.
- HOLTZINGER, H., *Handbuch der Architektur*, τ. III, τ. 1, Leipzig, 1909.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ί., *Ίστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Β΄. Ίστορία μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-1081)*. Θεσσαλονίκη-Άθήναι, 1976.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. 5, Άθήνα, 1952.
- ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ, 1874-1880*.
- ΚΑΖΗΔΑΝ, Α., καὶ WHARTON-EPSTEIN, A., *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1984.
- KRAUTHEIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York, 1986.
- KRUMBACHER, K., *Geschichte der byzantischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (572-1453)*, Μόναχο, 6΄ ἔκδοσις 1897.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Π., «Άπολογισμοὶ ἐργασιῶν ἀναστηλώσεων» Α.Δ. 1960-70.
- ΛΑΜΠΡΑΚΗ, Α., «Άναγνώριση Μαρμάρων στὰ Δάπεδα τοῦ Συγκροτήματος Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», *Περιλήψεις, IB΄ Συμπόσιο ΧΑΕ* (1992).
- ΛΑΠΠΑΣ Τ., *Βοιωτικὰ Μοναστήρια*, Άθήναι, 1950.
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Ο., *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Άθήνα, 1982.
- LEAKE W.M., *Travels in Northern Greece*, London, 1835.
- LEMERLE, P., *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971.
- LEMERLE, P., «La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite», *Le millenaire du Mont Athos 963-1963*, Chevetogne, 1963.
- ΜΠΑΡΛΑ, Χ., «Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας». *Χαριστήριον εἰς Ἁ. Ὁρλάνδον*, τ. Δ΄, Άθήναι, 1967-68.
- ΜΠΑΡΛΟΣ, Α., *Ὁ Κρέμος ἐλεγχόμενος*. (Φυλλάδιον ἄνευ τόπου καὶ χρόνου ἐκδόσεως, κατὰ Ι. Γιαννοῦτσον τὸ 1882).
- ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Α., «Χρόνος καὶ αἰὼν. Ἀντιπαράθεσις Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ», *Φιλοσοφία* 21 (1980-81), σσ. 398-421.
- ΜΠΟΥΡΑ, Α., *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Άθήνα, 1980.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις*, Άθήναι, 1965.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., «Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι», *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ΄, Γ΄, 1962-63.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, τ. Β΄, Άθήναι, 1975.

- ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Βυζαντινές Λιτές και Ἀρμενικὰ Γκαβίτ» *Περιλήψεις ΣΤ'* (1986) *Συνεδρίου ΧΑΕ*, σσ. 47-48.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Παρατηρήσεις στὴν Λιτὴ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ». *Περιλήψεις Ζ'* (1987) *Συνεδρίου ΧΑΕ*, σσ. 52-54.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Δομικὲς Φάσεις τοῦ Συγκροτήματος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος». *Περιλήψεις Ι'* (1990) *Συνεδρίου ΧΑΕ*, σσ. 54-56.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Δομικὴ Ἔρευνα στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», *Περ. Ἀρχαιολογία*, τεῦχ. 36, 1990, σσ. 6-30.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀναθεώρηση ὀρισμένων θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου», *Ἀρχαιολογία*, τεῦχ. 1, 1981.
- MEGAW, A.H.S., «The Chronology of some Middle-Byzantine Churches», ἐν *B.S.A.*, τ. 32, 1931-1932, σσ. 90-130.
- MIKLOSICH, Fr. and MÜLLER Ios., «Acta monasterii Sancti Lucae Steriotae in Phocide», στὰ *Acta et Diplomata*, V, σσ. 146 κ.έ.
- MILES, G., «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area», *DOP*, τ.18, 1964, σσ. 1-25.
- MILLET, G., *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris, 1916, Variorum Reprints, London, 1974.
- MYLONAS, P., «Gavits arméniens et Litae byzantines», *Ca. Arch.*, τ. 38, 1990, σσ. 99-122.
- ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀ., «Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ στὴν Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ», *Δ.Χ.Α.Ε.*, περίοδος, Δ', Ζ', 1973-74.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., *Les listes de présence Byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀ.Κ., «Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», *ΑΒΜΕ* τ. Ζ', 1951, σ. 131 κ.ε.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀ.Κ., «Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη», *Α.Β.Μ.Ε.*, τ. Ε', 1939-1940.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀ.Κ., «Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου», *ΕΕΒΣ*, τ. 21 (1951), σσ. 213-214.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀ.Κ., «Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι» *Ἐπετηρὶς Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν*, τ. ΙΑ' (1935).
- ΟΒΟΛΕΝΣΚΥ, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Λονδίνο, 1971.
- OSTROGORSKY, G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*, γ' ἔκδοση, Μόναχο, 1963.
- ΟΥΣΤΕΡΧΟΥΤ, R., *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, New Jersey, 1999.
- ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἡρωδίωνος στὴν Ὑπάτη» *Ἀντίδωρον Πνευματικόν*. Τιμητικὸς τόμος καθ. Γ. Κονιδάρη, Ἀθήνα, 1981.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν., *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἀλωσις τῆς Κρήτης»*, Ἠράκλειον, 1960.
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. IV, Α', Ἀθήνα, 1933.
- PALLAS, D., «Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas, Eine Kritische Übersicht», *Byz. Zeitschrift*, τ. 78, 1985, σσ. 94-107.

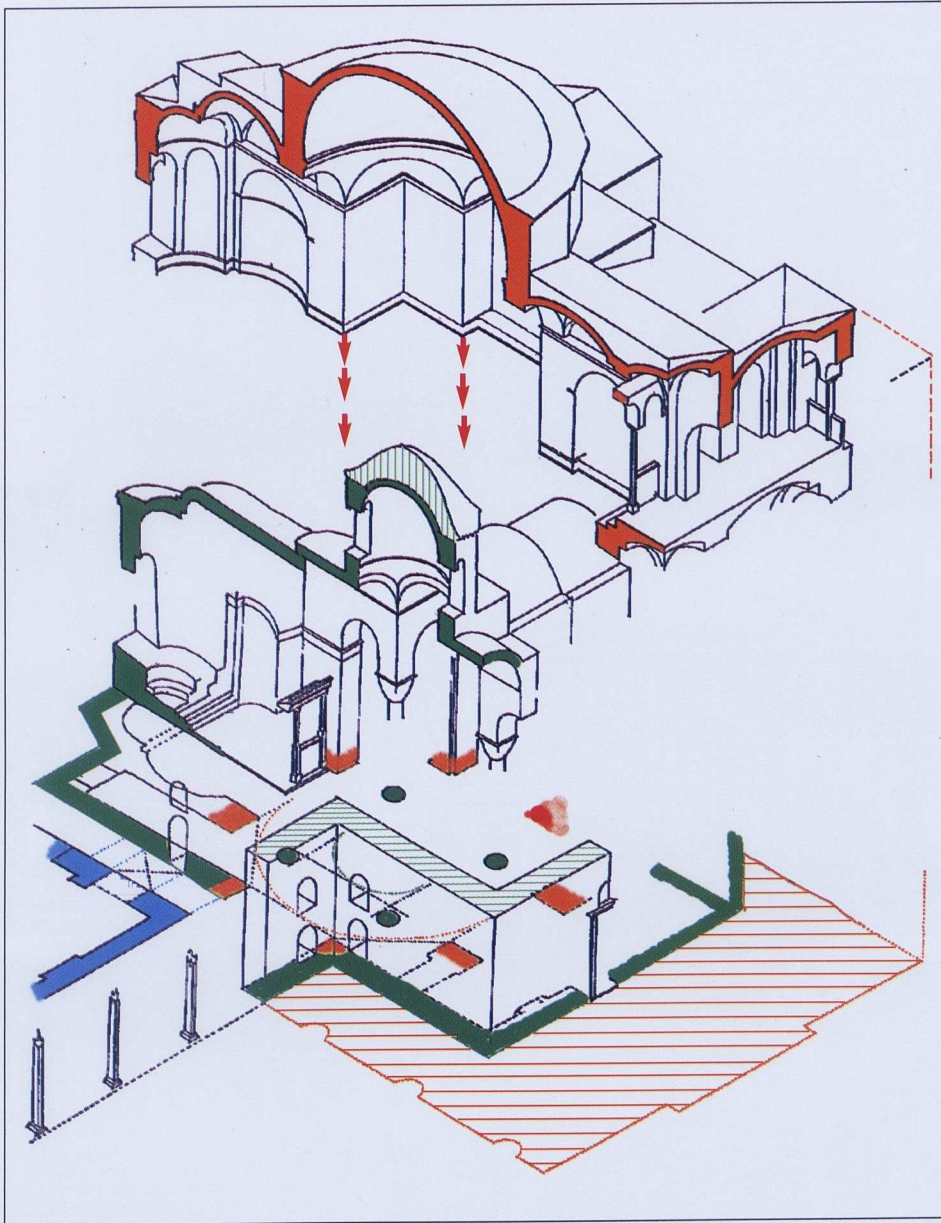
- POLEMIS, D., I., «Notes on Eleventh Century Chronology», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 58.
- POPE, A. U., *Persian Architecture*, London, 1965.
- RIVOIRA, G.T., *Lombardic Architecture*, τ. I, Oxford, 1933.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., «Όσιος Λουκάς, ό Βίος του Όσίου Λουκά του Στεριιώτη, Άθηναι, 1989.
- ΣΤΙΚΑΣ Ε., *L'eglise Byzantine de Christianou et les autres edifices de même type*, Paris, 1951.
- ΣΤΙΚΑΣ Ε., *Τό οικόδομικόν Χρονικόν τής Μονής Όσίου Λουκά Φωκίδος*, Άθηναι, 1970.
- ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Ό Κτίτωρ του Καθολικού τής Μονής Όσίου Λουκά*, Άθηναι, 1974.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., *Χριστιανική και Βυζαντινή Άρχαιολογία*, Άθηναι, 1942.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Ό Ναός του Άγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαϊά», Α.Δ. 1918. Παράρτημα του Α.Δ., σ. 34 κ.έ.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μ., «Ό ναός τής Σκριποῦς», Α.Δ. (1931).
- SCHULTZ, R.W., και BARNESLEY S.H., *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis*, London, 1901.
- SCHLUMBERGER, G., *L' épopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, τόμ. I-III, Paris, 1905.
- SPON, J., και WHEELER, G., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 etc.*, τ.1-3, Lyon, 1678.
- STRUCK, A., «Vier Byzantinischen Kirchen der Argolis», *Athenische Mitteilungen*, XXXIV, 1909.
- STRZYGOWSKY, J., *Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit*, Άθηναι, 1889.
- STRZYGOWSKY, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Βιέννη, 1918.
- SULLIVAN, B. F., «The Versions of the Vita Niconis», *D.O.P.* 32, 1978.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Άραβικαί διακοσμήσεις στα βυζαντινά μνημεία τής Έλλάδος» *Byz-Neugr. Jahrbucher*, 11 και Δ.Χ.Α.Ε., περ. Γ, Β' 1933.
- VASILIEV, A. A., *Byzance et les Arabes*, I, Brussels, 1935.
- WULFF, O., *Das Katholikon von Hosios Lucas und verwandte byzantinische Kirchenbauten*, Berlin-Stuttgart, 1903.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ-ΜΠΟΥΡΑ, Λ., «Ό έξωνάρθηκας του καθολικού του Όσίου Λουκά Φωκίδος», Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', 6, 1970-1972, Άθηναι, 1972.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ μονής Όσίου Λουκά νεώτερα», *Έλληνικά*, τ. 25, Θεσσαλονίκη, 1972.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ν., *Βυζαντινή Τέχνη στην Έλλάδα, Όσιος Λουκάς Έκδόσεις Μέλισσα*, Άθήνα, 2003.
- ΨΕΛΛΟΣ, Μιχαήλ, *Χρονογραφία*, Έκδ. Άγρα, Άθήνα, 1993.
- ZAKYTHINOS, D., «La grande brèche dans la tradition historique de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle». *Χαριστήριο εις Άναστάσιον Όρλάνδον*, τ. III, Άθηναι, 1966, σσ. 300-324.

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ
ILLUSTRATIONS

Fig. 11. Diagram illustrating the structure and organization of the building, showing the main volumes and their relationships, as well as the circulation paths and the overall spatial organization. The drawing is a simple suggestion of a possible form.

Fig. 12. Diagram illustrating the structure and organization of the building, showing the main volumes and their relationships, as well as the circulation paths and the overall spatial organization. The drawing is a simple suggestion of a possible form.

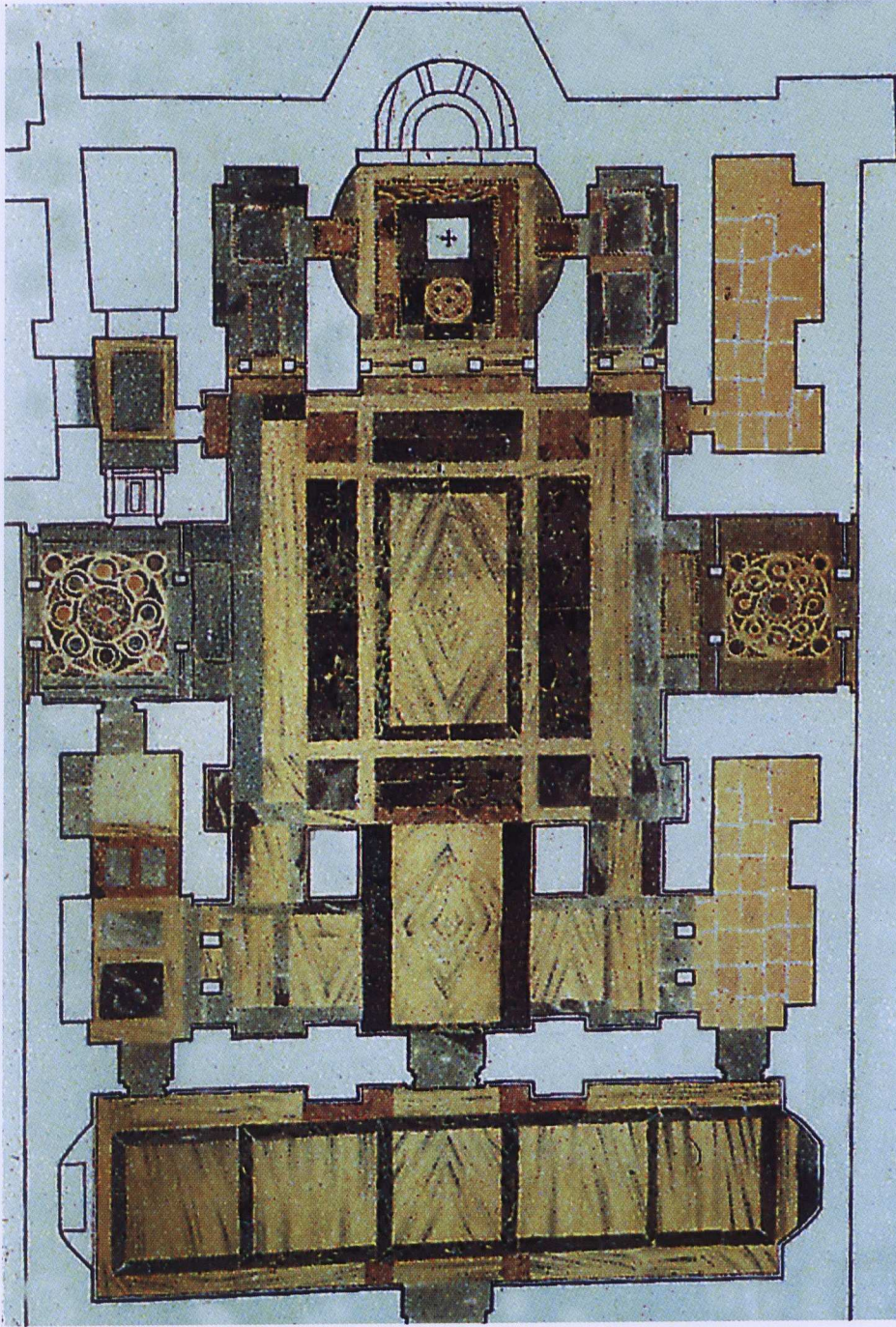

Είκ. 61. Διάγραμμα έμφαίνον τή διεύρυνση καί μεγέθυνση τοῦ Εὐκτηρίου, ὥστε νά ὀλοκληρωθεῖ εἰς τὸ σημερινὸ Καθολικό. Μὲ γαλάζιο χρώμα ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας καὶ ὁ «Χῶρος Λ», μὲ πράσινο τὸ Εὐκτήριο καὶ μὲ κόκκινο τὸ Καθολικό. Τὸ σχέδιο τοῦ Εὐκτηρίου δὲν ἀποτελεῖ ἀναπαράσταση, ἀλλὰ ἀπλὴ ἔνδειξη ἐνδεχόμενης διατάξεως.

Fig. 61. Diagram showing the extention and enlargement of the Eukterion, in order to produce the present Katholikon. The Panaghia Church and «Space Λ», bears in blue color, the Eukterion in green and the Katholikon in red. The drawing of the Eukterion is not meant to produce a reconstruction, but is a simple suggestion of a possible layout.

Εικ. 62. Ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Καθολικοῦ. Ὑδατογραφία τῶν *Schultz and Barnsley*.
 Fig. 62. Watercolour by *Schultz and Barnsley*, illustrating the interior of the Katholikon.

Εικ. 63. Αναπαράσταση τοῦ δαπέδου τοῦ Καθολικοῦ. Ὑδατογραφία τῶν Schultz καὶ Barnsley.
Fig. 63. Watercolour by Suhultz and Barnsley, illustrating the marble floor of the Katholikon.

Είκ. 64. Τὸ Β.Δ. τμήμα τῆς αὐλῆς καὶ τμήμα τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ *Καθολικοῦ*. Σχέδιο τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονα L.A. Winstrup, 1850 (ἀπὸ M. Bendtsen).

Fig. 64. The northwestern section of the courtyard, and part of the exonarthex of the *Katholikon*, as shown in a drawing by the Danish architect L.A. Winstrup.

Εικ. 65. Νοτιανατολική άποψη του Ναού της Παναγίας.

Fig. 65. View of the *Naos of Panaghia* from southeast.

Εικ. 66. Ἐποψη τοῦ Καθολικοῦ ἀπὸ νοτιοδυτικά.

Fig. 66. View of the *Katholikon* from southwest.

Είκ. 67. Ἐσωτερικὴ ἄποψη τοῦ Καθολικοῦ.

Fig. 67. The interior view of the *Katholikon*.

68

Εἰκ. 68. Ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς Λιτῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, με ζωγραφικὴ παράσταση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοτόκου, ὑπεράνω τοῦ Προσκυνηταρίου τῆς Λειψανοθήκης.
 Fig. 68. Panaghia Church, the exterior wall of the *Liti*, with wall painting depiction Joshua and mosaic illustration of Theotokos, above the *Proskenetarion*

Εἰκ. 69. Ἡ ἀρχικὴ Β.Α. εἴσοδος τῆς Μονῆς.
 Fig. 69. The initial northeast gate to the monastery.

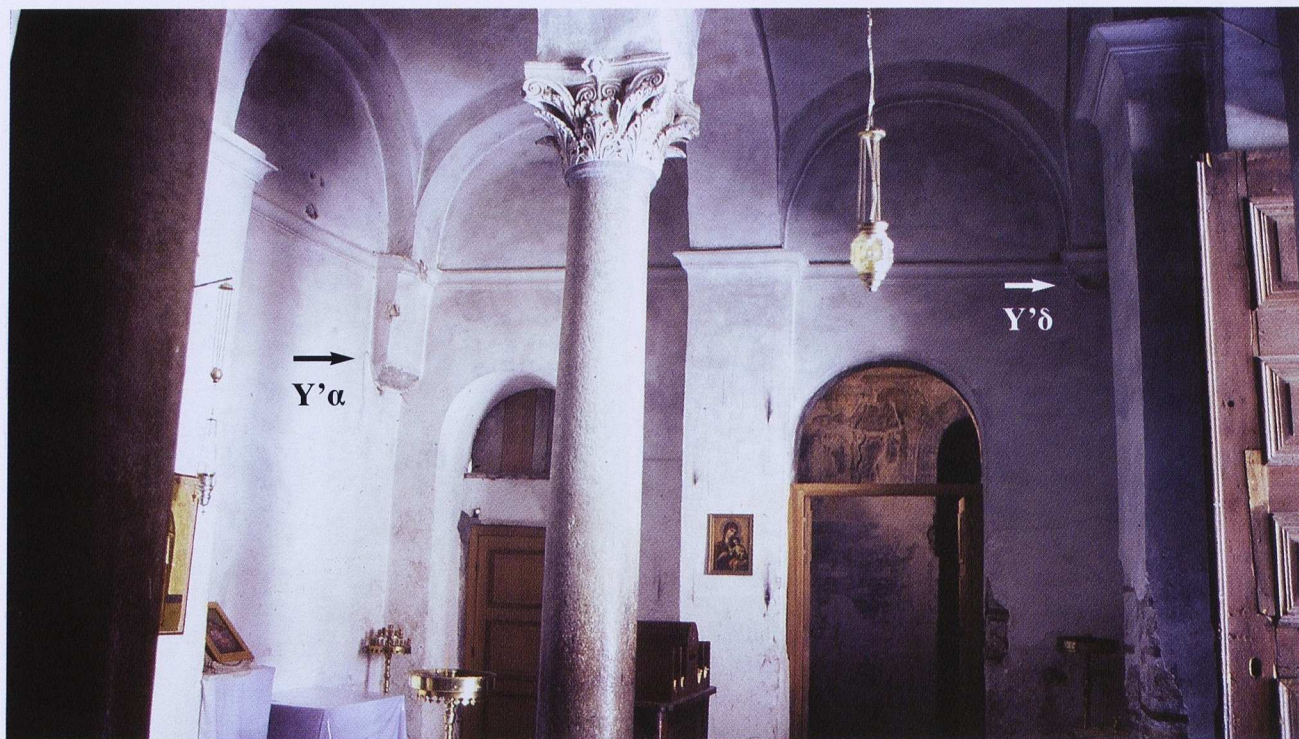
Εικ. 70. Ναός της Παναγίας, τὸ ἀρχικὸ νότιο θύρωμα τοῦ στενοῦ νάρθηκα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας.
 Fig. 70. Panaghia Church, the initial south door frame, belonging to the narrow narthex of *Haghia Barbara*.

Εικ. 71. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς Λιτῆς τῆς Παναγίας. Διακρίνεται τὸ φραγμένο μὲ πρόχειρη λιθοδομὴ ἄνοιγμα καὶ ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς, διαμορφωμένος μὲ μεγάλους ὀρθογωνισμένους λίθους, κατασκευὴ πὸν μαρτυρεῖ τὴν δυτικὴ γωνία προηγούμενου κτίσματος.

Fig. 71. *Panaghia Church*, the north exterior wall of the *Liti*. Note the door opening A-Δ and the east jamb (A) built with big rectangular stones. This construction testifies that this is the west corner of a previous building.

72

Εικ. 72. Ὁ Ναός τῆς Παναγίας. Τὰ νοτιοανατολικὸ καὶ νοτιοδυτικὸ ὑψοφίδια τῆς Λιτῆς.
 Fig. 72. *Panaghia Church*, the southeast and southwest impost of the *Liti*.

73α

73β

Εἰκ. 73 α, β. Τὸ δυτικὸ θύραϊο ἄνοιγμα τοῦ νότιου τοίχου τῆς Λιτῆς τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ στὸν «Χῶρο Λ», α) ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς, β) ὁ δυτικὸς σταθμὸς.

Fig. 73 α, β. *Panaghia Church*, the western door opening of the south wall of the *Liti*, leading to «Space Λ» (α) the eastern jamb (β) the western jamb.

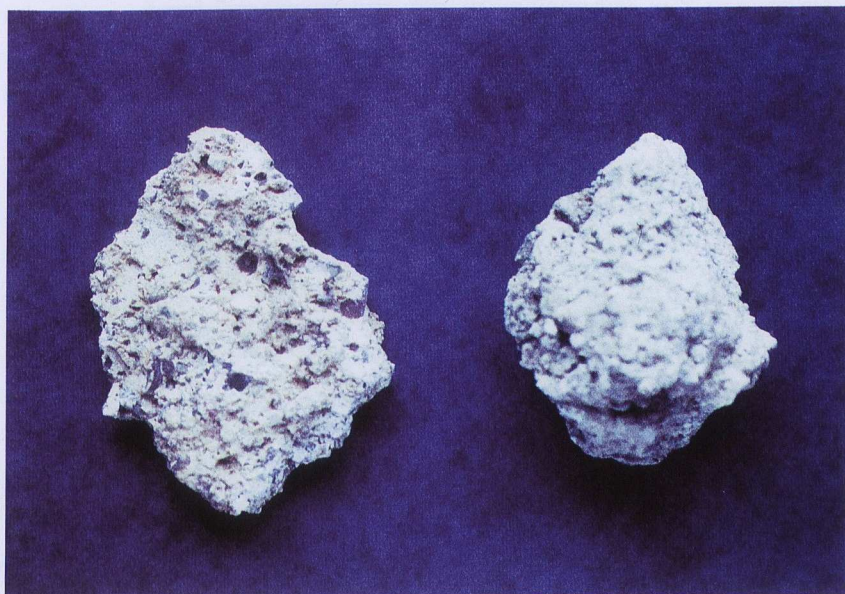
74

Είκ. 74. Φωτομωσαϊκό της βόρειας ὄψεως τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας.

Fig. 74. *Panaghia Church*. Photographic assembly to bild up the north elevation.

75

Είκ. 75. Τὰ δύο διαφορετικὰ εἶδη κονιάματος, ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἄριστερὰ τὸ δείγμα «α» καὶ δεξιὰ τὸ δείγμα «β».

Fig. 75. *Panaghia Church*. The two dissimilar samples of the mortar, taken from the north wall. At the left, sample «α», to the right, sample «β».

76

Εικ. 76. Ναός της Παναγίας. Τὰ δύο ἐπιθήματα τῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ.
Fig. 76. *Panaghia Church*. The two capitals of the colonettes of the sanctuary.

77

Εικ. 77. Τὸ σταυροθόλιο τοῦ «Χώρου Λ».

Fig. 77. The cross vault of «Space Λ».

78

Είκ. 78. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας. Τὸ τύμπανο εἶναι κτισμένο με ὀρθογωνισμένους πορολίθους, με ἐνδιάμεση χρήση ὀπτοπλίνθων. Τὸ βέλος δείχνει τὴν ἐντοιχισμένη ἐνισχυτικὴ ξύλινη ἐσχάρα στὴν βάση τοῦ τρούλλου.

Fig. 78. *Panaghia Church*, interior view of the dome. The drum is built with squared poros stones, with intermediate layers of bricks. The arrow show the wooden grid reinforcing the equilibrium of the dome.

79

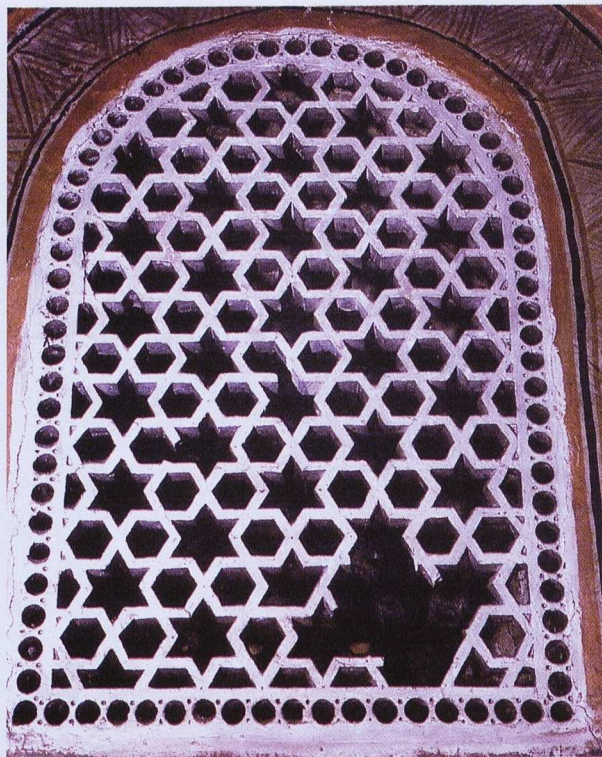
Είκ. 79. Τὸ τοιχισμένο ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Καθολικοῦ ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν «Χῶρο Δ».

Fig. 79. The walled-up door opening of the east wall of the *Katholikon*, leading to «Space Δ».

80α

80β

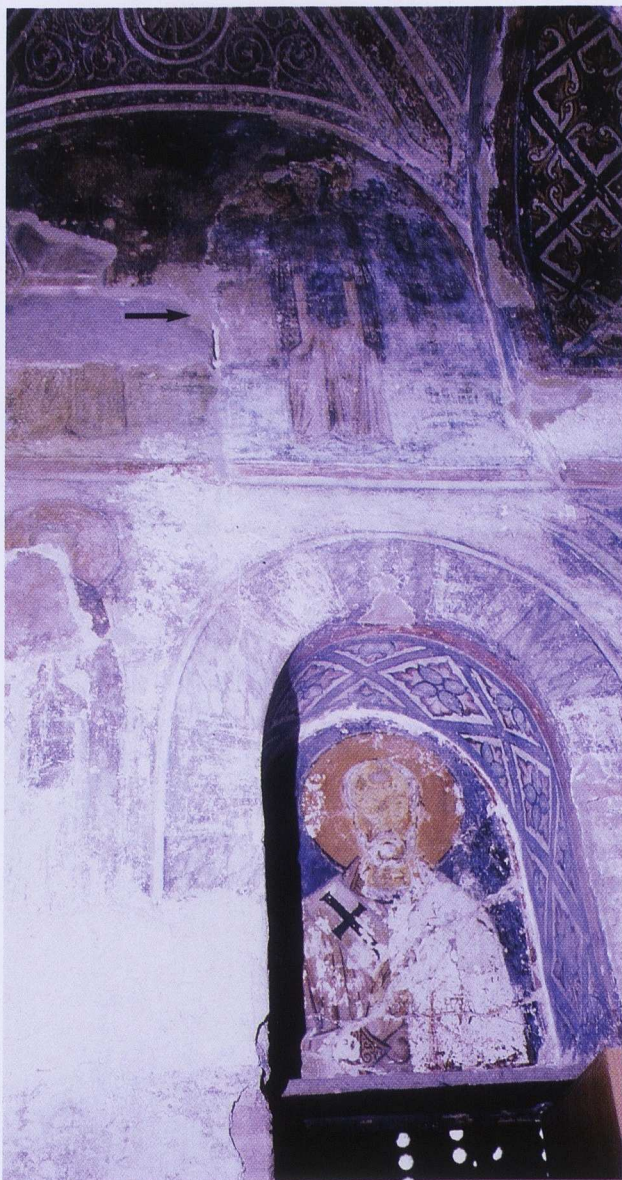
80γ

Είκ. 80. (α) Διαχωριστικό γύψινο διακοσμητικό διάφραγμα στο βόρειο δίλοβο άνοιγμα της πρόθεσης του Καθολικοῦ. (β) καί (γ), παρόμοια διαφράγματα από τόν μεσονάρθηκα τοῦ καθολικοῦ Ἱβήρων.

Fig. 80. Plaster decorative diaphragms (α) of the north bilobed window opening of the prothesis of the *Katholikon*. (β) and (γ) similar diaphragms at the mesonarthex of the *Iviron Katholikon*.

81α

81β

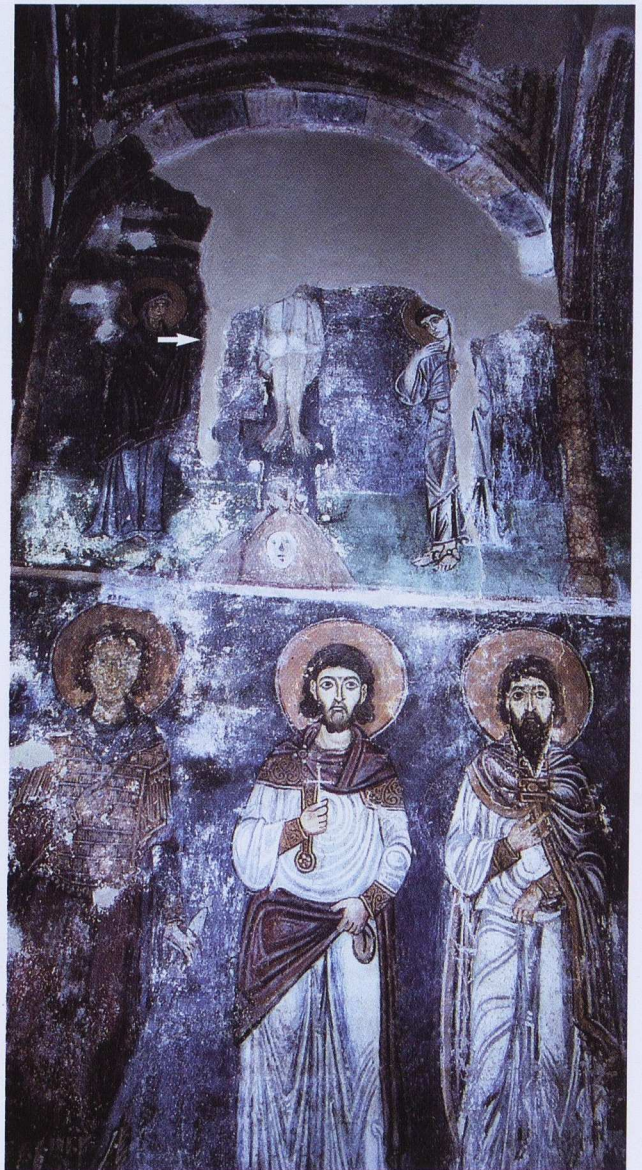
Εἰκ. 81. Φωτιστικά τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ *Εὐκτηρίου*, τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν ἐντὸς τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ εἶναι τοιχισμένα (α) Ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μεταξύ τοῦ «Χώρου Λ» καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ *Καθολικοῦ* (β) Ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ Ν.Α. διαμερίσματος-*Σκευοφυλάκιου* καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ *Καθολικοῦ*.

Fig. 81. Arched window openings of the *Eukterion*, which have been kept intact in the *Katholikon*, but have been walled-up (α) one, above the connecting door between «Space Λ» and the main naos of the *Katholikon* (β) Wall more such window opening over the connecting door of the southeastern compartment - *Σκευοφυλάκιο* (*Sacristy*).

82α

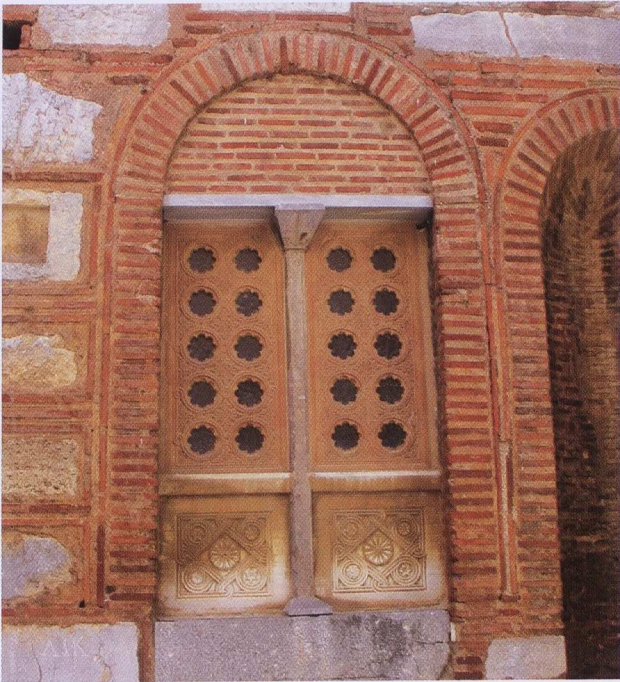
82β

Εἰκ. 82. Φωτιστικά τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ *Εὐκτηρίου*, τὰ ὅποια διατηρήθηκαν ἐντὸς τοῦ *Καθολικοῦ* καὶ εἶναι τοιχισμένα (α) στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος (β) στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος.

Fig. 82. Arched window openings of the *Eukterion*, which have been kept intact in the *Katholikon*, but have been walled-up (α) on the north wall of the southwestern compartment (β) on the south wall of the northwestern compartment.

83α

Είκ. 83. Τὸ βόρειο δίλοβο ἄνοιγμα τοῦ νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ, (α) ἐξωτερικὰ (β) ἐσωτερικὰ.

Fig. 83. *Katholikon*. The north bilobed window opening of the narthex (α) outside view (β) inside view.

83β

84α

Εικ. 84. Τὸ νότιο ἄνοιγμα τοῦ νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ (α) ἐξωτερικὰ (β) ἐσωτερικὰ.

Fig. 84. *Katholikon*, the south door opening of the narthex (α) outside view (β) inside view.

84β

85α

Εικ. 85. (α) Κιονόκρανο ύποστηλώματος της Κρύπτης (β) επίθημα ἀμφικιονίσκου διλόβου ἀνοίγματος στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως τοῦ Καθολικοῦ καὶ (γ) ἐπίθημα τέμπλου τοῦ ἀρχικοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Χελανδαρίου στὸ Ἅγιον Ὄρος.

Fig. 85. (α) Capital of the supports in the *Crypt* (β) The capital of the colonet in the bilobed window opening in the north wall of the *Katholikon's* prothesis and (γ) Similar capital at the templon of the initial *Katholikon* of *Chilandari*, on Mount Athos.

85β

85γ

86

Εικ. 86. Ζωγραφική απεικόνιση του Ὁσίου Λουκά, ὑπεράνω τοῦ Προσκυνηταρίου, στὸν «Χῶρο Λ».

Fig. 86. Fresco of Hosios Loukas in «Space Λ» above the Proskenetarion.

Εικ. 87. Ζωγραφική απεικόνιση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν μικρὴ κόγχη ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ «Χώρου Λ» καὶ Καθολικοῦ.

Fig. 87. Fresco of Hagios Nikolaos, in the small conch, over the door leading from «Space Λ» into the Katholikon.

88

89

Είκ. 88. Ζωγραφική απεικόνιση τῆς Θεοτόκου ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πὺρ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν «Χῶρο Λ» στὴν Λιτή καὶ ὁ Ἅγιος Κυριάκος.

Fig. 88. Fresco of the Theotokos, over the door opening leading from «Space Λ», into the *Liti* and Hagios Kyriakos.

Είκ. 89. Ἀρμενία, Sevan, τυπικὸ Ἀρμενικὸ ἡμιχώνιο τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Fig. 89. Armenia, Sevan, a typical Armenian squinch at the church of Hagii Apostoli.

**DISSERTATIONS OF THE ATHENS ACADEMY
VOLUME No 60**

1. Table of Abbreviations page 134
2. Foreword-Acknowledgments 139
3. A short historical introduction 141
4. Vaulting systems 149
5. MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS

**MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS
ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE FOUR CHURCHES**

D. Brief enumeration of the investigations to the complex 159
E. Information concerning the site 164
P. THE STRUCTURE 161
F1. Creation of the first LH 161
F2. Observations on the LH of the Church of the Panagia 161
F3. Observations on the Church of the Theotokos or Panagia 164
F4. Observations on "Spina A" 166
F5. Observations on the galleries of the Katholikon 167
F6. Observations on the Crypt of the Katholikon 168
F7. Observations on the eastern walls of the Katholikon 169
F8. The proposition of E. Silius 169
F9. Observations on the West Church of the Katholikon 169
F10. Observations on the Narthex of the Katholikon 170
F11. Hypotheses about the Katholikon 171
F12. The Transition from the Ekklesia to the Katholikon 171
F13. Observations on the eastern facade of the Katholikon 172
F14. The Church of Anafiot 173
G. New chronological proposals 173
G1. The first Church of Saint Barbara 173
G2. The configuration of the Temple into a Memorial 174
G3. The second (reconstructed) Saint Barbara 174
G4. The Bell Tower 174
G5. The Church of the Virgin Mary 175

**PUBLICATIONS OF THE ATHENS ACADEMY
ATHENS 2005**

TABLE OF CONTENTS

1. Table of illustrations 1-89	page 134
2. Forword-Acknowledgments	» 139
3. A short historical introduction.....	» 141
4. Vaulting systems.....	» 149
5. MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS, THE ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE FOUR CHURCHES	» 153
A. Introduction to the subject	» 155
B. Scientific observations to date	» 156
C. The Hypomnemata (Memoranda).....	» 157
D. Brief enumeration of the transformations to the complex.....	» 159
E. Information concerning the original complex.....	» 160
F. THE STRUCTURAL INVESTIGATION	» 161
F1. Creation of the first Liti	» 161
F2. Observations on the Liti of the Church of the Panaghia.....	» 161
F3. Observations on the Church of the Theotokos or Panaghia	» 164
F4. Observations on "Space Λ"	» 166
F5. Observations on the galleries of the Katholikon.....	» 167
F6. Observations on the Crypt of the Katholikon	» 168
F7. Observations on the eastern walls of the Katholikon.....	» 169
F8. The proposition of E. Stikas.....	» 169
F9. Observations on the main Church of the Katholikon.....	» 169
F10. Observations on the Narthex of the Katholikon	» 170
F11. Hypotheses about the Eukterion	» 171
F12. The Transition from the Eukterion to the Katholikon.....	» 171
F13. Observations on the eastern façade of the Katholikon.....	» 172
F14. The Church of Antikyra	» 173
G. New chronological proposals	» 173
G1. The first Church of Saint Barbara	» 173
G2. The configuration of the Tomb into a Memorial.....	» 174
G3. The second (completed) Saint Barbara	» 174
G4. The Eukterion.....	» 174
G5. The Church of the Panaghia or the Theotokos.....	» 175

G6.	"Space Λ" (Chronological Proposals).....	page 176
G7.	The frescoes of "Space Λ".....	» 177
G8.	The purpose of "Space Λ".....	» 177
G9.	The configuration of "Space Λ".....	» 178
G10.	The probable chronological limits of the founding of the Katholikon.....	» 179
G11.	Probable initiatives of the Emperor Constantine IX, called Monomachos.....	» 181
G12.	The four Imperial Donors.....	» 181
H.	Appraisal of the scientific and artistic worth of the Katholikon.....	» 182
I.	Stylistic conclusions.....	» 182
6.	Appendix.....	» 91
7.	Notes.....	» 185
8.	Earlier brief descriptions of the Monastery.....	» 99
9.	Abbreviations - Bibliography.....	» 100
10.	Illustrations.....	» 107
11.	English text ..	» 131
12.	Index.....	» 191

ILLUSTRATIONS (1-89)

1.	View from the SW foot of the mountain Helikon, looking towards the SW.....	page 6
2.	View towards the north, from the road leading to the village Kyriaki.....	» 6
3.	Map of the area around the monastery.....	» 7
4.	Vaulting structures.....	» 29
5.	Vaulting structures.....	» 30
6.	The Rotonda of the Holy Sepulcher at Jerusalem.....	» 31
7.	Longitudinal section of the church of Santa Maria del Fiore, in Florence.....	» 31
8.	The church of St. George at Ezra, in Syria.....	» 32
9.	The Persian palace at Bishapur of the 3rd century. Reconstruction in the Louvre.....	» 32
10.	Church of SS Sergius and Bacchus at Constantinople.....	» 33
11.	Interior space of the Crypt of Hosios Loukas.....	» 33
12.	The initial dome of Hagia Sophia in Constantinople, according to the theory of P. Michelis.....	» 34

TABLE OF CONTENTS

13. The dome of Hagia Sophia in Constantinople, drawn in spherical perspective (P. M. Mylonas, 1940)	page 34
14. The roofing of the monument of Galla Placidia, in Ravenna	» 35
15. The second dome of the church of Hagia Sofia, erected by Isidoros the younger	» 35
16. The Pantheon dome in Rome	» 35
17. The chapel of Umm-Ez-Zeitun, in Syria	» 35
18. The Persian palace at Sarvistan, 5th century	» 36
19. The church of St. Babyla in Milan	» 36
20. Mosque at Alep, in Syria	» 36
21. Samara in Mesopotamia	» 37
22. The Katholikon of Nea Moni in Chios	» 37
23. The church of the Transfiguration, at the village Christianous in Messenia	» 38
24. Byzantine or better Helladic squinch. Mystras, Haghioi Theodoroi	» 38
25. Hosios Loukas. View of the complex from the east	» 44
26. General layout of the monastery	» 45
27. General layout of the ecclesiastical complex, at ground level	» 46
28. General layout of the ecclesiastical complex, at galleries level	» 47
29. Comparatives plans of cross-in-square churches of the complex tetrastyle type of the 11th and 12th c.	» 48
30. Church of Panagia. The dome	» 49
31. Church of Panagia. Wall side of the dome. Drawing by Danish architect L.A. Winstrup	» 49
32. Church of Panagia. The west exterior wall of the exonarthex. Drawing by Danish architect L.A. Winstrup	» 50
33. Katholikon, the large trilobed opening at the upper level of the south wall. Drawing by Danish architect L.A. Winstrup	» 50
34. Ground plan of the Katholikon, with the exonarthex. Drawing by Buchon ..	» 52
35. The Katholikon, as shown in a prespective sketch by architect Ernst Ziller ..	» 52
36. Katholikon, the floor of the northeast gallery after its excavation	» 53
37. Diagrams showing the gradual transformation and increase of Hosios Loukas ecclesiastical complex	» 55
38. Comparative plans of Litae	» 58
39. Church of Panagia (α) Cross section B-B looking westward (6) The interior wall of the west cross arm	» 59
40. Church of Panagia, longitudinal section	» 60
41. Church of Panagia, section Γ-Γ, at the narthex	» 60
42. Church of Panagia, cross section at the exonarthex, looking eastwards	» 61
43. Church of Hagia Barbara, proposal for the intial narthex	» 61

44. Katholikon of Vatopedi, longitudinal section at the narthex	page 61
45. Measurements taken to define deviation "d".....	» 62
46. The change of the initial arch of the Proskynitarion	» 62
47. Church of Panagia, elevation of the northern wall.....	» 65
48. Church of Panagia, sketch of the reinforced wooden grid, at the base of the drum	» 66
49. Comparative plans of churches of the so called "large dome type"	» 67
50. Three dimensional sketch illustrating "Space Λ".....	» 68
51. Pen-and-ink drawing illustrating by the monk from Kiev, Basil Grigorovich Barski.....	» 69
52. Crypt of the Katholikon. Ground plan and longitudinal section	» 72
53. Katholikon, drawing of a small window opening, in the eastern wall of the Crypt.....	» 73
54. Reconstruction drawing for a single - storey building for the Euktirion in the shape of a cross (after E. Stikas)	» 73
55. Blocked arch over the central entrance door of the narthex to the main naos of the Katholikon.....	» 75
56. Comparative plan of similar churches to the Euktirion	» 76
57. The apse of the Katholikon and the adaptation to the east wall to the diakonikon.....	» 78
58. Sketch of the eastern walls of the Katholikon	» 79
59. Plan of the church at Antikyra.....	» 80
60. Carved inscription on marble at the Metochion of Hosios Loukas, in Euboa	» 86
61. Diagram showing the expansion and enlargement of the Euktirion, in order to produce the present Katholikon.....	» 109
62. Watercolour by Suhultz and Barnsley, illustrating the Katholikon's interior	» 110
63. Watercolour by Suhultz and Barnsley, illustrating the Katholikon's marble floor	» 111
64. The northwestern section of the courtyard, and part of the exonarthex, as shown in a drawing by L.A. Winstrup.....	» 112
65. View of the Church of Panaghia from the S.E.....	» 113
66. View of the Katholikon from S.W.....	» 114
67. The interior view of the Katholikon.....	» 115
68. Church of Panaghia, the exterior wall of the Liti, with wall painting illustrating Joshua, and mosaic illustrating Theotokos	» 116
69. The initial northeast gate to the monastery	» 116
70. Church of Panaghia, the initial south door frame, belonging to the narrow narthex	» 117
71. Church of Panaghia, the north exterior wall of the Liti	» 117

TABLE OF CONTENTS

72. Church of Panagia, the S.E. and S.W. imposts of the Liti.....	page 118
73. Church of Panagia, the western door opening of the south wall of the Liti, leading to "Space Λ".....	» 118
74. Church of Panagia, Photographic assembly to build up the north elevation.....	» 119
75. Church of Panaghia, the two dissimilar samples of the mortar, taken from the north wall.....	» 119
76. Church of Panagia, the two capitals at the colonettes of the sanctuary.....	» 120
77. The cross vault of "Space Λ".....	» 120
78. Church of Panagia, interior view of the dome.....	» 121
79. The walled door opening of the east wall of the Katholikon.....	» 121
80. Dividing plaster decorative diafragms.....	» 122
81. Arched window openings of the Eukterion, which have been kept intact in the Katholikon, but have been walled.....	» 123
82. Arched window openings of the Eukterion, which have been kept intact in the Katholikon, but have been walled.....	» 124
83. Katholikon, the north twin-lobed opening at the narthex (a) outside view (b) inside view.....	» 125
84. Katholikon, the south door opening at the narthex (a) outside view (b) inside view.....	» 126
85. Capitals of the supports in the Crypt, prothesis and at the templon of the Katholikon of Chelandari.....	» 127
86. Fresco of Hosios Loukas in "Space Λ".....	» 128
87. Fresco of Hagios Nikolaos, in "Space Λ".....	» 128
88. Fresco of the Theotokos and Hagios Kyriakos in "Space Λ".....	» 129
89. Armenia, Sevan, a typical Armenian squinch at the church of Hagii Apostoli.....	» 129

FORWARD – ACKNOWLEDGEMENTS

In beginning by writing a few preliminary words about our subject, my thoughts automatically return to my unforgettable and wonderful father, Miltiades Cyriacos Mylonas, to whom I owe everything, and to whom the present research owes much*.

A trip by this author to Armenia in 1985, set him on the path of discovering whether or nor there was any connection between Armenian and Byzantine buildings, especially concerning porches about which he published the study, 'Αρμενικὰ Gavít καὶ Βυζαντινὲς Λιπέες. The thorough examination of the Liti of the church of the *Panaghia of Hosios Loukas* resulted in the essential starting point of the entire study of the building, which appears in the present Treatise. The research has continued for many years, from 1985 until today.

This subject was presented for the first time at Athens University, in December, 1989, at the Goulandris Museum of Cycladic Art, in May of 1990, at the Athens Archaeological Society, in 1990 and 1991, at the University of Illinois (Urbana-Champaign, at the invitation of Prof. R. Ousterhout), in 1993, at the University of North Carolina (Chapel Hill, at the invitation of

Prof. Carolyn Connor), in 1993, at Princeton University (at the invitation of Prof. S. Curcic), in 1993, at the University of Louvain (at the invitation of Prof. J. Lafontaine-Dosogne), in 1994, at the University of Paris (Pantheon-Sorbonne, at the invitation of Prof. J.P. Sodini), in 1994, at Oxford University (at the invitation of Prof. C. Mango), in 1994, at the University of London (at the invitation of Prof. R. Cormack), in 1994, at the Foundation of Members of the Balkan Peninsula (IMXA, at the invitation of Prof. E. Tsigaridas), in 1997, and at the Academy of Athens in 1998. In addition, three lecture trips into the building, and especially about the subject, were organized with an audience of a close circle of archaeologists and architects. The subject also appeared with related information in: the 6th (1986), 7th (1987) and 10th (1990) annual Symposium of the Christian Archaeological Society. The text of the present Treatise is based on the very elaborate theme of these lectures, especially, however, the first lecture, at the Goulandris Museum, which has been published in the journal, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, no. 36, 1990, and on the text of the lecture

* Miltiades K. Mylonas was an eminent architect and an engineer, a graduate of Metsovion Polytechnion in 1905, highest public servant and professor at the University of Thessaloniki. The son of an archaeologist, Cyriacos Dionysios Mylonas (1835-1914) and of Efterpi Constantinou Spandoni (1841-1935), from Constantinople, he grew up in family of excellently educated people. As a young man, with his nature-loving and antiquity-fond father, the author had the luck to visit the building many times as a young man and to come to know and love it in detail.

given at the Academy of Athens, in 1998.

Warmest thanks are addressed to the archimandrite, Georgios Mantzouranis, Abbot of the Holy Monastery of Hosios Loukas for his unstinting help. Similarly, my warmest thanks, to my colleagues at the University of Athens, Professors P. Vokotopoulos, A. Kominis and the late Prof. N. Oikonimidis, who offered the author a first opportunity to present the new evidence in a lecture at the University of Athens, on December 13, 1989. The writer also owes thanks to colleagues, P. Vokotopoulos, S. Sinos and to the late D. Pallas, and to the General Inspector of An-

tiquities, P. Lazaridis for their kindness in discussing the views presented here. Many thanks are due to the Publications office of the Academy of Athens, and especially to Mrs. Eleni Maninou-Sofianou for her care and assistance, to Mrs. Alexandra A. Karageorgou for her excellent drawings and in general her preparation and completion of the present Treatise, to the philologist Mrs. Sophia K. Mylonas, for the minute correction of the text, and to the byzantinist, Dr. Mary Lee Coulson for the translation of the text into English. Finally, the author thanks Mr. Anthony Poulidis, the publisher, for the realisation of the present edition.

MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS

The Monastery of Hosios Loukas the Stiriotes, at a distance of 5 km. south of the village Stiri¹, is a prosperous complex of churches, courtyards and monastic buildings, spread out in an idyllic landscape, at the southwest foot of Mt Helikon, with almonds full bloom in the months of January and February (Figs. 1,2,3). It may be argued that we are dealing with *the most important building of the Middle Byzantine period on Greek soil*. A building, which is significant for the historical period in which it was realized _ from the middle of the 10th century until about the middle of the 11th _ that is, during the greatest period of Byzantine power. A building important moreover, also for its prototypical artistic value, which lies in the fact that it is fraught with tendencies towards inventiveness, as much in its architecture as in the presence on the architectural scene of its appearance. Its importance lies in its size and the brilliance with which these new artistic initiatives are introduced².

A SHORT HISTORICAL INTRODUCTION

Michael Choniates or Akominatos³, a remarkable prelate and writer of the late 12th and early 13th century, considered Heraklius (610-641), who ascended the throne in 610, and Basil II, the so called Bulgarok-

tonos (Bulgar-Slayer) (976-1025), whose reign ended in 1025, to have been the two out-standing emperors of the Byzantine Empire. It is fair to say, in the words of the famous historian Ostrogorsky⁴, that the heyday of Byzantium had its beginning with the one and its conclusion with the other. Indeed, during the centuries included between these two reigns, the Byzantine Empire was to remain the mightiest state of the (civilized) world. Its Capital, Constantinople, the Queen-City of the Universe, *the City, ἡ Πόλις*, was not only the seat of the most powerful government but the greatest center of culture as well. The second half of this period, between 867 and 1057, when the so-called *Macedonian dynasty*⁵ was in power, is rightly termed the golden age of the Empire. It was then that it reached the apogee of its glory and might.

The Macedonian dynasty emerged in the middle of the ninth century after the end of the *Iconoclast* controversy, which was something more than a religious quarrel. Actually, among other things, it was a basic confrontation between eastern beliefs, spiritual, social, political, and those of the west, that is to say, those of the Hellenistic-Roman tradition. *Iconoclasm* - which is not a very comprehensive term, concentrating as it does on only one element of that period _ was the mutations and profound convulsions, which provoked a reconsideration of the

whole structure of the Byzantine Empire⁶.

A basic aspect of the Iconoclast controversy is brought to the fore by another historian, Paul Lemerle⁷, who states, bringing the iconoclast to the fore, that: *the iconoclastic controversy terminated with the victory of a kind of Hellenism, a kind of humanism. It was at the same time, he continues, a great act of reconciliation and something like a return to the sources of Hellenic Christianity: d'un christianisme hellénisant...*, and he ends by noting ...*It was the starting point of a long and brilliant period of Greco-byzantine culture.*

The Macedonian period is also known for its long line of outstanding personalities, both political and cultural. Among the Emperors there were those who were not only celebrated as statesmen but also as culturally provoking. Basil I (867-886), although a staunch military man, nevertheless gave life to a philosopher, his son Leo the Wise (886-912), pupil of patriarch Photius (858-867 and 878-886)⁸, and to a brilliant scholar, his grandson Constantine Porphyrogenitus (905-959). It was they who contributed to the rise of encyclopedism in the tenth century. Another imperial triad, consisting of Phocas (963-969), Tzimiskes (969-976) and Basil II (976-1025), the so-called Bulgaroktonos (Bulgar-Slayer) - the great strategists, who succeeded in reintegrating the Empire - was followed by another crowned scholar and patron of the arts, in the person of Constantine IX, the so called Monomachos (1042-1055).

In the middle of the 11th century, the Byzantine Empire was, to quote the present byzantinists, *the center of Mediter-*

*anean civilization*⁹. The Byzantine frontiers extended from Italy to the Caucasus and the Euphrates, from the Danube to Palestine. Byzantium was now pursuing an *imperialist policy* closely related to the idea of the grandeur of the Empire, which was regarded as the sole guarantee of the common welfare and common prosperity. It is this notion of obligatory expansionist policy that Dimitri Obolenski describes as *defensive imperialism*¹⁰. The two magnificent writings produced under Constantine Porphyrogenitus, namely the *De administrando imperio* and the *De thematibus*, are an eloquent example of the political philosophy and the state organization, which emanated from such an assumption of supremacy.

This superior attitude of the Byzantines of that period was due not only to their political and military might, but also to the *supremacy of Greek culture*, which by then - that is, mainly after Iconoclasm was over - had become the *major source of Byzantine civilization*. One might say that the multi-ethnic and multi-national Empire, which was Byzantium before, ceded its place to an Empire that was *Greco-orthodox*, uni-cultural and therefore intolerant and intransigent... *might, luxury, pride and Greek culture at its best* were the marks of that period. The University of Constantinople, for instance, which had been closed during the Iconoclastic period, was now organized along new lines and was actually a high-level, specialized training school for state officials and future leading men. Education was a state concern and was based on a thorough study of Greek philosophy, literature and science,

and its width and depth were amazing¹¹.

One consequence of the political and cultural supremacy of Byzantium was a constant emanation of Byzantine culture beyond its borders, even after the middle of the 11th century, when its might started suffering successive defeats and setbacks. Artists from Constantinople decorated Monte Cassino, for example, and Norman churches in Sicily were decorated with mosaics by Byzantine workmanship or inspiration. Byzantine influence is evident at Torcello, at Murano and at St. Mark's, in Venice, while Byzantine building types reached Lower Saxony and a Greek architect designed Pisa Cathedral¹². Closer at hand, the Slavs were thoroughly steeped in Byzantine culture, while for centuries the Arabs kept foraging in the Greek-Byzantine cultural treasure and engaging Byzantine artists to work for them, from a comparatively early time, as in Damascus, to at least the 10th century, as in Cordova, Spain¹³.

The powerful equilibrium of Byzantium during these centuries was based on a number of widely differing circumstances and procedures. It was a center of balance between the counterpoised Islamic, Slavic and Western worlds. In diplomacy it used war, marriage, trade and bribery with equal skill. Its cultural brilliance and, still, its religion were negotiable goods, a *sort of diplomatic currency*. Indeed, the attributes of supreme office in the Byzantine State are the same as those in the Orthodox Church.

The imperialist policy was now a militant organization, always ready to sustain the *right faith or orthodoxia* as it is called in Greek. In this context, missionary activities

found ample justification and support. Indeed, in no other period do we meet such *intensive missionary work*, as, for instance, the christianisation of the Slavs by Greek brothers, Cyril and Methodios, or the conversion of the Russians, through Christianity, into allies instead of foes. Similar results are to be seen in the help offered to active monks, as i.e., *the reorganization of monasticism on Athos by Athanasius*¹⁴ or, the presence of *Hosios Loukas at Stiri*¹⁵, or the *building activities of three enterprising hermits on Chios*, or the founding of the great *monastery of Patmos by St Christodoulos*¹⁶ and other similar achievements, such as the activities of *Hosios Nikon Metanoite in Sparta*¹⁷, all in the 10th and 11th centuries.

Classical antiquity is so closely related to the Helladic area that one is inclined to forget or minimize Greece's Byzantine heritage. Yet this heritage is perhaps richer than any other. Hundreds of beautiful or charming churches are scattered all over the classical landscape, in town and country and lonely fields. The presence in the churches of reused material from ancient temples, the close proximity of classical monuments, the traditions, which haunt their sites and their own classic restraint, evoke a powerful mood of romanticism.

After the last philosophical School of Athens was closed in 529, by Justinian, the Helladic area remained an unimportant province of the great Byzantine Empire, and as such played a rather minor part in the drama of history. Before the ninth century, Greece had suffered greatly from poverty and depopulation, and it was only with the Macedonian dynasty that it entered

a brighter era and began to flourish once again. Its prosperity is shown by the erection during this period of so many churches of well-nigh perfect construction and with sumptuous decoration such as *Hosios Loukas*, *Nea Moni*, or *Daphni*.

Two major political and military developments, the *expulsion of the Arabs from Crete*, in 961¹⁸ and the eventual *dissolution of the Bulgarian State*, a few decades later, mark the beginning of resurgence for the Helladic area. The visit of Basil II to Athens and to the Parthenon-Church on the Acropolis, in 1019, underlines the point. It may be seen as a *political action*, obviously intended to demonstrate the head of State's interest in the provinces and the central government's organizational endeavours. It is this consistent effort to reorganize the provinces, taken together with the strongly Greek character of the Empire as a whole at that time, that justifies the term *Greek renovatio*¹⁹ for the period especially of the 10th and 11th centuries.

It is no accident that the most imposing churches such as *Hosios Loukas*, *Sotera Lycodemou* and *Daphni*, were built on the Greek mainland during that period. This is also the reason why, on traditional rather than factual evidence, these buildings, grouped together with the *Catholicon of Nea Moni on Chios*, could deservedly be called the imperial buildings of Greece, the stone-built proof of the *Greek Renovatio*.

A differentiation of church building types, which had already begun during the transitional period — that is after the 7th century — was by now becoming even more clear. There are common characteristics, which unite all Byzantine architecture of the middle

period, but there are also features that show marked differences. It was only natural that a kind of *regional autonomy* should be evolving after the *disintegration of the great ecumenical Early Christian tradition*. Byzantine architecture, as such, developed in Constantinople, northern Greece and the Balkans, southern Greece and Asia Minor. In Syria, Palestine and Egypt, the Arab rulers had given new meaning to old features, a development that led to the birth of an autonomous new architecture. An equally autonomous evolution was taking place in Armenia and Georgia.

In the area of the middle Byzantine Empire we may notice several differentiations that allow us to speak of separate *Schools* or rather *entities*. The evolution of special designs or types for the churches, the application of many kinds of building materials and construction techniques and, above all, the *morphological and stylistic features* of the architecture are different from place to place. Gabriel Millet perceived this fact and in 1916 coined the term *Ecole grecque*, as opposed to that of the *Capital*²⁰. We may however distinguish another *School* in Asia Minor, a differentiated *Constantinopolitan School* in Thessaloniki, and others. It is therefore preferable to speak of entities of common influences and similar terms used in architectural parlance, rather than *Schools*, since the existence of a *School* presupposes a concrete doctrine, which would embody all the *disciplines* of its application.

The new features, which now infiltrate Byzantine art, are different, though still eastern, in origin: Sassanian, Armenian and Arabic. They are most clearly discernible

in decorative work and the minor arts, such as textiles, ceramics, metalwork and the like. In architecture, these influences are less evident in church building, but they can be traced in secular buildings, such as palaces, or in decorative work such as marble reliefs and abstract ornamentation. More *substantial influences*, in architecture, stem from Armenia and Mesopotamia. It is also known that Armenian architects did work in Constantinople, as for example Tiridatis, who in the 10th century undertook the rebuilding of the damaged dome of Haghia Sophia. However, the Armenian factor, in relation to the development of Eastern Christian art has been overemphasized, notably by Joseph Strzygowski²¹. The geometry of a plan alone is not the essence of architecture. Style is a complex procedure, and it is the procedure that counts. Let us not forget Choisy's epigrammatic phrase:

*L'art byzantin, c' est des elements orientaux developpes dans un esprit grec*²².

That is to say: Byzantine art is based on oriental elements that were developed in a Greek spirit. It is worth noting that this splendid remark is not only applicable to the Byzantine era but could refer just as well to classical times.

The buildings named earlier on, *Hosios Loukas, Nea Moni, Daphni* and some

more, are consistently grouped together, not only on the strength of what we might call their *imperial birth* (!) but also because of their *building type*. They all belong to the so-called *octagon-domed* type – a very felicitous term – a type in which the *use of squinches* of different sorts achieves the transition from a square to a dome, *without the use of interior supports*²³.

I should like to repeat a well-known fact, namely that the foremost characteristic of Byzantine Architecture, that which basically gives it its distinctive physiognomy, is a *more or less complex dome structure* in which the predominant feature is a *hemisphere over a cube*. This basic form, that is to say a *dome over a square*, is not an easy thing to achieve structurally. It involved a long process of experimentation with the various geometric, structural and aesthetic solutions available, in the search for a logical and practical transition from the bearing cage to the supported hemisphere. Broadly speaking, there are two general answers to our problem, illustrating two opposing traditions: The *pendentive* and the *squinch*. The *pendentive* was the answer, which suited the Byzantine best. The *squinch* was used in all *large-domed or octagon-domed churches*, which are the most splendid Middle Byzantine buildings.

NOTES

1. Steiri (Stiri, according to Pausanias), a village of the eparchy of Levadia) a short distance north of the Monastery of Hosios Loukas. Steiris (in ancient geography) a town of northeast Phocid, near the frontier of Boetia. There was a sanctuary of sun-dried bricks and sculpture of Pentelic marble, which was dedicated to the goddess Demeter, surnamed Steiritidos. Pausanias in Fhokika notes details.

2. It must be emphasized from the beginning that the subject under discussion in the present dissertation, is a remarkable example of archaeological reconstitution, which is based on the main principal of observations and analysis of the constructional evidence and the building characteristics of the edifice. Also noteworthy is the fact that, in this case of archaeological research, the constructional observations are apt and sufficient to throw light on and determine the historical course of the complex.

3. LAMBROS, S., *Μιχαήλ Ἀκωμινάτου τοῦ Χωριάτου σωζόμενα*, Athens, 1879-1980 fac. II, p. 354. Also,

GREGOROVIVUS, F., *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, '1889, Munchen, 21980, p. 20,140 ff, 191, 203-208 ff. Also KOLOBOU, F., *Μιχαήλ Χωριάτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου του*, Athens, 1990. Publ. Athens Academy.

4. OSTROGORSKY, G., *History of the Byzantine State*, Oxford, 1956, p. 279.

5. Macedonian Dynasty. Named after its founder Basil the Macedonian. See VEIS, N., in *Byz. Neugr. Jahrbucher*, 1923.

6. BRYER, Anthony and HERRIN, Judy (Ed), *Iconoclasm*, Abstracts of Birmingham Congress, 1972.

7. LEMERLE, P., *Le Premier Humanisme Byzantin*, Paris, 1971, p. 177-8.

8. PETROULAKIS, N., *Μέγας Φώτιος, ή παιδαγωγία του*, Athens, 2004.

9. CHARANIS, Peter, *Aspects of the Mind of Byzantium*, Variorum, p. 178. See also KAZHDAN, A.

and WHARTON-EPSTEIN, Ann, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1984.

10. OBOLENSKI, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth*, London, 1971, pp 202 ff.

11. BROWNING, R., "Literacy of the Byzantine World", *Byz. and Modern Greek Studies*, 4 (1978), pp. 39-54.

12. KRAUTHEIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin, 1975, p. 239 (named Vousketos).

13. KRAUTHEIMER, R., *op. cit.*, 1975, p.239.

14. LEMERLE, P., "La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite", *Le millénaire du Mont Athos 963-1963*. Chevetogne, 1963, pp. 59-100

15. KREMOS, G., *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ἀγίου Λουκά*, 1874 -1880.

16. VRANOUSI, E., *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου*. Α' Αὐτοκρατορικά, Athens, 1980.

17. SULLIVAN, B. F., *The Version of the Vita Niconis*, D.O.P. 32, 1978 and LAMPSIDIS, O., 'Ο ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, Athens, 1982.

18. CHRISTIDES, V., *The Conquest of Crete by the Arabs (ca 824) A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Athens, 1984, publ. Athens Academy, PANAGIOTAKIS, N., *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης»*, Heraklion, 1969, VASILIEV, A., *Byzance et les Arabs*, vol. I, Brussels, 1935.

19. A lecture of a similar content entitled: A Greek Renovatio, The imperial Buildings of Greece. An Investigation of the "large dome" type of church, was delivered, by this author, as visiting professor at Columbia University, at the Metropolitan Museum of Art, New York, in March of 1976, which was entitled: A Greek Renovatio, The imperial Buildings of Greece. An Investigation of the "large dome" type of churches.

20. MILLET G., *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris, 1916, Variorum Reprints, London, 21974.

NOTES

21. It is important to note that foreign scholars have tried unsuccessfully to trace Armenian squinches in Hagia Sophia, Constantinople. On the contrary, it seems that the Armenia architect, Tiri-datis, was shown in Constantinople the Byzantine pendentive, which he adjusted with reference to the cathedral church of Ani, see ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «'Αρμενικά Γκαβίτ και Βυζαντινές Λιτέες», *Ἀρχαιολογία* 32 (Sept. 1989), p. 60.

22. CHOISY, Auguste, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883, p. 157: Qu'est-ce en effet que l'art byzantin, sinon une conception mixte ou

les éléments sont asiatiques ou romains et l'esprit eminentement grec ?

23. In the English bibliography, it is known as the "large-dome-type", a term of A.M.S., MEGAW, in French, "églises a trompes d'angle", a term of G. MILLET, in German "trompenkuppelkirchen", KRAUTHEIMER "oktagon-doomed churches" and "Greek cross-octagon churches". In the Greek bibliography it is named octagonal church, which is a totally misleading term.

VAULTING SYSTEMS

Before proceeding further, it would be useful to proceed to a short analysis of vaulting systems and about the *origins of the Byzantine squinch*.

The first illustration, (fig. 4A), shows a hemispherical vault, resting on a cylinder. Examples of this construction are seen in the *Pantheon of Rome* (fig. 16), or in the *Rotunda of the Holy Sepulchre* at Jerusalem (fig. 6), as shown in a 17th century sketch.

Figure 4B illustrates an *octagonal vault or octagonal cloister vault resting on an octagonal prism*. This is to be seen at the *Cathedral of Florence* (fig. 7), where eight cylindrical surfaces, cut in the shape of curved triangles, converge at the apex. Figure 4Г illustrates a *hemispherical vault anchored on an octagonal prism*. In this example, the narrow voids left between the circumscribed octagon and the inscribed circle would be roofed by means of *corbelling slabs*, as in the case of the dome over the inner shell of *St. George of Ezra*, in ancient Syria (fig. 8) — where one can discern the projecting slabs which at the first course convert the octagon into a polygon of 16 sides, and in the second course into a polygon of 32 sides, which is in effect nearly a circle. Another means of handling this difficulty, as in fig. 4Δ, is by the use of *eight pendentives*, as seen in the model of the *Bishopur Palace room*, which is housed in the Louvre, in Paris (fig. 9). The palace was built in the 3rd c. where an *elliptical vault rests on pendentives*.

Figure 4E illustrates another step forward, in the architectural arrangement by which the *octagonal plan approaches the square* by adding *four niches* to alternate sides of the octagon. This solution (fig. 4ΣΤ) — results in a plan approaching the square, and the sense of a square, without losing the upper octagon, which shape is required for the transition to a circular vault. To achieve this, the four niches are capped at their upper ends by *quarter-spheres*. Thus the integration of the vertical walls of the octagon is brought about, on which a circular vault may rest, with solutions cited in the previous examples, and as can be seen in the *Church of SS Sergius and Bacchus* at Constantinople, where the thickness of the octagonal wall is used to construct a kind of *16-sided pumpkin-dome*, generated by straight and curved sections, the latter of which provided for the angles of the octagon (fig. 10).

Some mention may be needed, at this point, concerning the problem of roofing solutions, by the use of cylindrical surfaces, or set in another wards, the *barrel vault or combinations of barrel vaults*. Figure 4Z illustrates the three basic methods of combination of cylindrical vaults, according to which (a) a *plain barrel vault superimposed over a square*, in (b) one has the *interpenetration of two barrel vaults*, in which the interior combination is retained, resulting in a curved pyramidal shape and in (c) the same combination of two barrel vaults

where the *exterior combination is retained*. Thus (a) is a *plain barrel vault*, (b) is a *cloister cross vault*, and (c) is a *cross vault or cross-groined vault*. A good example of the latter is found in the covering of the *Crypt of Hosios Loukas* (fig. 11).

The ultimate purpose of these architectural combinations would be to transfer or adapt the square or rectangular plan to circular roofing above. There are two ways by which this can be accomplished.

A. The first solution will arise with the combination of a *circumscribed hemisphere over a cage*. If one could visualize, as in figure 4H, a *hemisphere anchored on the four upper corners* of the cage and the *vertical planes of the cage penetrating the hemisphere*. Then the interpenetration of the two solids, when the four spherical segments are cut away, would produce *four semicircular vertical arches* over the four walls of the cage, which determine the remainder of the spherical surface over the cage. The spherical surface in turn with its four suspended segments that resemble sails is known as a *sail-vault* or a *pendentive*, the sails or pendentives consisting of the four spherical triangles running between the four vertical arches. These *pendentives*, known to the Byzantines as the *lofion*, *stomahiko*, or *haimali*, terminate upwards in a horizontal circle of the same radius, a vertical projection of which is a circle inscribed in the square plan. In this way, the *pendentives* form a *self-supporting circular horizontal base* on which a saucer dome, known to the Byzantines as the *fournikon* can be built, as illustrated in figure 5A α . This is in effect the remaining portion of the initial circumscribed sphere over the

pendentive. Such is the case of the *initial dome* of Anthemios in the *Church of Hagia Sophia* in Constantinople (fig. 12,13), but also the roofing of the *Galla Placidia* monument, in Rome (fig. 14).

Figure 5A β illustrates the result of slicing away the *saucer dome when a new full hemisphere is added* on the horizontal supporting circle. This hemisphere has a radius, which equals that of the vertical arches. Its vertical projection is a *circle of identical radius*, inscribed in the square of the plan. This occurs in the *second dome* of the *Church of Hagia Sophia* in Constantinople, the dome that was designed by Isidoros, the younger (fig. 15).

Figure 5A γ gives an example whereby the hemispherical dome is elevated and a *cylindrical drum* of identical radius is *interposed* between the hemisphere and the supporting circle. Such is the case with most *Byzantine domed churches*, which is in effect a partial return to the *original Pantheon solution*, in Rome (fig. 24), whereby a hemisphere is anchored on a cylinder.

B. Another kind of solution will result when one decides to use a hemisphere *not circumscribed* as in the first case, but *inscribed in a square*. Figure 5B shows a dome resting on a cubic cage, the side of which is equal to the diameter of the dome. The spaces at the four corners would require roofing with some kind of structural device. The simplest plan would be the use of *corbelling*, or *projecting slabs* at the four corners, which would result in an octagonal base on which the dome could be anchored. An example of this is to be seen in the monument at *Umm-ez-Zeitun* in Syria, 282 (fig. 17).

But such a solution would not suffice for large halls. Moreover, the use of corbelling is completely alien to the spirit of pure vault-construction.

The next logical step would be to *bridge the corners by means of arches*, as illustrated in figure 5Γ, in this way converting the square plan into an octagonal base. The next step would be to fill in the *triangular gaps at the corners*. Figure 5Δ illustrates the use of the *half-cone*, named "*imichonion*" by the Byzantines and known in English as the *squinch*. This is an old Sasanian solution, as seen in the *Persian Palace at Sarvistan* (fig. 18), where an oval shaped dome rests on the initial square, while the four *half-conic squinches* roof the angles. Such a technique was also used in Romanesque and Lombard architecture as can be seen, for example, at *St. Babylas*, in Milan (Fig. 19), where the semi-cones are built and coloured quite clearly.

Another method for filling the gap or space is by the use of four *quarter-domes* at the four corners respectively. The four quarter-domes would (a) project wholly into the square, as in the *Mosque at Alep* (fig. 5Eα, 20), which would mean, of course, the protruding elements would require vertical supports and therefore a return to corbelling (b) as shown in figure 5Eβ, the half-domes would partially rest on the thickness of the wall and partially project into the squares as at *Samara in Mesopotamia* (fig. 21). (c) as illustrated in figure 5Eγ, the quarter-dome would *rest entirely on the thickness of the wall*, of which the *Catholicon of Nea Moni*, in the island of Chios (fig. 22), is an outstanding example.

C. A third and final solution for filling the four triangular voids would be the use of a *combination of barrel-vaults or half of a groin vault*. Figure 5ΣΤ, illustrates the use of a half-cloister vault in each angle. This approximates the solution used in the case of the church of the *Transfiguration* at the Village of *Christianous in Messenia* (fig. 23). Figure 5Ζ, illustrates the final and actual classical approach that was applied to all large dome churches in continental Greece. This is the use of a *half-pendentive* cupola, which is applied to each of the corners. It is the solution used at *Hosios Loukas*, *Sotera Lykodimou* and *Daphni* in Athens, *Monemvasia*, and *Mistra*.

This kind of squinch (fig. 24) which, one may well call a *Byzantine* or *Greek squinch*, is an architectural achievement providing full aesthetic integration and satisfaction. The *squinch* is now fused with the use of *pendentives*, which is, in terms of dimension and harmony of tracing and structural homogeneity, that to be found in other vaulting used in the Greek Church. Such homogeneity is important not only regarding the structure but also its aesthetic aspect. The byzantine church possesses vertical lines in its lower sections such as columns, corners, door-jambs and so on. In its upper and elevated portion, it possesses only smooth curves such as arches, vaults, and cupolas. It is the *pendentive* and not the *squinch*, which provides the elegant and harmonious means of transition from the vertical line to the curve. This distinctive harmonious transition from the vertical to the arched is yet another introduction, albeit a geometric one, into the sublime essence of the byzantine church.

MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE FOUR CHURCHES

A. Introduction to the subject

Unfortunately, the analyses of the masonry built for the purpose of other drywalls and other walls, which would aid in the documentation of the monastery's history, are a waste. It is through the original masonry, constructed during the

brick-arched wall construction, known as elevated masonry, the incorporated decorative bricks, called pseudo-briqs, and the brick-arched courses, are all characteristic of church construction in southern Greece during the 11th and 12th centuries. An other characteristic is the so-called arch-bar type of dome (Fig. 24, 25).

MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE FOUR CHURCHES

important types of Byzantine churches, and indeed, types which were developed during the Middle Byzantine period. The smaller of the churches is known as the Church of the Theotokos, or the Church of the Panagia, and the larger as the Kataklykion (Figs. 25-27, 28, 29, 30, 31).

The former, the Church of the Theotokos or Panagia, which however will be referred to by its more common name, the Church of the Panagia, presents the complex-inscribed-cross type of plan. This type is prevalent among the churches in Constantinople, a fact that has become accepted by many scholars as an indication of Constantinopolitan influence. In any case, a sufficient number of churches of the complex type exist in southern Greece (Fig. 28). In addition, in the same Church of the Panagia, the archaeological evidence of the facade, (Fig. 24, 25) such as the so-called arch-bar type of dome, the

arch-bar type of dome, which appears both in the interior and exterior, and one, and the construction appears to be of the following type: a single space, the partially open exterior, was created by west of the dome (Fig. 27, 28).

The second church of the complex, the Kataklykion (Figs. 25-28, 30), dedicated to Hosios Loukas, is a two-apsed structure and is the largest and best-preserved Byzantine church in all of central Greece. Its plan belongs to the category known in Greek Byzantine archaeology as the octagon type, in the type of church in addition to the octagonal plan, the number of piers supporting the dome or the dome arches (Fig. 26), as has been described above in the chapter "Vaulted Systems."

The most important characteristic of the exterior of the Kataklykion is its relatively large and imposing size, with the interior presents a single and continuous space,

MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS THE STIRIOTIS

ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE FOUR CHURCHES

A. Introduction to the subject

Unfortunately, the archives of the monastery have not been preserved; neither chrysobulls nor other texts, which would aid in the documentation of the monastery's history, are available. It is surmised that the original evidence was looted during the Frankish period.

The ecclesiastical complex presents the advantage of consisting of two *contiguous churches* which represent the two most important types of Byzantine churches, and indeed, types which were developed during the Middle Byzantine period. The smaller of the churches is known as the *Church of the Theotokos*, or the *Church of the Panaghia*, and the larger as the *Katholikon* (figs. 25-27, 65, 66).

The former, the Church of the *Theotokos* or *Panaghia*, which hereafter will be referred to by its most common name, the *Church of the Panaghia*, presents the *complex-inscribed-cross* type of plan¹. This type is prevalent among the churches of Constantinople, a fact that has become accepted by certain scholars as an indication of Constantinopolitan influence. In any case, a sufficient number of churches of the complex type exist in southern Greece (fig. 29). In addition, in this same Church of the Panaghia, the morphological evidence of the facades, (figs. 25, 65) such as the *semi-hexagonal apses*, the

brick-encased wall construction, known as *cloisonné masonry*, the *incorporated decorative bricks*, called *pseudo-kufic*, and the *brick dentil courses*, are all characteristic of church construction in southern Greece during the 11th and 12th centuries². Another characteristic is the so-called *Athenian type of dome* (figs. 30, 31).

The monument in question preserves as well a special, distinctive space, the *Liti*³; that is, in place of the usual narrow narthex, there is a spacious *two-columned vestibule*, an element, which appears here for the first time in Byzantine architecture, and one, which will particularly interest us in the following analysis. A further space, the partially open *exonarthex*, was created later, west of the *Liti* (figs. 27, 32).

The second church of the complex, the *Katholikon* (figs. 25-28, 66), dedicated to Hosios Loukas, is a two-storied structure and is the largest and best-preserved Byzantine church in all of central Greece. Its plan belongs to the category known, in Greek Byzantine terminology, as the *octagon type*⁴. In this type of church, in addition to the broad dome, a new system of vaulting appears, the *Byzantine or Helladic squinch* (fig. 24), as has been described above in the chapter, *Vaulting Systems*.

The most important characteristic of the exterior of the *Katholikon* is its relatively large and imposing size, while the interior presents a *single and continuous space*,

which is especially suited to mosaic decoration (figs. 62, 67). The possibility of the creation of this large, united interior space must have played a decisive role in the choice of this type of church plan for a building which monks and emperors aspired to decorate and to distinguish as unique in Greece.

The construction materials of the exterior walls of the *Katholikon* consist primarily of large ancient blocks in reuse, in conjunction with ordinary thin, Byzantine bricks. Large, trilobe window openings, with brick arches rising from floor level, are repeated in both stories and are decorated with panels, which carry low relief sculpture (fig. 33). This type of window opening may be considered to be characteristic of a style originating in Constantinople. However, the generally *mixed stone-wall* construction, the *triangular pediments* of the cross-arms, the hip roof, and the *sturdy proportions* of the building are characteristics of the *Helladic style*.

The interior of the *Katholikon* is in very good condition and conveys, better than any other monument, the living presence of a Byzantine church of its era. The beautiful colour images of the interior space (fig. 62,67) show the marble revetment of the vertical walls of the lower zones and the mosaic decoration of the upper surfaces and vaults. Also, the floor (fig. 63) is covered by large coloured marble slabs and decorative borders⁵, – of the so-called *diachora* type – in geometric combinations, following a known style of about the middle of the 11th century⁶.

At ground level, the two churches communicate through a distinctive space

which we shall call "*Space A*", because it was intended from the beginning to receive the *Larnaka* or *Reliquary* with the relics of the saint. The space occupies a central location, and thus veneration of the relics is possible from both of the churches. This space, as will be demonstrated, is *the key to the revealing of both the composition and the history of the complex* (see below, pp. 166, 176).

B. Scientific observations to date

Written sources related to the history and architecture of the monastery are, first of all, the *Vita of Hosios Loukas*⁷, which must have been composed after the year 966⁸. This important hagiographic text describes the life and miracles of *Holy Luke the Younger* or *of Stiris*, and shows the personality of one who was regarded as *Luke the Miracle-Worker, the glory of Greece, the brave combatant for virtue and asceticism*⁹. The text of the *Vita*, which is considered credible by specialists, provides information about the general situation in mid-10th century southern Greece, with its poverty, its invasions of Bulgars and Magyars and its oppressed population. Also from these elegant pages emerge biographical details about the saint himself, about his birth in Kastorion, in Phocis – the present village of Kastri, near Delphi – around the year 896, and about his death, in his cell, on the 7th of February in 953¹⁰. The text also provides what especially interests us, that is, information about the construction, during the life of the saint, of the first church with the name of *Saint Barbara* about the year 946, next to his cell, as a donation of

Krinitis, General of the Theme of Greece, and about the improvement of the initial church of Saint Barbara, after the death of the saint, by his disciples and fellow monks. Additional information is that in the years immediately after his death, *works around his grave* were carried out. Furthermore, the precious account is given of the erection, *exactly on the site of his grave, of a second sumptuous church*, which was called a *holy Eukterion* (Oratory) of *cruciform shape*.

C. The Hypomnemata (Memoranda)

Other written sources are brief texts, noted as *Hypomnemata*, of the 18th and 19th centuries, which copy older texts and which were published in the *Proskynetarion* of Georgios Kremos¹¹. Due to their special interest, these notes are reprinted in the Appendix of the present work (p. 91). These texts – which certainly are composed somewhat awkwardly, but are, as it seems, *reliable paraphrases of earlier manuscripts* – have been ignored by most scholars¹². However, on the basis of the structural evidence of the monuments, which has resulted from the present research, these texts really demonstrate and confirm the chronological sequence of the structural interventions, which are proposed in the present study. From the contents, it may be concluded that the texts in question were initially compiled after the construction of the *church of the Panaghia* and before that of the *Katholikon*, since the former church is mentioned, while the latter is missing from the texts. Further evidence, which testifies to the *Hypomnima-*

ta's age, is the colophon giving the date *from the creation of the world* (6474) 966. These texts describe the erection of a *very beautiful church* (*ναὸν περικαλλῆ*), evidently that which the Vita describes as the *Eukterion* (Oratory), as a donation of Romanos II, as an indication of gratitude by the latter to the saint, because the saint had prophesised the recapture of Crete from the Arab occupation during this ruler's reign¹³. These sources precisely date the completion of the *Eukterion* to the year (6474) 966. They offer as well another important fact, namely, they mention the building of *one other church, the Church of the Theotokos*, a few years later, as a donation of Theophano, the wife of Romanos II, *a church, however, different from that* (Saint Barbara), *built by the great man* (Hosios Loukas) *himself*.

Besides the *Commentaries*, Kremos also published *services, canons* and *hymns*, which give information about the final translation of the saint's relics and lead to the probable date of this significant divine service¹⁴.

Yet another source is the testimony of the first traveller, Cyriac of Ancona, 1391-1453, who visited the monastery in 1436 and confirms, as he himself had read in an old codex of the monastery, that: the church of the Monk Luke, was erected by the Emperor Monomachos¹⁵.

From the beginning of recent times, the complex of Hosios Loukas has provoked the interest and the admiration of art lovers and historians, internationally. Kremos in his second volume, at pages 243-299, compares in their own languages, the accounts of travellers with descriptions of the

monastery until the year 1876. The monument has had the good fortune to be visited by many of them, and they left us a few, but very interesting and distinctive drawings, such as those by J. Buchon¹⁶ (fig. 34), Theophilos Hansen¹⁷ and Ernst Ziller¹⁸ (fig. 35).

Scholarly studies begin on the one hand with the publication of the voluminous *Proskinitarion of Kremos*, in the years 1874-1880 and on the other hand with the recording of the architectural details of the monument in 1890 by two young English architects, R.W. Schultz and S.H. Barnsley, who studied the complex with particular care and published it in 1901. Their study and its drawings constitute, even today, the basic reference work concerning the architecture of the monument¹⁹.

Since then and until the first third of the 20th century, prominent byzantinists have attempted to study the monument²⁰, either directly or in the context of their own research, and to place it within the framework of mid-Byzantine art, yet without systematic architectural research. Since the inter-war years, however, the general growth of Byzantine Studies, and especially the completion of architectural studies of monuments on Helladic soil, have combined to produce publications, which examine the special problems of individual monuments²¹.

Until 1964 it was accepted that the *Katholikon* was older than the *Church of the Panaghia*. In that year, however, after a period of repairs and archaeological research, the Archaeological Service, under the direction of the late Anastasios Orlandos, and the general supervision of the late Eustathios Stikas, had the good fortune to

uncover three important facts²²: a) The removal of the vertical marble revetments from the east wall of the north arm of the *Katholikon*, revealed a *fresco with a representation of Joshua* (fig. 68), which continued towards the north and beyond the *Katholikon*, onto the western exterior wall of the *Liti of the Church of the Panaghia*. b) When a portion of the same wall, in the area above the *Proskenitarion* of Hosios Loukas, which contained a mosaic representation of the *Theotokos*, was removed, in order to consolidate the mosaic, carefully worked cloisonné masonry with brick dentil courses and pseudo-kufic decoration, identical with that of the *Church of the Panaghia*, was discovered, facts which prove that this church penetrated the *Katholikon*. c) A third important fact emerged when the excavation of the floor of the so-called *gallery of the N.E. compartment of the Katholikon* revealed that the south wall of the *Church of the Panaghia* continues towards the west, into the body of the *Katholikon* (figs. 36a, b). These three new points indicated that the *Church of the Panaghia* preceded, structurally, as well as chronologically, the *Katholikon*, resulting in a revision of the then currently held opinions concerning the relationship of the two buildings.

Despite these new findings, the likely course of the development of the complex remained in some confusion. The first studies, with the exception of that of Kremos²³, ignore, omit or skip over with generalities the initial phase, which, nevertheless, is described in the *Vita*, and propose the two existing churches as *completely new works which were constructed from*

the beginning, a conclusion made without architectural or topographical arguments, but simply based on hypotheses. Most scholars merely alluded to and only Kremos, Schultz and Barnsley, Grabar, Chatzidakis, Stikas and Pallas understood that from the first period of the construction works, that is from 955 and after, a *pair of churches* was organized - not always the same ones - which served together the intense *pilgrimage mission* of the monastic foundation.

D. Brief enumeration of the transformations to the complex

To facilitate the understanding of the larger theme, which has the complexity of a mystery novel, it is preferable to review in the paragraph immediately below a brief listing of the changes to the complex since the period of its foundation (fig. 37). Thereafter, we will compare the details of the existing written sources and testimonies with the structural observations, which lead to our proposed conclusions concerning the architecture and chronology of the complex.

Changes during construction phases:

A. Phase 946+. The construction began of the *original Saint Barbara* (AB₁), with a narrow narthex and unknown form of sanctuary. To the southwest of the church was the *Cell of Hosios Loukas* (Κελ.). VITA, para. 72, 67.

B. Phase 955-966. During this period, the completion of the *Church of Saint Barbara* (AB₂) and the *construction of the new Church*, which in the VITA was described

as a *Eukterion of cross-shaped plan* (VITA, para. 81, Kremos, vol. I, p. 18'), were accomplished. Thus the new cruciform church, which must have been two-storied, was sited so that its north arm was able to contain the *tomb of Hosios Loukas in the crypt* and the *Reliquary* on the ground floor.

C. Phase of the first decade of the 11th century. It was then that the *transformation of Saint Barbara* into the *Church of the Panaghia* (Kremos, vol. I, p. 18') took place, with the elongation of the building towards the east and the west. With this arrangement, the *first Liti* in the history of Byzantine architecture was created. Also was created the *connecting "Space Λ"* between the *Church of the Panaghia* and the main floor of the *Eukterion*. This space received the *Reliquary of the Hosios after its translation* from the north arm of the main floor of the *Eukterion* where it must have been deposited. Because of the duration of the construction work required for the transformation, it is obvious that the *veneration of Saint Barbara* could not continue in her church. It was decided that worship should be *shifted to the only appropriate space, in the Crypt of the Eukterion*, which is today the Crypt of the *Katholikon*, where reverence of *Saint Barbara* still continues to this day.

D. Phase of the third decade of the 11th century. The *Katholikon* was constructed so as to *enclose the Eukterion*, preserving both the *Crypt* and the main floor of the latter, and *respecting "Space Λ"*, as a *pre-existing, sanctified and unalterable space* (after 1011, and probably between the years 1018-25).

E. Information concerning the original complex

According to the VITA, two years after the saint's death, in other words from the year 955 and later, *some of his disciples*, embellished the original *Church of Saint Barbara*, which had been founded by the saint in 946 with the help of the general Krinitis, (fig. 37A, building AB₁): ἀτελῶς ἔχοντα σπουδῆ²⁴ τελειοῦσι, κόσμον αὐτῶ περιθέντες τὸν κατὰ δύναμιν. These statements which have been misinterpreted by most scholars, should not be taken to mean that: *hurriedly, they finished and decorated as best they could*, but just the opposite, *with zeal, they improved*²⁵ it and covered it *with as beautiful decorations as they were able*, thus creating a work of art (fig. 37B, building AB₂). The special mention of the decoration of the *Church of Saint Barbara* in a text as concise as the VITA must indicate the sumptuous use of frescoes and architectural sculptures and testifies to a relatively lengthy period of activity. Afterwards, continues the VITA, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ κελλίον, ἐν ᾧ ἔπερ ὁ τοῦ μεγάλου τάφος, τῆς προτέρας μεταβάλλουσιν ὄψεως καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῶ τῶ σχήματι παγκάλως μεταποιοῦσιν²⁶ (the previous appearance of the cell, in which was the grave of the great man, was altered and was transformed into a very beautiful holy *Eukterion* in the shape of a cross) (fig. 37B, building «Ευ»). Thus, then, after 955, an original *complex of two churches* began to take shape as a *centre of pilgrimage*. One building was the completed *Saint Barbara* (AB₂), a church which had

a narrow narthex (as will be proved below in the chapter, *About the Liti*) and which was located in the same place as the present-day *Church of the Theotokos*, and which incorporated certain walls of the *church of Saint Barbara*. The second building, the *Eukterion* of the VITA, must have been a *cross-shaped, grave-site martyrium*, which, probably following a traditional plan²⁷, must have been *two-storied, with a sanctuary for veneration on the main floor and a crypt in the basement*, with the *grave of Hosios Loukas* elaborated in the place where he expired²⁸ (fig. 37B, location «Τ»). The *Eukterion* must have been an impressive building (a very beautiful transformation, according to the VITA: παγκάλως μεταποιοῦσιν) and not a humble one, as all scholars have arbitrarily interpreted «παγκάλως». *Eukteria-Martyrium* were usually attached to larger churches²⁹. In the first complex of Hosios Loukas, this relationship was accomplished with the erection of the *two-storied cruciform Eukterion* next to the church of *Saint Barbara*, but achieved so as to include the *Hosios Loukas' tomb in its correct location*, within the *Eukterion's crypt*. This location of the tomb must have continued to be the same as today, that is, the *north arm of the cross of the original crypt*, occupying the place of the Hosios' *original cell*, which, a little after his death, was embellished, according to Kosmas the Paphlagonian³⁰ (fig. 37B). In other words, the tomb occupied the north arm of the crypt of the *Eukterion* and today is still in the north arm of the crypt of the *Katholikon*, which is in fact the same crypt.

F. THE STRUCTURAL INVESTIGATION

F1. The Creation of the first Liti

As already mentioned, a special characteristic of the *Church of the Panaghia*, absolutely generated on Greek soil during the Middle Byzantine period, is the two-columned *Liti*, that is, the broad antechamber or vestibule of the monastic church (see n.3) These areas usually have two or rarely four columns, as may be observed in the comparative plan of *Lites* (fig. 38), and replace a narrow narthex. It is a new architectural element, which makes its appearance for the first time in the *Church of the Panaghia of Hosios Loukas*, only in central Greece, during the 11th and 12th centuries, and later from the 14th century in Thessaloniki and on Athos³¹. From there, *Lites* spread into Serbia and Romania.

The analysis of the thought and method with which the space of the *Liti at Hosios Loukas* was created has a special significance.

There must have been in the thinking of the monks an intention to better organise the visits of the crowds of pilgrims who flocked to the two churches, that of *Saint Barbara* and that of the *Eukterion*, for the veneration of the relics of the Hosios and for the favour of his special miracles³². Thus, the pilgrims who passed through the original monastery entrance on the north side of the monastic complex (figs. 26, 69), traversed the courtyard from the northeast towards the southwest and arrived to worship in the *Church of Saint*

Barbara, into which they would have entered from the south door of the Church, which is decorated with a beautiful door-frame of green Chasabalisi marble, which still exists in the south wall of what was once the narrow Narthex (fig. 70). In order to have a connection between the *Church of Saint Barbara* and the *Eukterion*, and thus to facilitate the veneration of the relics of Hosios Loukas, which already must have been lodged in the north arm of the main floor of the *Eukterion*, the monks thought to create a new connecting space between the narrow narthex of *Saint Barbara* and the north arm of the main floor of the *Eukterion*. The conversion of the narrow Narthex into the broad *Liti* constituted the most important part of the general transformation of the old *Church of Saint Barbara* into the *Church of the Panaghia*. Thus was formed the first *Liti* in Byzantine architecture. It must be emphasised that the new space was the result of practical, functionalist considerations, about organizing the space.

F2. Observations on the Liti of the Church of the Panaghia

There is ample evidence, which contributes to the understanding of the method of creation of this *Liti*, evidence that we will analyse as follows:

1. One must stress, regarding the present *Church of the Panaghia*, that: on the interior west wall of the west arm, high up, the trace of a large apsidal wall opening, «i-a-i», today filled in, is discernable (figs. 39α,β).

Two explanations may be offered for this: that it represents the remaining frame

of a bilobed or trilobed aperture which opened from the gallery of a narrow narthex towards the main church (fig. 43), an arrangement known from examples approximately contemporary with the church of *Saint Barbara*, such as the Katholikon of Vatopedi Monastery (985;)³³ (fig. 44) or, as a second interpretation, that above a *single-storey, low narthex* appeared a bilobed or trilobed aperture of the main church, towards the outside. And in both cases – that is, *narrow narthex*, single or two-storied – the lowest level «a» of the wall opening «i-a-i», would have determined the level of the floor of the original gallery or would have "looked over" the roof of the hypothetical single-storied narthex. Additionally, the lowest level «a» of the said wall opening *is today located lower than the vaults of the Liti* (fig. 40), a fact that indicates that the vaults belong to a later phase, when the present *Liti* replaced an earlier *narrow narthex*.

2. On the northern exterior wall of the *Liti*, there is a blocked doorway, «Δ-A», the two doorjambs of which clearly exhibit different construction techniques (figs. 47,71). The eastern jamb «A» is sturdily built, with massive cornerstones, which have been preserved in its lowest portion. In comparison, the western jamb, «Δ», is roughly built. Given that the door opening corresponds to the west transverse aisle of the *Liti*, it may be maintained that the *original building of Saint Barbara* commanded a *narrow narthex*, which occupied the space, which corresponds to the present eastern half of the *Liti* and terminated at point «A», where the N.W. corner of the building ended.

3. Looking carefully at the plan of the *Liti*, it should be noted that the *two columns are not placed in the middle of the width of the space* (fig. 27). The space between the columns and the eastern and western pilasters differs by about 15 cm. This occurs for two obvious reasons. One is because the architect placed the two columns *on top of the pre-existing foundations* of the old western wall of the narrow narthex. The other is because the site of the new western wall of the new space was not set *at twice the distance* from that which determined the location of the two columns (as would have been logical), but at such a distance, so as to *extend this, the new western wall, to the eastern wall «EK» of the northern arm of the Eukterion* at point «E».

This arrangement proves the existence of the *Eukterion* before the transformation of the *Church of Saint Barbara* into the *Church of the Panaghia*, and moreover, proves that the first known *Liti* on Greek soil resulted not from the transfer of foreign prototypes, as maintained by various scholars³⁴, but, rather as demonstrated above (p. 161), from *practical* reasons, that is, *liturgical functionalism*.

It is worth noting that this new western wall of the *Liti*, which was built parallel to the western wall of the main sanctuary of the *old Church of Saint Barbara*, has a *slightly different alignment* from the eastern wall of the arm of the *Eukterion* «EK» towards which it came and joined. At point «E» of the union, a deviation of the two walls was created which is noted with the letter «d». This deviation, which first is shown on the drawings of Schultz and

Barnsley, who do not comment on it, and which we have verified by our own measurements (fig. 45) *has not been indicated by any of the earlier studies and has not provoked questions by anyone.*

The explanation of the said deviation is given by observations concerning the construction at the point of the junction «E» (fig. 27, 45). The western wall of the *Liti of the Panaghia* penetrates the northern arm of the *Eukterion*, as already mentioned above. The lower portion of this wall is built with simple rubble masonry and carries painted decoration, parts of which preserve a *representation of Joshua* (fig. 68), while the upper portion is built with cloisonné masonry, and carries dentil courses of small bricks and pseudo-kufic decorations, similar to those of the eastern and northern exterior walls of the *Church of the Panaghia*. This masonry is visible from point «E» of the juncture of the two walls, continuing until at least the midpoint of the arch located above the *Proskynetarion*. The last portion was covered by the mosaic representation of the Theotokos and was revealed during the restorations by the late E. Stikas, when a part of the representation was removed for consolidation of the mosaic. Therefore, according to structural evidence, when the west wall of the *Liti of the Church of the Panaghia* was built, a portion of the east wall of the north arm of the *Eukterion* was demolished, and on the same foundations a new wall was rebuilt with pseudo-kufic decorations in order to create the *large arched wall opening which covered the place which housed the Reliquary of Hosios Loukas*. The original wall opening,

176cm wide and 437cm tall, of the semi-circle of the arch, was reduced later with the building of a smaller concentric arch in its place, with a width of 104cm and a height of 326cm. (fig. 46). This intervention clearly was completed, during the transformation of the *Eukterion* into the *Katholikon*, so as to create a new surface to receive the mosaic representation of the Theotokos. It is self-evident that the entire eastern wall «EK», is standing upon the underlying, pre-existing wall of the *Crypt* since only thus is the deviation «d» warranted (fig. 45).

4. Continuing the explanation of the *Liti*, we note that the two *imposts* «Yα» and «Y'α» (figs. 27,41,72), which support the terminal arches (north and south) of the arch of the eastern compartment of the *Liti*, are found substantially and clearly lower than the corresponding western imposts «Yδ» and «Y'δ». This indicates that the two eastern imposts supported the earlier covering of the space, vaulted or other, which would have been lower than the level of the present vaults. This explains why the *lower level* «a» of the wall opening «i-a-i», which we already noted, on the western wall of the main sanctuary, *is found lower* than the present vault of the *Liti*.

5. The width of the eastern engaged pilasters of the *Liti* is greater than the width of the corresponding western ones. This is evidence that they must belong to different periods and that the eastern ones supported a broader arch.

6. The *Liti* has two door openings on the south wall (fig. 27, «Θ» and «Z-H»). The eastern entrance «Θ», includes a door-

frame which has a threshold of Chasabalis marble (verde antico), of exceptional quality (fig. 70). This doorway must belong to the south wall of the original narrow *Narthex of the Church of Saint Barbara*, since its mouldings are similar in section and cross-section to corresponding door frames in churches of the 10th century³⁵.

7. As for the entrance «Z-H», this is wider than the doorway «Θ» (figs. 27, 73α, β). The eastern jamb of «H» is built with hewed corner blocks mixed with small bricks, in three or four layers, in the same manner of construction as was employed in the south wall of the *Church of the Panaghia*. The masonry of the western jamb, however, is different from that of the eastern one. Here, large, square-hewn stones were employed, without the use of intermixed small bricks. Both the kufic decoration and the hewn blocks had undergone serious damage and had disturbed, in that area, the homogeneity of the structure. This must have been as a result of a later widening of the aperture «Z-H» towards the west, probably during the construction of the *Katholikon*. Another element, which argues in favour of the widening of this door opening, is the existence, at the height of the springing of the arch, which bridges the door opening, of a stone, which is cut off at 45 degrees at its eastern jamb. This reworking must be due to the existence of a marble lintel, analogous to that of the eastern door «Θ». The lintel and the frame would have been removed during the interventions to the door opening. The presence of the aperture at this location and its enlargement indicates that its purpose was, as it con-

tinues to be, to provide for a convenient, direct and continual communication between the *Liti* and the "Space Λ".

F3. Observations on the Church of the Theotokos or Panaghia

In the *Church of the Panaghia*, evidence will be shown which suggests not only the above mentioned enlargement of the original *Church of Saint Barbara* towards the west, with the development of the *Liti*, but especially a rearrangement of all of the original building, limited or extensive. These activities must have had as a result the transformation of the original *Saint Barbara* into the present *Panaghia* and the synchronous production of the annex, "Space Λ".

In accordance with the section drawing of Schultz and Barnsley, which is considered to be accurate, the south wall of the *Panaghia* appears slightly thicker than the north. This detail, which we have verified as correct, must lead to the following hypothesis: that it is either a later revetment of an earlier construction, or a new wall, thicker because of the sumptuous architectural decoration.

If we examine closely the *north facade* of the *Church of the Panaghia* (fig. 47,74), we will observe that masonry of the low, central area «A», is built with very little care and recalls to mind the frugal buildings³⁶ which precede the orderly architecture of Southern Greece in the 11th and 12th centuries. This low area «A» terminates towards the east in an engaged *orthostate* «O», of white marble, a construction detail that may be recognized as the

eastern extremity of an earlier, shorter building³⁷. The masonry «B», east of the orthostate «O», up to the N.E. edge of the present building, is different from that of area «A» and results from square-hewn poros stones, in cloisonné masonry, that is, a construction system the same as that of the fine, eastern and southern facades of the building, but clearly less carefully worked, and without pseudo-kufic decoration. It should also be noted that in the construction of the low area «A» a whitish mortar was used (fig. 75.), an example of which was taken from location «α». Antithetically, in the construction of the area «B», a different mortar was used, location «β» (fig. 75.), characterized by the grains of black sand, which it contains. Let us note that this latter mortar is the same as that of the west wall of the Liti, where this is visible (fig. 42, area «Δ»), and belongs to the phase of the extension of the *Liti*. There are, then, serious indications that an earlier building, undoubtedly the original *Saint Barbara*, was enlarged towards the west and towards the east and riveted or rebuilt on the three visible walls (eastern, southern, western) with a magnificent wall construction, cloisonné and decorated, in a manner characteristic of the 11th century, all for the obvious distinction of the building, with a purpose, if we may say, of a *theatrical turn*.

Observing the *double mullion of the sanctuary window* (fig. 76) we may indicate a noteworthy detail: the decoration of the impost, where two different sculptural techniques have been used. The first uses *relief sculpture* to represent rich three-dimensional, nine-leaved rosettes, which fol-

low, so to speak, the *classical* technique of Middle Byzantine motives. The second uses a *champ-levé* technique, probably in order to receive a filling of inlay. And the depth of this carving is not well worked, probably because it would have been covered in the end with inlay, but, in any case, the templates for the carving were clumsy, and, above all, these designs are *cramped*, as if they were fit into a place where they did not belong. The co-existence of these, leads compellingly to two different chronologies, for as much, at least, as some of the sculptural decoration of the Panaghia is concerned, but also by extension, for its architecture³⁸.

The dome of the Church of the Panaghia

The placing of the building chronologically in the 11th century, based on its style, is helped by the examination of the dome (figs. 30, 31, 78). Its *Athenian* type of morphology and the appearance of horse-shoe arches in the marble revetment³⁹ cannot possibly be accepted as belonging to the middle of the 10th century⁴⁰. Additionally, on the interior, the dome is built with square poros stones, while it is generally believed that domes before the year 1000 did not use hewn stones⁴¹.

At the base of the tympanum there is a built-in wooden reinforcing grid, in an octagonal arrangement, in plan, for securing the stability of the dome (fig. 48). Many examples are known for securing the stability of the dome with the use of constricting chains in one or two rows. This solution was applied not only in the largest

churches, with special history, such as the Church of Santa Maria del Fiore in Florence (1420-34), a work of the architects Brunelleschi and Giuliano da Maiano, the Church of Saint Peter in Rome (1506-1626), as well as Saint Paul's in London (1675-1710), a work of the celebrated English architect, Sir Christopher Wren⁴², but also in earlier and smaller Byzantine churches⁴³.

F4. Observations on the "Space Λ"

From the beginning it must be emphasized that this area was never part of the Katholikon, either structurally or liturgically (fig. 27). In figure 49, churches of the octagon type may be seen, with the developed and liturgically joined northeast compartments. As will be explained in the disentangling of the subject, when the time came to erect the Katholikon, this north-east compartment already existed, was respected, its liturgy preserved, and was simply covered by the north-east gallery of the Katholikon.

The doors, «Θ» and «Z-H», lead today from the *Liti*, towards the south, to the «north-east compartment» of the *Katholikon*, as it is improperly called in most studies.

This oblong area on the main floor (the passageway), which is found between the two churches, the *Panaghia* and the *Katholikon*, separates into two parts, a division which is evident from the presence of an intermediate later walled-up arch. Of these, the western part is already named "Space Λ", as an annex of the *Liti* and as the container of the *reliquary* (*Larnaka*). It is covered by a cross vault with frescoes (fig. 77) and is upheld by two arches. Of these,

the western arch is much wider than the eastern one. The floor of this western part «Λ» is laid with decorative marble (opus sectile) (fig. 63), similar to that of the *Church of the Panaghia* and of the *Katholikon*. The floor of the eastern part of the passageway «Δ» is flagged with common slabs and slopes towards the eastern, exterior wall of the *Katholikon*, where there is a tall, arched doorway opening which is today enclosed by careless stone masonry on the lower part and a decorated, pierced gypsum panel, on its upper part (fig. 79). The area is covered with a cross vault, plastered with simple lime mortar, a fact that indicates that it was never covered with paintings⁴⁴. The drawing of the Kievan pilgrim, Barskij, from the year 1745⁴⁵ (fig. 51), shows the old eastern area of the *passageway* open, a fact which combined with the inclined stone flagging of this area, proves that the eastern part functioned, from the beginning and at least until the time of Barskij, as an open passage between the two buildings and served the circulation towards the south-east door of the *Liti*⁴⁶. This approach was from the area, which was used as the main entrance to the monastery, the still extant old eastern gate. And this was so, not only since the erection of the *Katholikon*, but even earlier, from the time of the original twin *Eukterion-Saint Barbara*, which had a narrow narthex.

It has already been mentioned that during the repairs of 1964, the slabs of the marble revetment of the eastern wall of the north arm of the *Katholikon* were removed, which wall coincides with the west wall of "Space Λ". It was then revealed that this wall extends the facade of the *Liti* towards

the south and that its upper part is built of the characteristic cloisonné walling of the *Panaghia*, and that the lower part bears remains of a fresco which depicts *Joshua*. The similarity of the wall construction and the *extension of the wall towards the south without seams* proves that "Space A" must have been built at the same time as the *Liti*, during the reshaping of the earlier church of *Saint Barbara* and its transformation into the present *Church of the Panaghia*. The existence of "Space A", appended to the *Liti* of the *Panaghia*, already before the erection of the *Katholikon*, has been pointed out by many scholars. A. Grabar recognizes a burial and memorial *parekklesion*⁴⁷, D. Pallas foresees an arched space (*Bogenhalle*)⁴⁸, E. Stikas a south *entry-way* of the *Liti*⁴⁹, A. Xyngopoulos suggests that it is a part of a *parekklesion*, belonging to the original *Eukterion*⁵⁰.

In the chapter about the *Liti* (p. 162) we also mention, that the east wall, «EK» of the north arm of the main floor of the *Katholikon* rests upon an underlying pre-existing wall of the *Crypt* (fig. 42), because only thus may the deviation «d» be justified. If this wall of the *Crypt* were coeval with that rising above it, «EK», there would not be a deviation. Since, however, all of the walls of the *Crypt* are uniform, it may be concluded that they are earlier than the above lying wall «EK» coeval with the *Panaghia*, and the only building to which they may belong is the *Eukterion*.

F5. Observations on the galleries of the Katholikon

It has been mentioned as well (p. 158)

that this same south wall of the church of the *Panaghia* continued towards the west and that above it the *Katholikon* came to be placed. However, after the work of the repairs and the archaeological research of 1964, *it appears that, on the gallery level, three important pieces of evidence were not pointed out* (figs. 28, at X, 36α,β): first, a *broken, brick header*, located exactly to the left of the dentil frieze, shows that it was placed for a wall, which would have been perpendicular to the south wall of the *Panaghia*; at the same place, the poros blocks below the dentil frieze *stop there and do not continue towards the left* (west); and finally, on the last poros block on the left, clearly appears an acute-tooled *vertical line*. Measurement proves that this line coincides vertically with the eastern edge of the eastern impost of the main floor (fig. 36.). Thus, with this sign, the builder *marked the place where the brick dentil course, and therefore the wall, would turn to the south*, in order to create the eastern end of "Space A".

These last significant observations result in the conclusion that when the time came to erect the *Katholikon*, the "Space A" *already existed and was consecrated*, and, in addition, that this space was designed especially for the *veneration of the relics of the saint*, common to both churches, the new *Panaghia* and the *Eukterion*; that it was destined from the beginning of its construction to receive the Reliquary of the saint at this site where it still exists today; and that it was erected at the same time as the *Church of the Panaghia* and not *simultaneously* with the *Katholikon*, as hypothesized by *those who theorized "Space A" as*

the north-east side-chapel of the *Katholikon*. The eastern limit of the "Space Λ " eventually would be closed off by a partition, pierced for light (fig. 50). Thus *compelled*, the builders respected this Space in the construction of the *Katholikon*, preserved its asymmetrical plan and its liturgy, and covered the corridor « Δ », leaving free the old main floor approach towards the eastern door of the Liti of the church of the *Panaghia*. Above these two cross vaults was built the new north-eastern compartment of the gallery of the *Katholikon*, with proper rectangular dimensions. In order to achieve this regularization of the plan, at least of the gallery of the *Katholikon*, the south wall of the gallery of the Liti of the Church of the *Panaghia* was demolished and replaced forward toward the north (fig. 366).

From these observations about spaces « Λ » and « Δ », and the gallery above, result, we think, the obvious conclusions that:

a) If "Space Λ " did not already exist as consecrated, which it would have been absolutely necessary for the new *Katholikon* to respect

b) If the original *Eukterion* did not exist at exactly the same place where it is today, so as to receive the tomb of Hosios Loukas in the north arm of its *Crypt*, - and this same *Eukterion* must have been used as the core the new *Katholikon*, then

c) There was no reason for the *Katholikon* to be constricted towards the Church of the *Panaghia*, demolishing the south wall of the gallery of the catechumena and creating, on the ground floor, the irregular plan of Spaces " Λ " and " Δ ".

During the restoration work of 1955 and later, amongst the other works, the

consolidation of the mosaics and the cleaning and new consolidation of the marble revetments of the church were accomplished. In the publication of the restorations, it is not mentioned that the south wall of "Space Λ " presents, even if only on a portion, cloisonné walling, as appears in the western wall⁵¹. Therefore, "Space Λ " did not present a free facade towards the south, and the western arch of "Space Λ ", reposed on the south on a pre-existing wall. This observation is especially important, because it demonstrates that the south wall of "Space Λ " was erected, as it still is, on an older building, clearly on the *Eukterion*.

F6. Observations on the Crypt

Continuing the same line of thought as in the previous mention of the west wall of "Space Λ ", we note also that the south wall of this same space rests on some foundations, and these are none other than the corresponding wall of the present *Crypt*, confirming the fact that the crypt is older than "Space Λ " (fig. 42, at λ , λ') and must be identified with an *older crypt*.

The present *Crypt*, with reference to the exterior outline of the *Katholikon*, provokes the justifiable doubt of a visitor, because its *accessible space* (fig. 52), which is marked with grey outline in the relevant section, is limited essentially only to the area below the central part and the *Sanctuary* of the *Katholikon* and because, on the contrary, under the four corner compartments, as well as also under the *Narthex* and the *Prothesis*, there are *unknown and inaccessible areas*⁵².

F7. Observations on the eastern walls of the Katholikon

It is especially important to note that the eastern walls of the *Katholikon* are *clearly thicker* than those of the north and south. This may easily be seen in the plans of Schultz and Barnsley as well as in our own measurements, which show a difference in thickness of about 55-60cm.

At this point, the existence must be emphasized of a *small window opening*, in the lower zone of the walling of the eastern façade (fig. 52, at ϕ). Inside this aperture, at a distance of about 55-60cm. from the exterior face of the building, there is *another carved lintel* (fig. 53). The aperture belongs to and lights the blind basement space «κ», which is found under the space of the *Diakonikon* and is accessible only by removing floor tiles from the *Diakonikon* and descending a ladder.

The eastern exterior view, around the apse of the sanctuary of the *Crypt* (fig. 25) presents a noticeable dissimilarity of construction. It appears as if the two walls on either side of the semi hexagonal apse were added in order to support the original construction.

F8. The proposition of E. Stikas

Stikas⁵³ has already formulated the suggestion that the present *Crypt* coincides with an earlier crypt of an older church. Based on the accessible area of the *Crypt*, he offered a reconstruction drawing of a *single-storey Eukterion in the shape of a cross* (fig. 54) and held that this building was demolished to a certain height and that around

this core the *Katholikon* was developed. According to Stikas, then, *the walls of the present Crypt are the walls of the original Eukterion*. As will be analysed further, this view is proved correct. Stikas' suggestions did not convince because they do not rest on any structural and stylistic facts; the reconstruction, which is offered, is imaginary, with the sole evidence being the appearance of the accessible area of the *Crypt*. Finally, it is possible to base this approach either on his own observations, which he did not summarize, or perhaps on the weight of the opinion of the learned Orlandos⁵⁴, which even now it would be advisable for anyone to take under consideration.

F9. Observations on the main church of the Katholikon

Concerning the present *Katholikon*, it is possible to formulate the following observations:

a. On the interior face of the south wall of "Space A", an *arched window opening*, high on the wall is discernible, today obstructed and hidden by frescoes (figs. 81α, 52 at $\beta\alpha$). This opening overlooks the joining doorway between the *Katholikon* and "Space A" and has the same width as it.

b. A similar symmetrical *blocked arched window opening* (fig. 81,) is found above the doorway of the southeast compartment, the *present sacristy*. The *sacristy* for an unknown reason is not frescoed, but is in any case plastered.

c. On the two *western parekklesia* of the *Katholikon*, one may discern, a series of cracks in the frescoes on the north wall of the southwest *parekklesion* (fig. 82.) and

on the south wall of the northwest *parekklesion* (figs. 826, 52 at 6δ), which clearly sketch *pairs of two-storey window openings*. The outline of these four openings appears only on the frescoed sides of the walls and is hidden on the other side because of the marble revetments of the central area of the *Katholikon*.

The presence of these *window openings* on the walls of the *main church*, describes a *type of church* where the openings are found in a symmetrical manner, at the four ends along the walls. This arrangement, however, cannot but be reminiscent of a corresponding, and not unusual, arrangement of the *exterior walls of the four corner compartments* of a cross-in-square plan church, generally. Thus, the question may be asked, whether the alleged openings along the length of the walls of the *main church of the Katholikon*, are not the result of an *exceptional case of an octagonal* (large-dome) *type of church*, but instead perhaps simply *belong to an older church*, which followed a cross-in-square type of plan.

F10. Observations on the Narthex of the Katholikon

Two facts about the narthex: it rests on an unknown and inaccessible basement and its ground floor has a great height (fig. 52), which creates the need for steps in the galleries. These facts contribute to the hypothesis that the *Narthex is an addition to an earlier core*.

It also must be pointed out, that above the entrance door, which leads from the *Narthex* into the *main church*, there is a

large lunette with a mosaic representation of Christ as Teacher. The late Paul Lazaridis in 1972, during the period of the consolidation work on the mosaic, revealed after the removal of the mosaic, a smaller, lunette, built to a width equal to that of the door beneath it (fig. 55)⁵⁵. Lazaridis allows it to be understood that this smaller lunette consists either of a relieving arch or that there was a *window opening*, which was later walled up when the mosaic work of the *Katholikon* was done. He notes, however that, "*The mortar used in the walling up of the open arch has no relation with the mixture which was used in the initial stonework of the tympanum and of the arch of the larger lunette*". Since, however this arch does not rest *directly* on the lintel, but rests on its *own marble base*, 25cm. in height according to Lazaridis' description, we are led to the conclusion either that it was a shallow lunette which carried a representation of Hosios Loukas, above the *entrance door* of the earlier building (*Eukterion*) or that it carried a *decorative stucco panel*, similar to the original one from the bilobed aperture in the north wall of the *Prothesis* of the *Katholikon*, which goes back to the *Eukterion* (fig. 80α). In any case, it must belong to the exterior western wall of the *Eukterion*, above its *main entrance*.

Over the years, the *Narthex* has undergone various interventions. The bilobed opening in the northern wall of the *Narthex* (fig. 83α,β) shows that it sustained a transformation before the setting of the mosaic decoration. This transformation, as is clear, resulted in the abolishment of the two arches of the bilobed window opening

and the filling in with a layer of bricks from the height of the impost and above, including the tympanum. This change obviously was aimed at providing the space for the laying of the interior mosaic representation of the *Washing of the Feet*⁵⁶. A similar transformation occurred at the corresponding window opening of the south wall of the *Narthex*. Later, after the setting of the mosaics, this southern aperture was transformed from a bilobed window into a door, cutting the external tympanum below (fig. 84α). At the same time, the arch, was re-opened, with the consequent damage to the lower part of the mosaic representation of the *Doubting Thomas*⁵⁷ (fig. 84β).

F11. Hypotheses about the Eukterion

The observations related to the *Katholikon* in connection with those concerning the *Crypt* and the *Narthex* lead us to the hypothesis that the walls of a pre-existing two-storey church were used as the walls of the accessible parts of the present *Crypt*, the main *Church* and the *Sanctuary* of the *Katholikon* and that in the second phase, this core was enlarged by new enclosing constructions, in order to integrate the present *Katholikon*. This original conception of the church, of which the visible evidence is beginning to become more transparent, must have been the *Eukterion* in the shape of a cross, which is mentioned in the *VITA*. In accordance with the details in the *VITA* and the examination of the walls of the *Crypt* and of the *Katholikon*, the *Eukterion* would have been of the free cross type, and as an *Eukterion*, that is a *Martyrium*, would have been two-

storey⁵⁸. The free cross type was not unknown at this time in the Greek mainland, and of course in the immediate neighbourhood, geographically and chronologically, of Hosios Loukas. Examples exist, such as *Hagios Irodion* in Ipati⁵⁹, or the *Panaghia Skripou*⁶⁰, with interior longitudinal walls, or the *Byzantine church of Hagia Eleousa in Souvala*⁶¹, with the combination of longitudinal walls and four columns, which support the dome (fig. 56).

F12. The Transition from the Eukterion to the Katholikon

As already noted, it is completely clear that the present *Katholikon* comes from the enlargement of the original *Eukterion*, with the extension of all of the perimeter as well as of the height. It must be faced, then, that we again have the case of the enlargement of an older church, similar to the conversion of *Saint Barbara* into the present *Church of the Panaghia*. Now, however, there appears a very essential transformation, which establishes a transition from a free cross church, of medium size and height, to another church, spacious, tall and grandiose, double in surface and quadruple in volume. Of course, this shows the emergence of a new method of building and supporting the vaults, which leads to a new style, first recognised, for its innovation and magnificence, on the Greek mainland.

One must imagine, then (fig. 61) that in the first phase, the dome and whatever system supported it was removed from the original church. In the second phase, the exterior walls of the new *Katholikon* were

added, forming the four corner compartments, and then the galleries with their cross vaults, and finally, the magnificent dome. For the support of the latter, perhaps for the first time on the Helladic mainland and in the development of Byzantine architecture, squinches were employed to carry the weight of the dome to eight supports.

F13. Observations on the eastern facade of the *Katholikon*

Confirmation of the enclosing of the *Eukterion* by the exterior walls of the *Katholikon* is offered by *observations on the walls of the sanctuary*. Looking carefully at the wonderful eastern facade of the *Katholikon* (figs. 25, 57), we may verify as certain that on the eastern wall of the lowest level (the crypt) we have a rough-hewn construction of large prismatic blocks. These show, however, an inconsistent binding on both sides of the three-sided apse of the church, as if they had been added later to the earlier similar construction. In addition, at the level of the main floor, we may notice that *the walls of the church* are built with special attention and *exclusive use of bricks*. *It is the only ecclesiastical building in southern Greece, which uses exclusively bricks*, even if only in a section of its construction. On the contrary, most of the buildings in Constantinople employ principally bricks.

This last observation can lead us directly to the gift of Romanos II and to the dispatch of architects from Constantinople: *Διὰ τὰ κτίσουν εἰς τὸν τάφον τοῦ ὁσίου ναὸν περικαλλῆ*⁶² (to build at

the tomb of the Saint a very beautiful church). Thus, this brick-built apse of the church must belong to an earlier building, that is, with the building, which the *VITA* called the *Eukterion*, and the Commentaries, *ναὸν περικαλλῆ* (very beautiful church), referring to it as a gift of Romanos II. The careful observation of the adjustment of the eastern wall of the *Katholikon* with the eastern three-sided apse of the Church (figs. 57, 58) leads us to two very important points. First, that the elegant bilobed aperture of the middle level of the south wall of the central apse *is not found on the symmetrical axis* of the side of this wall, and, second, that the bonding of the two brick areas, that of the sanctuary and that of the side chapels, is not the product of contemporary building campaigns *with appropriate bonding of the bricks* towards each other. It is clear that a *new construction with a new type of masonry* came to cover the eastern wall of the side compartments of the *Eukterion*, and to hide the western part of the *sidewalls of the sanctuary*, from the base of the latter to the upper part. Furthermore, this thus justifies the exaggerated thickness of the eastern wall (c. 1.75m.). On the plan of fig. 58, it appears that if we subtract the thickness of the new wall of the *Katholikon*, which is 55cm, measured in the light hole in the eastern wall of the *Crypt* (figs. 53 and 57, arrow) then the bilobed window openings, of the south and north sides of the apse of the church, would be located exactly on the axes of the corresponding walls.

At the highest point of the apse of the sanctuary, we note that another method of wall construction was used. It is mixed,

with the use of bricks and rectangular, hewn stones. Since in the upper storey the architect did not want to build window openings without a jamb, he was obliged to create a narrow jamb in order to obtain a join with the eastern walls of *Prothesis* and *Diakonikon*, forcing the setting of the colonnette of the window at an odd vertical position, in relation to that in the bilobed window opening of the same width, beneath it. All of this proves that *remnants of the Eukterion* still existed up to the first floor, while the second floor belongs to the undertaking of the construction of the *Katholikon* and the enclosing of the *Eukterion*. If it were a question of uniform planning and building of the *Katholikon*, these serious construction deviations would not have been allowed.

The enclosing of the *Eukterion* by the exterior walls of the *Katholikon* is shown not only by the difference in the wall construction, but also very clearly by the *difference between the colonnettes of the bilobed windows* of all of the new exterior walls of the *Katholikon*, in comparison with those of the *three-sided conch of the sanctuary*. This difference is apparent in all of the new walls of the church, south, west, north and east, with the use of similar Ionic capitals, probably of the Hellenistic period, in reuse, on most of the bilobed window openings of the four facades (figs. 25, 66).

F14. The Church of Antikyra

A similar undertaking, that is, the transformation of a common four-columned cross-shaped church into a church with a

broad dome on eight supports, appears to have been applied a little later in the immediate neighborhood of Hosios Loukas, at the octagon-type, *church of Antikyra*⁶³ (fig. 59).

G. New chronological proposals

The structural observations which have already been put forth, combined with the corresponding historical sources, give reason to come to a partial, probable revision of the building chronology which has been accepted up until now.

First of all, it should be remembered that whereas up until today it has been accepted that there were two buildings, the *Church of the Theotokos* or *Panaghia* and the *Katholikon*, the new structural evidence confirms the information from the written sources that there still existed, even if in a fragmentary state, two previous buildings, *Saint Barbara* and the *Eukterion*. Furthermore, the structural sequence is revealed, which could not but influence the corresponding chronology.

The building sequence is as follows: (figs. 37A, B, Γ, Δ, E):

G1. The first Saint Barbara

In the year 946, (fig. 37A), the Saint Loukas with the help of General Krinitis, erected, next to his *Cell*, the *Church of Saint Barbara*⁶⁴, at the site where today stands the *Church of the Theotokos* (the *Panaghia*). The site of the *Cell* and of the *Church* was dictated by the configuration of the ground. The *Church of Saint Barbara*, having been completed, would have been used as the first *Kyriakon* (main Church) of the monastic community.

G2. The configuration of the Tomb into a Memorial

In 953 the Saint died and was entombed in his *Cell*, according to his wishes⁶⁵ (fig. 37A). After six months, the *Cell-Tomb* was configured into a commanding Memorial with marble slabs and rails⁶⁶. After its construction, the *reliquary of the Saint* finally is mentioned, information which must refer to the first exhumation and preservation of the relics. With the erection of the *Memorial* next to the *Church of Saint Barbara*, the particularity of a *Martyrium, twin Church and Memorial or Martyrium* was realised.

G3. The second (completed) St Barbara

In 955, the *faithful followers of the Saint reflected*, and began to complete the *Church of Saint Barbara* with decoration⁶⁷, work which *σπουδῆ τελειοῦσι*, a phrase which, however (as stated n. 24, above), means not *quickly concluded*, but *ameliorated very beautifully, with zeal*. Certainly this also means a work of high quality extended over a period of time, perhaps several years (fig. 37B «AB2»). Traces of frescoes, it is true, have not been discovered, however, many of the high quality sculptures of the *second Saint Barbara* it is logical to assume to have been reused, built into the *Church of the Panaghia*.

G4. The Eukterion

After the liberation of Crete from the Arab occupation (961), as the *Περίληψις Ἐπιστατικῆ* (Supervisory Summary), as well as the *Ἐπομνήματα* (Memoranda) tell

us, the emperor Romanos II (959-963), son of Constantine Porphyrogenitus and grandson of Leo the Wise, grateful to Hosios Loukas for his correct prophecy⁶⁸, sent money and personnel, to *build at the tomb of the saint...a very beautiful church* (fig. 37B). The tale begins with the prophecy by the saint of the recapture of Crete by Romanos II, in 961, a prophecy stated twenty years before the fact. Let us note that at that time the Emperor was not Romanos II, but Romanos I, Lecapenos. From the same narratives, we learn that the *περικαλλῆς ναός* (very beautiful church) was finished in the year 6474=966, that is, in about five years (961-966)⁶⁹. The information of the Memoranda is confirmed by the *VITA*, recording that: *Τὸν τάφον εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιοῦσι*⁷⁰ (the tomb at the holy cross-shaped *Eukterion* was beautifully transformed). With the building of the *Eukterion*, the twin *Saint Barbara-Eukterion shrine* was definitively shaped. The new building, as a martyrium, must have been, and really was, two-storey – a *shrine*, the *VITA* reports three times⁷¹, and housed the Tomb⁷² in the crypt and the *relics*, for veneration, on the main floor. This organized arrangement is testified to in the *VITA*, where there are repeated reports that there were, inside the church, *relics* (three times)⁷³, *corpse* (six times)⁷⁴, and *coffin* (four times)⁷⁵. It is logical to conclude that these *Relics*, the *corpse*, the *coffin* would have been found deposited in the *north arm of the main floor of the cross of the Eukterion*, exactly above the site of the Tomb, in its crypt. The *Eukterion* would have been large and beautiful: the *VITA* uses the

phrase very beautiful transformation, the Supervisory Summaries: *very beautiful church*, the Memoranda on the Construction of the Monastery: *famous, astonishing, magnificent and truly regal, the church of the monastery*⁷⁶.

G5. The church of the Panaghia or of the Theotokos

The Memoranda, which Kremos published describe that:

Ἐτελειώθη δὲ (the Eukterion) ἐν ἔτει κοσμογονίας 6474, θεογονίας δὲ 966. Δὲν ἐμεσολάβησε καιρός, ὅπου ἔγινε καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμωμένη δευτέρα ἐκκλησία κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν δὲ καλλονὴν οὐ δευτέρα, φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς Βασιλίσσης, θαύματος τινὸς χάριν⁷⁷.

It was completed -the Eukterion- in the year of creation 6474, that is 966 of the year of our lord. Not long after, the second church consecrated to the name of the Theotokos was built, second in size but not in beauty, at the generous expense of the Queen, to honour a miracle.

This information is especially important. First of all, the *Church of the Theotokos*, is named for the first time which is not reported in the VITA. Secondly, it determines that this church was built after the *very beautiful church* which is none other than the *Eukterion*, and that it was a little smaller than it, but equally beautiful. The third piece of information is that the *Church of the Theotokos* was built with an imperial donation, and fourth, that this all happened because of a miracle.

The identity of the empress is revealed in another writing, as follows:

Ὁ δ' ἄλλος ναός, μητρὸς Χριστοῦ, δομήθη ὑπ' Αὐγούστης δὴ Ρωμανοῦ τῆς συμβίας κλητῆς μεγίστης Θεοφανοῦς δεσποίνης⁷⁸

The Empress, named great madame Theophano, wife of Romanos, built the other church, Mother of Christ.

The apparent anachronism may be elucidated as follows: Theophano could not have offered the gift as the wife of Romanos as long as the new building was constructed after the *Eukterion*, which, however, was completed in 966, when Romanos had died and Theophano was the consort of Nikiphoros Phocas. It would have been improbable as well to offer the gift between 966 and 969, that is, immediately after the completion of the *Eukterion* and, for as long as Theophano was still the wife of Phocas. This is because the chronological limits are too narrow and because Phocas was against supporting monasteries⁷⁹. In 969, Theophano was banished to a monastery in Armenia and returned to Constantinople in 976, the year when her son, Basil II, assumed the reins of the government, and only she had the right to bear the title of *Augustus* or *Empress* (mother), as long as the emperor was professed unmarried. Let it be added that we understand her power from the Georgian sources, at least for the period of 979-80⁸⁰. It is probable, however, if not obvious, that the *church of the Panaghia*, which the architectural style classifies *absolutely in the beginning of the 11th century*⁸¹, began to be built after this period as an expansion or rebuilding of *Saint Barbara* (fig. 37Γ), as a gift probably of Theophano, as the tradition of the Monastery desires, who

in the year 1000 was only 60 years old and queen mother. Of course, as has already been pointed out, it follows that during the work of transforming the old church into the new one, the worship of *Saint Barbara* was transferred to the *Crypt of the Eukterion*, the dedication continued until today of the *Crypt of the Katholikon*.

G6. The "Space Λ" (Chronological proposals)

It is worthwhile to recall that in chapter F1 page 161 we have already analysed the reasons why the monks put forward the creation of the *first known Liti*, and we have enumerated the constructional observations about "Space Λ".

Recapitulating the observations about the spaces of the *Liti*, "Space Λ", the *Eukterion* and the *Katholikon*, we have confirmed that during the phase of the transformation of the *older Church of Saint Barbara* into the *new Church of the Theotokos* or of the *Panaghia*, the initial building was enlarged towards the west, with the creation of the new *Liti*, exactly to the measurements which were needed in order to create the new "Space Λ". Let us note that the west wall of "Space Λ" uses as a foundation the underlying, pre-existing wall of the *Crypt* and includes the space of the eastern wall of the northern arm of the *Eukterion*, demolishing some of it. "Space Λ" has a floor of *opus sectile* and frescoes on the cross vaults, on the arches and on the walls. It is important that it be repeated that the rest eastern part "Δ" of the mis-named *Northeast compartment* of the *Katholikon* has an *inclined floor of simple*

*stone flagging and is not frescoed*⁸².

These observations are significant because they lead to an important finding. This is that the "*North-East compartment*" of the *Katholikon*, as it is usually called by scholars, *never existed as a liturgical part of the Katholikon*, but remained as an ordinary, inviolate holy space, in its initial state (as it was before the erection of the large church) consisting of "Space Λ" and the open air passage "Δ", the *passageway* between the two exterior walls, that of the new *Panaghia* towards the north and of the *Eukterion* towards the south.

Actually, as we have already noted (page 169), the blocked light aperture in the south wall of "Space Λ" reveals that this wall belongs to the *Eukterion*. And the bilobed arched window opening, which is found in the north wall of the *Prothesis*⁸³ of the *Katholikon* shows that it belongs to the 10th century, that is, to the *Eukterion*. This is demonstrated as much as anything by the impost of the intermediate colonnette (fig. 85α,β,γ), which is similar to capitals of the *Crypt* and analogous to the original templon of the *Katholikon* at Chelandari (985), as well as by the translucent stucco panel which closes the bilobed window opening. Furthermore, the bilobed window opening in the south wall of the chancel where it looks into the sacristy, is not warranted, as it would be only if it were found on the exterior wall, as with that in the corresponding north wall. This space «Δ», as has been repeatedly stressed, *never* was appropriated by the *Katholikon*, but only covered the open air cross-vaulted half of the space, in order to build above the "Space Λ", the *North-East*

gallery entirely to receive the transversal thrust of the new large dome, thus completing the *Katholikon*.

G7. The frescoes of "Space A"

At some time during the construction of the *Katholikon*, it appears that (as already noted on p. 163), the original arch, located above the reliquary, was lowered some 111cm. (from 437cm. to 326cm.) resulting in the cutting down of the opening from 176cm. to 104cm. (fig. 46). The newly created facade received, on the side of the *Katholikon*, a mosaic portrayal of the *Theotokos* (fig. 68), and on the side of "Space A", a representation of Hosios Loukas (fig. 86). In the small conch above the door communicating to the *Katholikon*, Saint Nicholas is represented (fig. 87), on thick plaster, which was laid on the back surface of the marble revetment of the *Katholikon*. On the same south wall, in the highest zone, *there is a scene of a monk who offers to Hosios Loukas a relatively small and simple church, with a narrow dome with four visible windows and a double-pitched roof with a small gable*. This depiction probably describes the refurbished *Church of the Panaghia* (fig. 82α). The shape of the *Church of the Panaghia* is depicted as well, on the opposite wall, above the doorway «Z-H» (fig. 88), where it leads to the *Liti*, marking the offering of the new church to the Panaghia and making clear the historical moment when this construction took place. Finally, Saint Kyriakos (fig. 88) is represented on part of the north wall between the door opening «Z-H» and the present location of

the *Reliquary*, the latter, therefore, must date from the period of the application of the revetments⁸⁴.

G8. The purpose of "Space A"

We may interpret the purpose of "Space A" according to two hypotheses: a) that it was used exclusively and only as a connecting antechamber between the two churches, the old *Eukterion* and the new *Panaghia*, in order for the worshippers to come from the *Liti* of the new church, into the *Eukterion*. b) that it was created for an additional reason, for the reception of the *Reliquary* of the saint. Basic evidence, which supports the second hypothesis, is the large span of the arch in the western wall of "Space A", that is, the arch exactly above the *Reliquary*. There would have been no reason for the thickness of this arch to be almost twice that of the opposite, eastern one, if it had not served a need, manifestly the display of the relics for veneration.

The figure of Joshua, remaining on part of the extant frescoes on the west face of the *Liti* (fig. 68), presupposes the abolishment of the north wall of the north arm of the *Eukterion*, the merging of this arm with the place of an hypothetical exonarthex, west of the *Liti* of the *Church of the Panaghia*, that would have protected the frescoes, and a separation from the main church of the *Eukterion* by some sort of partition. Such an arrangement leads again to two hypotheses:

a) In the north arm of the *Eukterion*, the *Reliquary* and veneration of it did not exist when the translation of the relics occurred in

a straight vertical line from the tomb which was in the middle of the *Crypt*, to "Space Λ"⁸⁵; b) the other hypothesis which would accept that the Reliquary existed in the north arm of the main floor of the *Eukterion*, as the VITA informs us, when its translation was in fact, the transfer of the relics from the center of the north arm of the *Eukterion* to the new "Space Λ", that is about two metres to the east, after the completion of the latter, with the *Church of the Panaghia*. The purpose of "Space Λ" must be considered in connection with the following hymn from the Service of Translation of Relics:

Ναὸν σὲ γεγονότα Τριάδος Ἱερὸν τῆς
Παναγίας, Λουκᾶ παμμακάριστε, μετέ-
θετο ὁ Φιλόθεος ναῶ σεπτῶς ἐν καινῷ, ὃν
ἤγειρεν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς⁸⁶.

Oh most-blessed Loukas, who art esteemed as a sacred temple of the Holy Trinity of the Panaghia, Philotheos has venerably transferred you into a new temple, which he has devoutly erected in your name

as well as with the date of the celebration of this event, which took place on May 3, 1011 or 1022⁸⁷.

In the above hymn, the verb, *transfer* (μετέθετο) and not translation, is used. It should be noted that none of the scholarship has taken into account the meaning of this word, *transfer*, and all took it as a translation, that is, a synonym, for translation. This *transfer* of the *Reliquary* endorses the presence of the fresco of Joshua, which pre-supposes the breaking through of

the original north wall of the north arm of the *Eukterion* and the abolishment of its original pilgrimage character.

G9. The configuration of "Space Λ"

The above observation reinforces irrevocably the configuration of "Space Λ" and testifies to the desire for an integrated logical construction plan (fig. 50). The two arches which support the cross-vault are of different widths; the western one is much wider than the eastern one, resulting in an odd placement of the cross-vault and, correspondingly, of the workable area underneath it, intended for the movement of people, while the area below the western arch, is offered for the setting of an object to be venerated, evidently the *Reliquary*. However, this obvious arrangement means, as already mentioned in the section, "Observations on "Space Λ", a) that "Space Λ" was designed specifically for the *Veneration of the Reliquary of Hosios Loukas*, common to the two churches, that is, the *Church of the Panaghia* and the *Eukterion* b) that it was intended, from the beginning of its construction, that this area would receive the *Reliquary*⁸⁸ and c) that it was built at the same time as the *Church of the Panaghia* and not at the same time as the *Katholikon*. It is inevitable, then, if the transfer – transport occurred on May 3, 1011, as is still celebrated as the second feast of the Monastery, then this *date belongs exclusively to "Space Λ"*, or the area of the *Proskynetarion*, and *inevitably also applies to the Church of the Panaghia and not to the Katholikon*.

Given this, the line: ναῶ ἐν καινῷ...εἰς σὸν ὄνομα (new church....in your name),

cannot possibly refer to the *Katholikon*, for the simple reason that at that time the completion of "Space Λ", between the *Panaghia* and the *Eukterion* and the corresponding transferral of the *Reliquary*, the *Katholikon* did not yet exist! It must refer to the newly built "Space Λ" as the area of worship, the side chapel of Hosios Loukas.

G10. The probable chronological limits of the founding of the *Katholikon*

The acceptance of this last case, which is based on indisputable architectural data and dates the *Church of the Panaghia*, via the dating of "Space Λ", to 1011, would disassociate the erection of the *Katholikon*, which may moreover now be dated later. Such a magnificent building, luxuriously decorated, would have required quite some time to achieve. The *probability* if not the *fact* must be explored that it was a contribution of the emperor Basil II⁸⁹, who appeared already in 1013-14 in the well-known inscription at the dependency of Hosios Loukas at Aliveri in Euboea⁹⁰, which mentions the two brother emperors, Basil II and Constantine VIII (fig. 60). The contents of the inscription are as follows:

ΑΝΕΚ(ΑΙ)ΝΙΣΘΗ Ο {ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΟΣΜΑ} Κ(ΑΙ) ΔΑΜΗΑΝΟΥ
ΜΕΤΑ Θ' ΕΤ(Η) ΤΗΣ ΚΟΙΜ(ΗΣ)ΕΩΣ ΤΟΥ
...ΟΣ(ΙΟΥ) ΛΟΥΚΑ Κ(ΑΙ) ΠΝ(ΕΥΜΑ)ΤΙΚΟΥ
ΗΜΩΝ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΥΠΟ ΤΩ<N> ΑΥΤΟΥ
ΦΥΤΗΤΩΝ Κ(ΑΙ) Δ(ΕΥΤΕΡΟΝ) {...} ΑΜΑ
ΤΗ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΣΥΝΟΔΙΑ ΒΑΣΙΛΕ{ΩΝ}
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΩΝΣΤΑΝΤ(ΙΝΟΥ): Ε(ΤΟΥΣ)
ΣΦΚΒ' ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΙΒ (=1013/1014).

The emperor Basil II, must be considered as the probable or true builder of the *Katholikon*.

The *Katholikon*, must be considered as one of the commemorative buildings with which the emperor declares definite domination of the empire over Greek lands, as well as foreign.

At this point, the author believes that the time has come to stress the great importance, as much for the general history of the Byzantine empire as particularly for the construction of the *Katholikon*, the fact that the Basil II, after routing his enemies in the north, decided in the year 1018 to turn towards the south. After traversing the entire Balkan Peninsula, at the head of his army, he chose as the last stop of his martial and political course, the city of Athens, in January of 1019, where he remained an entire month, in order to strengthen the morale of this wretched area. Although Basil II, is not reputed as a spiritual man, and, indeed, he was scorned by spiritual men, as Psellos narrates⁹¹, he in any case united in his spirit all the manifestations of Greek culture, ancient and medieval, and went up to worship on top of the Acropolis, in the *Panaghia Atheniotissa*, that is, in the transformed ancient Parthenon. As Skylitzis reports⁹²:

Ἐν Ἀθήναις δὲ γενόμενος, καὶ τῇ
θεοτόκῳ τὰ τῆς νίκης εὐχαριστήρια δοῦς
καὶ ἀναθήμασι λαμπροῖς καὶ πολυτελέσι
κοσμήσας τὸν ναόν, ὑπέστρεψεν εἰς
Κωνσταντινούπολιν.

When he stayed in Athens, he went to the *Theotokos* church and gave thanks

for his victory and dedicated dazzling and luxurious decorations to the church, and he returned to Constantinople.

This description of the visit of Basil II to Athens synthesizes the chronicles of Cedrenus⁹³, Glycas⁹⁴, Zonaras⁹⁵ and others.

Paparrigopoulos accounts very accurately for why Basil II proposed to visit poor, medieval Athens, instead of cities, which flourished then, such as Thebes, Corinth or Patra⁹⁶.

It is very logical to think that the arrival of the emperor in Athens would have been accompanied by a large work as an offering, and that there would have been various gifts, financial support and favours. In this spirit of support for southern Greece through works, Basil II, would see as an excellent opportunity, the realisation of the requests of the monks of Hosios Loukas, who surely rushed after him as he passed through Thebes and even in Athens, in order to greet him and to ask for financial assistance for a larger church.

It must be underlined that there were already important buildings in the monastery, the *Eukterion*, gift of his father, Romanos II, and the *Church of the Panaghia*, gift of his mother, Theophano, as follows from the present study. Basil II, surely recognized the importance of a large ecclesiastical gift in the center of the formerly deserted and now revived country, and of course the value of a gift to the monastery, which had already been favoured by his parents. In addition, there was as a precedent his earlier gift, to the dependency of Aliveri in 1013/1014.

This fact demonstrates that the history and great fame of the monastery was known, in Constantinople and to the emperor.

In this respect, let us remember the opinion of the famous Byzantinist, Charles Diehl, who had already expressed in his book of 1889, that *the completion of the church of Hosios Loukas in Phocis must be accepted in the first half of the 11th century*⁹⁷.

This dating of the erection of the *Katholikon* to the third decade of the 11th century, which this writer proposes, is confirmed by the dating of the frescoes in the two western chapels to the first quarter of the 11th century, by the Byzantinist, Theano Chatzidakis, a fact which presupposes that the *Katholikon* construction was completed.

In any case, it may be maintained that the last eight years of the reign of Basil II (1018-1025), resulted in the most important moment of the Middle Byzantine Empire. Regarding this, the late N. Oikonomides⁹⁸ informs us that:

Basil II, died unmarried, on the 15th of December 1025. He was buried, as he himself had requested, without imperial honours, outside the walls, at the Hebdomon, that is, at the army cemetery, like a simple soldier.

From 985, when he essentially took over the reins of government until his death, that is, a period of about forty years when he managed the government, he served the empire with bravery and discretion. His reign resulted in the apex of the pinnacle, which Byzantium realized in the years of the Macedonian dynasty.

G11. Probable initiatives of the emperor Constantine IX, called Monomachos

Continuing the analysis of the history of the *Katholikon*, the testimony of Cyriac of Ancona⁹⁹ must be taken into consideration for the relationship of the *Katholikon* with emperor Constantine Monomachos, who during all of his reign (1042-1055) supported cultural works and especially important ecclesiastical seats (the Great Lavra, the *Katholikon* of Nea Moni, Chios, the Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem) and who, additionally, was going to serve as the Magistrate of the theme of Hellas in 1042 (and consequently would have been familiar with the area of Hosios Loukas), when he was chosen to marry Zoe and became crowned emperor¹⁰⁰.

It must be enquired, therefore, what Monomachos' contribution was in the completion of the ecclesiastical complex. A contribution which would result in the final great intervention of this period in the monument, one which remained in the memory of the monks as very important, so much so as for them to believe that the entire building was due to Monomachos. This last opinion would have been written in the old codexes, from which Cyriac of Ancona acquired the information. In this chronological period, only two important works could have been executed at the *Katholikon*: the addition of the *exonarthex* (figs. 101-103) which, however, has already been demonstrated to belong to the 12th century¹⁰¹, or the church's interior embellishment of exceptional quality, that is, the rich mosaic decoration of the *Katholikon*, which is attributed to this chronological period¹⁰².

G12. The four Imperial Donors

After the last remarks about Monomachos in the previous paragraph, we may consider that the probable creators of the superior building complex of the Monastery of Hosios Loukas were four related members of an imperial family.

With this in mind, we note that the first donor was Romanos II, with the creation of the *Eukterion*, erected between the years 961-966. Theofano was the second donor, with the transformation of the *Church of Saint Barbara* into the *Church of the Panaghia*, which was completed between the years 997 and 1011. As has been revealed in the present study, it is likely that, with the arrival of Basil II, in Athens, financial means were given to the monastery for the construction of the *Katholikon* between the years 1019 and 1025, and, finally, during the reign of Constantine Monomachos (1042-1055) the mosaic decoration of the *Katholikon* was created. Let us again note the important detail that the donors were all related to each other: father, Romanos II, mother, Theofano, son, Basil II, and son-in-law, Monomachos.

It is tragic to think how significant was the loss of the monastic archive, which would have included chrysobulles and other records, which would have given us, in even more detail, the history of the monastery.

H. Appraisal of the scientific and artistic worth of the *Katholikon*

This undertaking of the enclosing of the *Eukterion* with new constructions, in order to complete the creation of the new *Katholikon*,

must not be excluded from a constructional point of view, because it could be actually feasible. However, it appears as exceptionally daring from the view of architectural conception. It must be emphasized that this instance testifies to the presence of *an architect of real genius*, an innovative abbot, and a *manifestly all-powerful political and economic favour*, which must and could only have been imperial. It must be taken into account what the situation of the government was at this period, what was the vision of Basil II, for the restoration of the government, what were the deficiencies of the province, what were the meagre construction means available, and staring at the vast and wonderful church of Hosios Loukas, imagine with wonder the attempts of the architects, masters and workers to transport the building materials, along an inaccessible foot path, with the use of beasts of burden, to mention only one of the many difficulties. It must be underlined that the *Katholikon* did not result only in an *excellent work of art*, but also in a *technical achievement* for its period, which especially testifies in its entirety to a new epoch, which is characterized by a *renovative and creative spirit*.

I. Stylistic conclusions

Provided that the construction indications, which have been presented with some insistence, are valid, it should be possible to separate elements, which are completely from the capital and to proceed with a concluding review. It can, then, be said that *two, new, timely and significant architectural developments* which were realised at the

Complex of Hosios Loukas appeared there for the first time, either on *Helladic* soil or in the *wider Byzantine world*.

That is: beyond the stylistic refinements of the details, such as the *evolved cloisonné system*, the *pseudo-kufic decoration*, the *decorative brick dentil courses*, the rich *architecture, sculpture*, etc., must be distinguished and emphasized the local amazing configuration of the space called the *Liti* and, as well, the application of a new support system of vaulting which is usually called the *Byzantine squinch*, which should, hereafter, be named *Helladic*, because its utilization is found only in central Greece and the Peloponnese.

First, the appearance of the *Liti* proves to be a transformation of a space, for clearly practical reasons, following the *method of temporary morphological remodelling* of a similar but simpler building element to a more elaborate one. This *functional form-genesis* cannot but be acknowledged in the main canons of architecture, irrespective of what period, and really as an achievement of the Byzantines, who are *practical in thought* and who create *according to need*¹⁰³, thus excluding the ingenious simplification¹⁰⁴ of the admission of foreign influence, as those who misunderstand continue to suggest in prattling about similar subjects in fits and starts of incomprehension of the possibilities and of the means of application of the *method of comparative morphology*.

Second, the appearance of the *Byzantine*, or more accurately, the *Helladic squinch* is another theme, which must be recognized as an independent artistic course of the Middle Byzantine Helladic

lands. Many have noted the use of the *squinch* in Sassanian Persia, in Armenia, in northern Greece and the islands. They have not emphasized as much as they should have, however, the important differences, which exist between all of these and the Byzantine and especially the *Helladic squinch*. And furthermore, because the solutions in general in the eastern *squinch* are geometric solutions, while the *Byzantine squinch* is an *architectural* solution. The difference lies in the stylistic, artistic proposition, which characterizes the second, while something similar is missing from the first. The design of the *Byzantine squinch* is essentially the diagonal half of the vaulting system, which is called *sail-vault on the pendentive* (fig. 4H). And this, then, results in a classical solution, with roots in Roman, Byzantine, and perhaps Arabic traditions, as also occurs with many Helladic stylistic components.

This solution is an architectural achievement, which offers a solid architectural synthesis of the parts of the church, that is, of the vertical walls, of the cylindrical surfaces and of the spherical vaults with the result of an aesthetic integration (figs. 5Z, 24, from Mistras). Now, moreover, the *squinch* is not at all a *straight-lined squinch* (Armenia) (fig. 89) or a still more unrelated *quarter sphere* which sits upon the upper horizontal corner termination of the arches (Chios) (fig. 5E, 22), but, antithetically, a *response to the convergence of noble curves* which is formed with the use of pendentives and goes along with the main part of the church in a harmony of lines

and homogeneity of the composition, and of the building. The homogeneity is important *not only from the constructional point of view, but from the aesthetic as well*. The Byzantine monumental space employs vertical lines on its lower part, such as columns, corner points, etc. On the upper part, it is built only with harmonious curves, such as the arches, the vaults and the domes. The *pendentive* and not the *squinch* offers the *elegant and homogeneous solution for the transition from the vertical lines to the curved surfaces*. And the *Helladic squinch* is in essence a return to the aesthetic of pendentive.

These two important technical-artistic achievements at the complex of Hosios Loukas, seen with the grandeur of the size, the harmonious architectural synthesis and the beauty of the wall decoration, succeed in communicating the general brilliance of its period. As happens at other times in history, when a *cultural renaissance usually follows a political-economic reformation* – for example the astounding buildings on the Athenian Acropolis, which could not have been created except in a moment of greatest intensity, two generations after the Median war – thus the complex of Hosios Loukas describes the *natural flowering of medieval Greece*, a generation after the liberation of the land, and synchronous with the *more general reorganisation – a renovatio – of the Empire* at the end of the 10th and the first half of the 11th centuries.

NOTES

1. "Eglise simple" and "eglise complexe", apt terms of MILLET, G., *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, London, 1974, p. 56. A better classification of the domed, inscribed cross - domed church plan, in ORLANDOS, A.K., «Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη» Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (ABME), vol. V, 1939-40, pp. 1-16.

2. STRUCK, A., "Vier byzantinischen Kirchen der Argolis", *Athenische Mitteilungen*, XXXIV, 1909, pp. 189-236, MILLET, G., *L'école*, op. cit., pp. 55-94, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., «Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη», Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (ABME), vol. V, 1, 1939-40, pp. 1-16, where it is explained that the inscribed cross plan church is composed (independent of the narthex), on the one hand, of an even-armed cross within a square – the main naos – and, on the other hand, of the three apses of the sanctuary. Orlandos distinguishes four varieties, (see the drawing in ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Κριεζώτη*, op. cit.) as follows: in the completely synthesized four-column plan (variation A), the two areas are complete; in the semi-synthetic, intermediate type (variation B) the rectangle of the naos includes part of the three apse compartments; in the simple four-column plan (variation C), the cross within the square includes all of the rectangular compartments in front of the conches; finally in (variation D), the entire sanctuary lies within the cross within the square, with the result that it eclipses the three eastern compartments and the two eastern columns. This type is known as a two-columned plan.

3. Liti-Litae is an ecclesiastical and subsequently architectural term which refers to the wide antechamber of monastic churches, and which is distinguished from the narrow antechamber, which is called a narthex. See, ΜΥΛΩΝΑ, Π., «Ἀρμενικὰ Γκαβίτ καὶ Βυζαντινὲς Λιτέες», Ἀρχαιολογία 32, Sept. 1989, section E, p. 64, on the origin of Litae.

4. This type of church should be called more

accurately an inscribed cross with a wide dome on an eight point peripheral support system without intermediate supports. With respect to the octagon type, see, MILLET, G., *L'école*, op. cit., pp. 105-118, STIKAS, E., *L'eglise Byzantine de Christianou*, etc., Paris 1951, KRAUTHEIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York, 1986.

5. SCHULTZ, R., BARNSLEY, S., *The Monastery of St. Luke of Stiris in Phokis*, etc., London, 1901, hereafter referred to as S & B.

6. Concerning the style of the marble floor, see, ΜΥΛΩΝΑ, Π., «Παρατηρήσεις στὸ Καθολικὸ Χελανδαρίου», Ἀρχαιολογία 14, Febr. 1985, pp. 64-83 and ΛΑΜΠΡΑΚΗ, Α., «Ἀναγνώριση Μαρμάρων στὰ Δάπεδα τοῦ Συγκροτήματος Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», *XII Symposium XAE*, 1992, Abstracts, pp. 30-31 and *XIII Symposium XAE*, 1993, Abstracts, pp. 25-26.

7. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Δ., Ὁσίου Λουκᾶ, ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, Athens, 1989, for an analysis of the manuscripts and editions of the ΒΙΟΣ (VITA).

8. The building of the Eukterion in 966 is referred to in the ΒΙΟΣ.

9. Archimandrite Abbot ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα» in ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., op. cit. ΒΙΟΣ, p. 11.

10. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., op. cit., ΒΙΟΣ, pp. 37,38.

11. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *Φωκικὰ Ι-ΙΙΙ, Προσκυνητᾶριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ* etc., vol. ΙΙΙ, Athens 1874-1880. *Τὰ Ὑπομνήματα* (Memoranda), vol. Ι, pp. 16'-κγ'.

12. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., op. cit., ΒΙΟΣ, p. 26.

13. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., op. cit., vol. Ι, Ὑπομνήματα (Memoranda) pp. 1γ'-1δ' and appendix , p.

14. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., op. cit., vol. Ι, p. 102. Ἐπλησε Λουκᾶς... Σῶμα ἐκ τάφου Τρίτη Μαΐου, Λουκᾶ, ἀνεκομίσθη.

15. BODNAR, E. W., *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles, 1960, p. 34.

16. BUCHON, J.A.C., *La Grèce continentale et la Morée*, Paris, 1843.

17. HANSEN, Th., Danish architect (1813-1891), who embellished Athens with elegant buildings. See, the drawing of Hosios Loukas in BENDTSEN, M., p. 148, fig. 134.

18 ZILLER, Ernst, (1837-1923). German architect, builder of many neo-classical buildings in Greece. Plans of the monument are in the National Gallery in Athens.

19. S & B, op. cit. (as in n. 5, above). It is perhaps worth noting that at the first presentation of the present study, given May 21, 1990, which many British archaeologists attended, the speaker thought it useful to offer high praise for the two artists S & B, commending them thus: As a matter of fact, having studied their drawings time and again and having checked their measurements inch after inch, I would like to congratulate the members of the British School of Archaeology at Athens, for their brilliant seniors, of a century ago.

20 DIEHL, Ch., *L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris, 1889. MILLET, G., *Le monastère du Daphni*, 1889. Idem, *L'école*, op. cit. WULFF, O., "Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten", *Die Baukunst*, n.s. ππ, part 11, Berlin, 1903. STRZYGOWSKI, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918. DIETZ, E. and DEMUS, O., *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lukas and Daphni*, Cambridge Mass., 1931. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Αραβικά διακοσμήσεις στα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος», *Byz-Neugr. Jahrbucher*, vol. XI and *Δ.Χ.Α.Ε.*, no. III, vol. 2, 1933, idem, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Athens, 1942.

21. Among others: MEGAW, H., "The Chronology of some Middle-Byzantine Churches", *B.S.A.*, 32, 1931-32, GRABAR, A., *Martyrium Recherches sur le reliques et de l'art chretien antique*, I, II, Paris 1946. Idem, *Sculptures Byzantines de Constantinople (Ve-Xe siècle)*, Paris, 1963. Idem, *Sculptures Byzantines du moyen age*, II, (Xie-XIVe siècle), Paris, 1976. Idem "La décoration architecturale de l'église de la Vierge de Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce. Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et belles lettres", 1971. MILES, G., "Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area", *Dumbarton Oaks*

Papers 18, 1964, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.,Κ, 'Ανακοινώσεις στο Έργον της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας τών έτών 1960-1970. Idem, «'Η Μονή του 'Οσίου Μελετίου κ.λπ.» *A.B.M.E.E.*, 1939-1940. Idem, «'Η έν Βοιωτία Μονή του Σαγματά» and «Τò παρὰ τò 'Αλιβέρι Μετόχιον του 'Οσίου Λουκά Φωκίδος», *A.B.M.E.E.*, VII, 1951. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Athens, 1965. Idem «Δύο μικροί ναοί όκταγωνικού τύπου άνέκδοτοι», *Δ.Χ.Α.Ε.* no. IV, vol. 3, 1962-63. CHATZIDAKIS, M., "A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc", *Cah. Arch.*, XIX, (1969). ΣΤΙΚΑΣ, Ε., Τò Οίκοδομικόν Χρονικόν της Μονής 'Οσίου Λουκά Φωκίδος, Athens, 1970. Idem, 'Ο Κτίτωρ του Καθολικού της Μονής 'Οσίου Λουκά, Athens 1974. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Π., «'Απολογισμοί έργασιών άναστηλώσεων», *Α.Δ.* 1960-70. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., *Les Listes de préséance Byzantines des Ixe et Xe siècles*, Paris, 1972. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ της Μονής 'Οσίου Λουκά Νεώτερα», *Έλληνικά* 25, 1972. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «'Η τοιχογραφία του 'Ιησού του Ναυή στην Μονή του 'Οσίου Λουκά», *Δ.Χ.Α.Ε.*, no. IV, vol. 7, 1973-74. ΜΠΟΥΡΑ, Α., 'Ο γλυπτός διάκοσμος του Ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του 'Οσίου Λουκά, Athens, 1980. PALLAS, D., "Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas, Eine Kritische Übersicht", *Byz. Zeitschrift*, 78, 1985, pp 94-107. CHATZIDAKIS-BACHARAS, Th., *Les peintures murales de Hosios Loucas: Les chapelles occidentales*, Athens, 1982. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., 'Ο Βίος του 'Οσίου Λουκά του Στειριώτη, Athens, 1989. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Δομική Έρευνα στο έκκλησιαστικό συγκρότημα του 'Οσίου Λουκά Φωκίδος», *Αρχαιολογία* 36, 1990. MYLONAS, P., "Gavits arméniens et Litae Byzantines", *Cah. Arch.* 38, 1990. CONNOR, C., *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, Princeton, 1991. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., "The First Century of the Monastery of Hosios Loukas", *D.O.P.*, 1992. SCHMINCK, A., Hosios Lukas: "Eine Kaiserliche Stiftung", *The Empire in Crisis* (?), Byzantium in the 11th century (1025-1081). National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium XI, Athens, 2003. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ν., *Βυζαντινή Τέχνη, 'Οσιος Λουκάς*, publ. Melissa, Athens, 2003.

22. ΕΡΓΟΝ, of the year 1964, Athens, 1965, pp. 165-169. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., Τò Οίκοδομικόν Χρονικόν etc.,

Athens, 1970, pp. 146-149 and 154-156.

23. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *op. cit.*, II, p. 201.
24. LIDDELL & SCOTT, lemma σπουδή (2).
25. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, para. 81, p. 209.
26. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, para. 81, p. 209.
27. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν πυρκαϊά», *Α.Δ.* 1918. Appendix of *Α.Δ.*, pp. 34ff.
28. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, para.81, p. 207.
29. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Athens, 1942, pp. 61-80.
30. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., *op. cit.*, ΒΙΟΣ, para. 81, p. 208.
31. At Athos there are litae which were created either from the synthesis of two narthexes (Lavra), or from the widening of a narrow narthex, transforming it into a liti (Chelandari, Stavronikita, Xenophondos).
32. It should be noted that, a little to the north of the monastery and discernible from Distomo, runs the large ancient road which joins the Ionian Sea with the Aegean and the Middle East. Concerning this, see FRIEDLANDER, L, in the English translation, *Roman Life and Manners* (New York, 1979) I, p. 367: What interested Roman Tourists – The Seven Wonders.
33. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀναθεώρηση ὀρισμένων θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου» *Ἀρχαιολογία* 1, Nov. 1981.
34. As, among other scholars, MILLET, *L' école*, *op. cit.*, p. 122, who believes that in introducing the idea of the Liti at the catholicon of Chelandari, the Serbs were inspired by buildings from the east, without, however, listing them. It is curious that the learned MILLET did not deal at all with the subject of Litae in his excellent work.
35. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Ἡ ἀρχικὴ μορφή etc.», p. 60, fig. 17.
36. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον*, Thessaloniki, 1974, pp. 95-98, uses the apt term "prehelladic".
37. S & B, *op. cit.*, p. 22, see traces of foundations which would justify an original church.
38. Concerning the uncertainty about the chronology and definition of the style of Byzantine sculpture, see BELTING, H., "Eine Gruppe Konstaninopler Reliefs aus dem XIen Jahrhundert" *Pantheon*, XXX, 1972, pp. 263-271.
39. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., «Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι», *Ἐπετηρὶς Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν*, XI (1935), pp. 411-415, where are examples within the limits of the 11th and 12th centuries.
40. It may be that the horseshoe-shaped arch of the Panaghia dates to the second half of the 10th century (it is dated a little after 961 by the memorable Λ. ΜΠΟΥΡΑ, «Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος etc.», *op.cit.*), however, it would be opposed to the homogeneous appearance of the chronological period.
41. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., *Μαθήματα ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, II, Athens, 1975, p. 109.
42. FLETCHER, B., *History of Architecture on the comparative Method*, Great Britain, 171963, p. 677.
43. OUSTERHOUT, R., *Master Buildings of Byzantium*, Princeton University Press, 1999, p. 214.
44. Concerning this compartment, see, HATZIDAKIS, M., "A propos, etc.", *op. cit.*, p. 131.
45. BARSKIJ, V.G., *Stranstvovanija Basilja Grigorovica Barskago*, (Saint Petersburg 1877), vol. 4, (sketch of the monastery from the south-east).
46. An arrangement already noted by S & B, *op. cit.*, pp. 22-23.
47. GRABAR, A., *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, II Paris 1976, *op. cit.*, p.54, des chapelles funéraires et commémoratives sont souvent fixées...au Nord ou au sud de celles-ci (des églises-martyrium).
48. ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Zur Topographie, etc», p. 97.
49. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Χρονικόν*, *op. cit.*, pp. 156-57.
50. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἱησοῦ τοῦ Ναυῆ, etc.», p. 136 (as in n. 15).
51. The work took place under the observation of A. Orlandos and E. Stikas. See, *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1955*, p. 119, 1956, p. 130, 1958, p. 183, 190, p. 234 etc. The excellent head archaeological guard, Mr. Ioannis Tsimikos, who followed the work of restoration through this period, provided additional information. My warmest thanks are offered to Mr. Tsimikos for his help

during the period of the present study.

52. During the period of the restorations, a tile of the floor of the diakonikon was removed and with the aid of a wooden ladder, work was carried out below, down to the level of the Crypt. This is the only area investigated. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Οικόδομικόν Χρονικόν*, op. cit., pp. 204-205.

53. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Ὁ Κτίτωρ* κλπ., op. cit., (see n. 21).

54. Orlandos, Director of the restorations, was the supervisor of E. Stikas.

55. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Π., *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, vol. XXVIII, p. 291-293

56. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Χρονικόν*, fig. 57, 58, pl. 25.

57. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Χρονικόν*, pls. 2,3,1176.

58. GRABAR, A., *Martyrium*, op. cit., vol. I, Architecture, passim.

59. ΠΑΛΛΑΣ, Δ., «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἡρωδίδωνος στὴν Ὑπάτη». Ἀντίδωρον Πνευματικόν καθ. Γ. Κονιδάρη (memorial volume for Prof. G. Konidari), Athens, 1981, pp. ...

60. ΩΤΗΡΙΟΥ, Μ., «Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς», Α.Δ. (1931), pp. 119-157.

61. ΜΠΑΡΛΑ, Χ., «Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας», Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον, Δ, Ἀθῆναι, 1967-68, dates it to the 7th century, while ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., «Ἡ Παλαιοπαναγία στὴν Μανωλάδα», Ἐπστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 1969, pp. 233-266, places the church in the 11th-12th centuries.

62. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., *Προσκνητάριον*, p. κβ'.

63. ΣΤΙΚΑΣ, Ε., *Τὸ Χρονικόν*, pp. 226-242

64. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 72, p. 202.

65. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 78, p. 207.

66. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 80, p. 208.

67. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 81, pp. 208-209.

68. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 73, p. 203, Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται...οὐχ οὗτος, ἀλλ' ἕτερος.

69. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., op. cit., vol I, pp. ἘΑᾶ-Ἐ%αᾶ. See also the appendix, pp. ... of the present work.

70. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 81, p. 209.

71. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 86, 91, 94, pp. 213, 216, 219.

72. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 84, 85, 89, 93, 95, 97, pp. 211, 212, 214, 218, 219, 222.

73. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 87, 95, 96, pp. 213, 219, 221.

74. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 85, 86, 92, 94, 95, 96, pp. 212, 213, 216, 219, 220,221.

75. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 83, 88, 91, 95, pp. 210, 214, 220.

76. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΒΙΟΣ, para. 81, ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. I., Περίληψις Ἐπιστατικῆ, p. ιθ'. Περὶ τῆς Οἰκοδομῆς etc.

77. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. I, p. ιδ'.

78. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. I, p. ιη', note, regarding mildewed frescoes.

79. FINLEY, G., *History of the Byzantine Empire*, London, 1854, p. 390.

80. Προσκνητάριον τῶν Ἰβήρων etc., Athens 1857, pp. 7,8. Information based on the Georgian text of Hosios Eftthemios for the biography of Hosios Ioannis of Iviron.

81. MEGAW, A.H.S., "The Chronology of some Middle-Byzantine Churches", *B.S.A.*, 32, 1931-32, pp.90-130.

82. CHATZIDAKIS, M., "A propos etc.", op. cit., p. 131.

83. This bilobed arched window opening of the prothesis and the corresponding one in the diakonikon are an illogical arrangement, chosen either from a desire to connect the spaces of the prothesis and the diakonikon with the associated so-called side compartments, at the North-East and corresponding South-East, or as a reflection of the hypothetical initial shape of the Eukterion, at which time the bilobed openings of the North and South walls of the prothesis and diakonikon would have resulted as windows. The latter seems to be the reality and corresponds to the many windows which the Eukterion seems to have had, contrary to every contemporary style, whether from the Helladic mainland or from Constantinople.

84. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ Μονῆς etc.», op. cit., p. 304.

85. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. I, p. 99: σὲ καταθεῖναι...ἐν τῇ θήκῃ, ἢ νῦν κατακεῖσαι, πρότερον ἐν γῆ τεθαμμένον.

86. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. I, p. 100, corrected in ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ Μονῆς etc.», op. cit. p. 304.

87. CHATZIDAKIS, M., *A Propos etc.*, op. cit., p. 129 passim.

88. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., «Περὶ Μονῆς etc.», op. cit., p. 308.

89. Most of the scholars who have been occupied with the subject converge around the view that the patron of the Katholikon was the Basil II. ΚΡΕΜΟΣ, Γ., vol. A, S & B, p. 35, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γ., *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Athens, 1942, p. 427, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., *ABME*, vol. VII, 1951, p. 144, ΧΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΣΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, Μ. - GRABAR, A., *La peinture Byzantine et du haut Moyen-Age*, Paris, 1965, p. 24, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ., *Βυζαντινά Μνημεία Ἀττικής και Βοιωτίας*, Athens, 1956, p. 12.
90. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Κ., *ABME*, Z, 1951, pp. 131-145, ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., *VI Symposium XAE*, 1986, Abstracts, p. 18, to whom is owed the correct reading of the inscription.
91. ΨΕΛΛΟΣ, Μιχαήλ, *Χρονογραφία*, publ. Ἄγρα, 1993, pp. 82-83.
92. SCYLITZAE, Ioannis, *Synopsis Historiarum* rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Emboraci MCKLXXII (1973), (*Corpus Fontium Historie Byzantine*, vol. V).
93. GEDRENUS, G., *Compendium historiarum*, II, publ. Bonn, 1839, p. 475.
94. GLYCAS, M., *Annales*, IV, publ. Bonn 1836, p. 578.
95. ZONARAS, J., *Epitome historiarum*, XVII, section IX, publ. Dindorf, Leipzig, 1871.
96. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, 1932, vol. IV, p. 204.
97. DIEHL, Ch., *L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris, 1889.
98. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΕΚΔΟΤΙΚΕ ΑΘΗΝΩΝ, Athens, 1979, p.108.
99. BODNAR, E.W., *op. cit.* (as in p. 11 above). ΒΕΗΣ, Ν., «Ἡ Μονή τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου etc.», *ΔΧΑΕ*, section III, vol. 2, 1933, p. 3ff.
100. Δικαστής Ελλήνων κατά ΚΕΔΡΗΝΩΝ, II, p. 542. See also ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, IV, Athens 1933, p. 231.
101. ΜΠΟΥΡΑ, Α., «Ὁ Ἐξωνάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», *ΔΧΑΕ*, section. IV, vol. VI, 1970-72, pp. 13-28.
102. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ν., *Βυζαντινή Τέχνη στήν Ελλάδα*, Ὅσιος Λουκᾶς, p. 93, Publ. Melissa.
103. The famous phrase of SULLIVAN: Form Follows Function.
104. Note is taken of every worthy colleague who gives great significance to foreign influences, which sometimes are admissible and sometimes are not.

